

valóság

A TARTALOMBÓL

Cseporán Zsolt – Kollarik Tamás – Petri Zsolt:
A magyar animációoktatás strukturális
változásai és fejlődési irányai 1. rész

Bea Csaba: Október hatodika emlékezete
Vácott a dualizmus korában –
Október hatodika az emlékezeti
hierarchiában

Jakabffy Imre: Tervezeteim a magyar–román
határrendezésre 1946-ban 3. rész

Vizvári Béla: A ciprusi problémáról és a
Földközi-tenger keleti medencéjéről 2. rész

Vágner Vivien: Szervezeti tudásfenntart-
hatóság, avagy a tudásmenedzsment
hatása a fenntarthatóságra

Fejérvári Gergely: Könyvkiadás
a Covid idején

Boros János: Béke és háború

Dér Cs. Dezső – Zrinyi Ivett: Pandémia
és online kommunikációs trendek a
kultúrában

Aradi Éva: Magyar őstörténet –
Hagyományok, tudományok, délibábok

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
3

10

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2023. október
LXVI. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő

Nemzeti
Kulturális
Alap

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szakmai együttműködő partnereink:
Magyar Nemzeti Bank,
Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Budapesti Metropolitan Egyetem

Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani
Kutatóintézet

Szerkesztőbizottság

Bogár László
D. Molnár István
Harmati István

Pomogáts Béla

Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők
Kengyel Péter
Albert Valéria olvasószerkesztő

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható
a <https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/> oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

A magyar animációoktatás strukturális változásai és fejlődési irányai 1. rész

„Talán egyszerű egy alagúton besétálni a hegy gyomrába, de ha csákánnyal indulsz neki, és magadnak vágod a sziklában az utat, sokkal izgalmasabb dolgokkal találkozhatasz. Hiszen sosem tudhatod, hogy kőbe, kavicsba vagy éppen gyémántba vágod a csákányt.”¹

Bevezetés

Az animáció, a magyar animáció nemcsak a 120 éves magyar film egyik legizgalmasabb műfaja, hanem az egyik legtöbb szakmai sikert hozó része is. Szimbolikus az is, hogy az első Magyarországon született munkáért járó Oscar-díj is animációs film: Rófusz Ferenc *Légy* című alkotása.²

Ahogy a magyar film más műfajainál, úgy az animáció esetében is jelentős hiányt mutat a tudományos munkák téma szerint rendezhető bibliográfiája. Az intézménytörténeti, az igazgatási, a szabályozási környezetet bemutató elemzések, rendszerezések vagy akár adatgyűjtések nagyon szétponzozottan, valamint némely területen és sok időszakaszban egyáltalán nem fellelhetők.

A „100 éves a magyar animáció” ünnepségsorozat kapcsán, 2014-ben a Hirosimai Filmfesztivál bemutatkozó anyagát³ összeállítva kérte fel a szerkesztőbizottság Orosz Anna Idát, hogy egy történeti összefoglaló tanulmányt készítsen, amelyet kiegészítve és rendezve 2016-ban az *Animációs körkép*⁴ című hiányt pótló szakmai kötetben is publikált.⁵ Nemcsak emberi, általános értelemben vett morális okokból, de tudományetikai szempontból is érdemes attól tartózkodni, hogy saját munkánkat vagy azokat az eredményeket, amelyek létrehozásában közreműködtünk, túlzottan pozitív jelzőkkel illessük. Az animációs körképnél a szakma egybehangzó véleménye és minősítése alapján van bátorságunk és felhatalmazásunk használni a „hiánypótló” jelzőt, mert egyértelműen előzmény nélküli és a műfajról szóló filmírás tekintetében új utakat kereső és régi adósságot pótló munkáról van szó.⁶

Ebben a tanulmánysorozatban az előbbieken röviden jelzett módon megkezdett, a *Magyar animációs alkotók I.*⁷ című kötetrel folytatott munka következő állomásának elérésére vállalkoztunk.

Az animáció területe jelentős fejlődésen ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Új kihívások, új trendek, új lehetőségek, innovatív és diszruptív technológiák jelentek meg, és felerősödött a piaci mechanizmusok nyomása is, amelyek a szakmára és az oktatásra is komoly hatással voltak. A változások miatt átalakulóban van a magyar animációs ágazat, felerősödtek a fejlesztési törekvések. A képzési rendszer új utakat keres, új szereplők, új igények jelentek meg. Az animációs terület szakemberhiányára azonban átfogó megoldást még nem sikerült találni.

Bár Magyarországon a filmes területen az elmúlt időszakban számos infrastrukturális⁸ és strukturális fejlesztés⁹ történt, amelyek nyomán az animáció szerepe és helyzete érezhetően felértékelődött a magyar kreatívipari ökoszisztémában, az oktatási rendszernek ugyanakkor még nem sikerült követnie sem a fejlesztéseket, sem az elmúlt években megnövekedett piaci igényeket. Fontos megemlíteni, hogy a kihívások mellett már elindult és egyre intenzívebbé vált az oktatás és a piac közötti szakmai párbeszéd,

és megjelentek az intézményi együttműködések,¹⁰ amelyek az animációoktatás strukturális megújulásának és új oktatási modelljének stratégiai alapjaként és kitérésí pontjaként szolgálhatnak.

Mostani tanulmányunk egy folyamatban lévő, de már eddig is eredményeket hozó kutatássorozatra épül. A felsőoktatás fejlesztésében – elsősorban a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen (MOME) – szerzett szakmai tapasztalatainkra építkeztünk. A rendelkezésre álló szakirodalom és a terület meghatározó szakértőivel folytatott interjúk és háttérbeszélgetések alapján térképeztük fel a magyar animációoktatás jelenleg működő ökoszisztémáját, az elmúlt évek strukturális változásait és a szakterület lehetőségeit, amelyek alapján a hazai animációoktatás számára hasznosítható fejlődési irányokat, új utakat és konkrét, modellezett javaslatokat vázolunk fel. Törekszünk érzékletesen és a tapasztalatokat levonva felépíteni a MOME Open keretében elindított animációs produceri képzésünket,¹¹ továbbá a magyar animációs igazgatás történeti előzményekre épülő igazgatási szerkezetének feltárására is vállalkozunk. Egyértelmű célunk, hogy a magyar kulturális igazgatás, a filmigazgatás és az egész művészeti felsőoktatás számára is jelentsen közös¹² munkánk használható mintákat vagy átemelhető gondolatokat.

Kutatási előfeltevések: animáció mint minta?

Az animáció műfaja példaértékű terület abban az értelemben, hogy az elmúlt évtizedekben a művészeti ágak közül talán a *leghamarabb és legradikálisabban érték el a technológia, a piac és a média területén* végbement robbanásszerű változások.

A filmigazgatásban, a Magyar Média Mecenatúra program^{13,14} koordinálásával, a kulturális igazgatás különböző területein, a felsőoktatásban oktatóként, vezetőként és különös tekintettel a MOME-n töltött évek tapasztalatai is azt támasztották alá, hogy a piaci együttműködések, a projektszervezés és az innováció metszetében álló egyik legfontosabb, módszertani és működési szempontból leginnovatívabb és legsikeresebb művészeti terület az animáció. Talán a film ezen szegmensében a legkitapinthatóbb módon jelent meg az oktatás, az állam és a piac hármásának együttműködése, amely számos jó példát és a területről való strukturális gondolkodáshoz megfelelő szellemi alapot szolgáltat.

Az animáció oktatásának, illetve az abban rejlő, egyelőre kiaknázatlan potenciálnak, a jelenlegi folyamatainak, fejlődési útjainak és a területen bekövetkezett változásoknak a vizsgálatán keresztül a hazai művészeti oktatás és annak fejlődési, fejlesztési irányai is jobban megérthetők. Az egyik legfontosabb kérdés, hogy *hogyan érdemes a művészeti oktatásban szükséges képzésfejlesztést az animációra alapozva átgondolni, a megfogalmazott képzésfejlesztés irányait kijelölni*, és azokat a kiindulási pontokat lefektetni, amelyek a kulturális értéktérítés¹⁵ mellett a nemzetgazdaságban mérhető eredmények elérését is segíthetik.¹⁶

A magyar animációoktatás strukturális változásainak és fejlődési irányainak megértéséhez, továbbá a napirenden lévő fejlesztési javaslatok és oktatási modellek felvázolásához – amely az animációoktatás területén egyértelműen, de a megfelelő változtatások után más művészeti területeken is érvényes mintát jelenthet – a következő szempontokat szükséges megvizsgálni.

Fontos megismerni és megérteni az általános trendfolyamatokat és hatásukat az animációban, amelyek alapvetően határozzák meg a területet és a fejlesztési lehetőségeket. Az általános trendek között foglalkozunk a digitalizációval, az új médiafogyasztási tendenciákkal, az egyre erősödő kreatívipar különböző szegmenseivel és a kulturális globalizáció jelenségével. A téma átfogó megértéséhez elengedhetetlen a *magyar filmes igazgatási és animációoktatási* ökoszisztéma áttekintése, hogy egyszerre felvázoljuk –

és rendszerbe helyezük – a történeti kontextust és a jelenlegi szereplőket, lehetőségeket. Utóbbi kapcsán alapul vesszük a *Hagyomány és haladás – Animációs esték* és a már említett *Magyar animációs alkotók I.* kötetet, valamint külön a kutatás számára elkészült interjúkat. A kortárs, horizontális kitekintés és a vertikális (jogi és igazgatási) elemzés együtt hasznos háttérrel és építkezésre alkalmas alapokat szolgáltatnak.

Az animációoktatás „terepe”: a hazai művészeti felsőoktatás intézményrendszere
(*A felsőoktatási autonómiáról röviden*¹⁷) A felsőoktatási autonómia alkotmányjogilag releváns vonatkozása az alapvető jogokkal függ össze, így az kiemelkedő jelentőségű az alapjogok érvényesítésében.¹⁸ Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint a felsőoktatási autonómia a kulturális jogokra vezethető vissza: annak közjogi gerincét a *művelődéshez (oktatáshoz) való jog, valamint a tudomány (és a művészet) szabadságának alkotmányi/ alaptörvényi*¹⁹ *deklarálása adja.*²⁰ A testület értelmezésében a felsőoktatási intézmények önkormányzata ezeket a jogokat valósítja meg.²¹ Ez azt követeli meg, hogy a felsőoktatási intézményeknek rendelkezniük kell olyan jogosítványokkal, amelyek segítségével képes megvalósítani azokat az állami feladatokat, amelyek érdekében végső soron létrejön. Ennek biztosítása az intézményvédelmi kötelezettségéből adódóan az államot terheli.

Az Alkotmánybíróság az egyetemi önrendelkezés három elemét különbözteti meg. *Egyrészt a tudomány autonómiáját*, amely alapján tudományos kérdésekben a tudomány művelői jogosultak dönteni,²² *másrészt a szervezeti autonómiát*, amely a felsőoktatási intézmény szervezeti, működési önállóságát biztosítja; *harmadrészt a gazdálkodási autonómiát*, amely a pénzeszközök szabad felhasználását teszi lehetővé.²³ Szükséges viszont megjegyezni, hogy a felsőoktatási öngazgatás egyes elemeinek mozgásterét egyrészt az állam a mindenkori alkotmányban határozza meg, másrészt az autonómia az akadémiai szabadságnak nem egyedüli és korlátozhatatlan megnyilvánulása.

A felsőoktatási autonómia az előbbiektől alapján nem tekinthető önmagáért való értéknek. Az önállóság funkciója szűkebb értelemben az akadémiai szabadság²⁴ őrzése, tágabb értelemben pedig a kulturális jogok érvényre juttatása. A felsőoktatási autonómia elméletének e felfogás szerint tehát nem az a kulcskérdése, hogy van-e autonómiája az egyénnek vagy az intézménynek, hanem egyrészt az, hogy ez az autonómia meddig terjed; másrészt pedig az, hogy milyen mértékű autonómia szükséges ahhoz, hogy az akadémiai szabadság, illetőleg a kulturális jogok érvényre juthassanak.²⁵

(*Autonómiától a művészeti felsőoktatásig*²⁶) Ezen a ponton fontos rögzíteni, hogy egyes felsőoktatási intézmények keretein belül művészeti alkotótevékenység is végezhető, így a tudományos önállósággal jelzett autonómiakör tartalmát tekintve hiányos. Célszerűbb lenne „kulturális autonómiaként” kezelni az öngazgatásnak ezt a területét, és esetről esetre – azaz felsőoktatási intézménytől függően – konkretizálni ennek tudományos és/vagy művészeti tartalmát. Ezek szerint pontatlan az a feltevés, miszerint a felsőoktatási autonómia biztosítéka kizárólag a tudomány lehet, mivel *bizonyos esetekben – felsőoktatási intézménytől függően – az autonómia garanciájához a tudomány mellett – avagy ahelyett kizárólag – a művészet szolgáltatja az alapot.*

A felsőoktatási autonómia tartalmának pontosítása azonban a hazai közigazgatási intézményrendszere is hatással van. *Az előbbi korrekció értelmében ugyanis három fajta felsőoktatási intézmény képzelhető el a kulturális önállóság szempontjából: egyrészt tisztán a tudományos kutatásra épülő, másrészt – az előző mintájára – döntően a művészet szabadságát biztosító intézmény,²⁷ valamint harmadrészt a két szabadságjogi fundamentumot egyszerre tartalmazó vegyes profilú felsőoktatási intézmény.*

A művészeti felsőoktatás szempontjából ez két intézménytípust jelent: egyrészt a művészeti képzést is folytató, másrészt pedig az elsődlegesen művészeti portfólióval rendelkező felsőoktatási intézményeket. A magyar felsőfokú művészeti képzés az erre szakosodott egyetemeken és főiskolákon, illetőleg az egyetemek művészeti karain vagy szakjain zajlik. Az önálló állami, egyetemi jogállású művészeti képzőhelyek Budapesten működnek. Ezek mindegyike valamely művészeti ág köré csoportosuló profillal rendelkezik, így a zeneművészet terén a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem (LFZE), a képzőművészetben a Magyar Képzőművészeti Egyetem (MKE), az iparművészet, a design és az animáció területén a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME), a táncművészet esetében a Magyar Táncművészeti Egyetem (MTE), valamint az előadó- és filmművészetben a Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE). Vidéken nem önálló, hanem integrált modellben, valamely nagy tudományegyetem, illetve jelentősebb főiskola egyik karaktereként jelenik meg a művészeti képzés. Ezeken túl a felsőfokú művészképzés meghaladta a direkt alkotásorientált fakultásokat, és az alapvetően nem művészeti profilú felsőoktatási intézmények is elindítottak olyan szakokat, amelyek a művészet tudományos módszerekkel történő elemzésére épülnek.²⁸

A jogalkotó – reagálva a művészeti képzés speciális igényeire – megteremtette az elsődlegesen művészeti identitású intézmények csoportját és különös szabályait a felsőoktatási szférán belül. Ezt a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény (Nftv.) külön cím alatt, és a 101. §-ban szabályozza a művészeti felsőoktatási intézményekre vonatkozó rendelkezésként.

A jogintézmény azokat a felsőoktatási intézményeket öleli fel, amelyek kizárólag a művészeti képzési területen folytatnak képzést. Esetükben az Nftv.-ben foglalt, a felsőoktatási intézményekre és képzéseikre vonatkozó követelményeket eltérésekkel kell alkalmazni.²⁹

Elsőként rögzíteni szükséges, hogy a művészeti felsőoktatási intézményeket egyaránt megilleti az Alaptörvényben foglalt autonómia. A speciális képzési paletta végett azonban a jogalkotó a *szervezeti önigazgatás körében többelthatáskört telepített ezekhez az intézményekhez.*

Ilyen jogköre a művészeti felsőoktatási intézményeknek, hogy művészeti *gyakorlóhelyet* létesíthetnek és tarthatnak fenn,³⁰ illetve hogy az alapfokú művészeti nevelés és oktatás, valamint a művészeti szakképzés körébe tartozó feladataikat *köznevelési intézmény létrehozásával láthatják el.*³¹ Utóbbinak tipikus formája, amikor az intézmény a középiskolába járó tanulót előkészíti a művészeti felsőoktatási intézménybe való belépésre.³² Az előkészítői képzés kapcsán fontos megjegyezni, hogy a képzésben résztvevőt megillető jogokat és kötelezettségeket a felsőoktatási intézmény szervezeti és működési szabályzata határozza meg. Ezzel a jogalkotó általános felhatalmazást ad a felsőoktatási intézménynek a garanciális szabályok bizonyos részének – ti. hallgatói jogállás – a megalkotása tekintetében, amelyek főszabály szerint jogszabályi rögzítést igényelnének.

A művészeti felsőoktatási intézmények csoportképző differentia specificája két ismérvhez kötődik: egyrészt az intézmény szempontjából kizárólag művészeti képzést folytatnak, másrészt a képzésben a záróvizsgának része *valamely művészeti alkotás elkészítése, előadás létrehozása, bemutatása és megvédése.*

A tudományorientált és művészeti képzést is folytató (vegyes profilú) felsőoktatási intézmények esetén a törvényhozó alkalmazni rendeli a speciális szervezetalakítási, valamint a képzés kimeneti oldalán az alkotás meglétét előíró szabályokat. Emellett rögzíti a törvény a művészeti felsőoktatás valamennyi intézményére nézve közös priviligiumokat.

Egyrészt az előírt alkalmazási, foglalkoztatási, képesítési feltétel teljesítése szempontjából a doktori fokozattal egyenértékű a jogszabály alapján adományozott díj, feltéve hogy annak tulajdonosa legalább alapképzésben szerzett oklevéllel rendelkezik.³³ Másrészt az egyetemi tanári munkaköri cím adományozása és az egyetemi tanári munkakörben történő alkalmazás feltételének kapcsán megfelel az adott művészeti területen kifejtett művészi munkássága miatt Kossuth-díjban részesített oktató.³⁴

Az animációoktatás innovációs háttere: (művészeti) felsőoktatás és versenyképesség

A versenyképesség olyan kiváló képességek és lehetőségek megléte, amelyek alapján a versenyben a győzelem, a siker reményében vehetünk részt. Már ebből a köznapi meghatározásból is kitűnik, hogy egyrészt vetélkedésről, versenyről van szó; másrészt a versenyben való sikeres helytálláshoz meg kell lenni azokat a képességeket, amelyekre alapozva felépíthetjük versenystratégiánkat. Mindemellett fel kell kutatni azokat a környezeti lehetőségeket és azon területeket, amelyeken egyáltalán esélyünk nyílhat a sikerre.³⁵

„Egy művészeti – például zenei – versenyen a zsűri nem azt bírálja, hogy a heggedűs hogyan fogja a vonót (nagyon sokféleképpen lehet), hanem hogy milyen színvonalon adja elő a művet. Azt azután vélelmezni lehet, hogy a vonókezelés vagy a választott ujjazat hozzásegítette őt a sikerhez, azaz »versenyképesebbé« tette-e a többi művésznél. Egy futóverseny győztese az, aki elsőnek ér célba, függetlenül például a lábtechnikától vagy a táv beosztásánál követett taktikától, noha fel lehet tételezni, hogy az egyik vagy a másik, netán mindkét tényezőnek része van a sikerben, és mint ilyen, hozzátartozik a versenyképességhez. Ezek a példák azt világítják meg, hogy a versenyképességet általában a győztesek – adottságaiknak vagy kifejlesztett képességeiknek – számbavétele és elemzése útján lehet meghatározni.”³⁶

A versenyképesség máig legáltalánosabb leírását az OECD jegyzi. Ennek értelmében a versenyképesség egy nemzet esetében azt méri, hogy szabad kereskedelem és tisztességes verseny mellett milyen mértékben képes a világpiacon keresett termékeket és szolgáltatásokat úgy előállítani, hogy közben a lakosság életszínvonalát és életminőségét is folyamatosan javítani tudja.³⁷

(Versenyképesség a felsőoktatásban) Széles körben egyetértés van a tekintetben, hogy a kutatásba és fejlesztésbe (K+F) forgatott beruházások, illetve az ezek következtében kibontakozó technológiai és szervezeti változások vezettek a termelékenység és kibocsátás szinte folyamatos növekedéséhez.³⁸ Ebből adódóan a hosszú távú gazdasági növekedés az innováció eredménye.³⁹ Az innovációk⁴⁰ és újítások növelik az országok versenyképességét, ami lényegében a nemzet fejlődésének útját és lehetőségeit jellemzi. A versenyképesség azonban nem egy szűk gazdasági kategória, hanem jelentős társadalmi tartalommal rendelkező, a nemzeti sajátosságokra, intézményekre nagymértékben támaszkodó jelenség,⁴¹ amelyben a felsőoktatás fontos szerepet tölt be,⁴² ugyanis az egyes országok átfogó versenyképessége szoros kapcsolatot mutat a felsőoktatás minőségével.⁴³

Robert Bork több versenyfelfogást határozott meg, csoportosítva azokat, illetve kialakította saját definícióját is azzal a céllal, hogy kompromisszumos megoldás legyen az eltérő értelmezések hívei számára.⁴⁴ Ezek részletezésétől eltekintve azonban fontos kérdés, hogy a *Bork-féle versenyértelmezések* hogyan jelennek meg a felsőoktatási piacon. A felsőoktatásban az egyes intézmények egymás között versenyeznek a hallgatókért. Közgazdasági szempontból a cél az, hogy a leendő hallgatók olyan képzésekre

jelentkezzenek, amelyek a legjobban illenek hozzájuk, azaz az intézmény maximalizálni tudja a humán erőforrás-termelést és minimalizálni a kiesések számát.⁴⁵ A hallgatók száma azonban adott, ezért egy felsőoktatási intézmény csak más intézmény „kárára” tudja növelni hallgatói számát. Ez a *játékelmélet*ből ismert zérus összegű játékra hasonlít, azon belül is a nem-kooperatív versenyeket fedi le. A *liberális modell* szerinti verseny zajlik például az oktatási tananyagok létrehozásában, mivel a felsőoktatásra jellemző akadémiai szabadságból következik, hogy az oktatók viszonylag szabadon alakíthatják a képzés tartalmát. Egy jól összeállított előadásanyag így adott esetben versenyelőnyt jelenthet a versenytársakkal szemben, de speciális képzések kialakításával, bevezetésével is előnyre tehetnek szert a piac szereplői. A következő definíció lényege a *fragmentáció*, vagyis az, hogy egy piaci szereplő akkor lehet sikeres, ha saját piaca adottságaihoz alkalmazkodni tud – ebben a logikai keretben a regionális szegmentáció hozható fel a felsőoktatásban példaként. A „*gyorsíró*” modell szerint pedig a verseny egyetlen mércéje a fogyasztói jólét, ami azt jelenti, hogy a verseny ki tudja szűrni a gyenge piaci szereplőket – vagyis a megfelelő teljesítményre képtelen és kevés hallgatót vonzó egyetemeket, főiskolákat.⁴⁶

Barakonyi Károly meghatározása szerint a felsőoktatás versenyképessége a nemzetközi tudáspiacon történő versengésre való készséget jelenti, vagyis a pozíciószerezés és tartós helyállás képességét. Ennek részaspektusai *a)* az oktatási piacon a hallgatókért való versengésben való sikeres szereplés, *b)* az elért tudáspiaci részesedés és jövedelmezőség megtartása, esetleges növelése, *c)* a felsőoktatási nemzetközi tudományos kutatási tevékenységben és az innováció terén megszerzett pozíció megtartása, lehetőség szerinti erősítése, valamint *d)* a nemzetközi szabad tőke kutatási megbízásokra, kutatási együttműködési célú bevonására gyakorolt vonzereje. Ám ezek a jellemzők nem egyenlő súllyal esnek latba a felsőoktatás versenyképességének meghatározásakor: a prioritási rendet minden állam esetében meg kell határozni.⁴⁷

A magyar felsőoktatás versenyképessége tekintetében a vázolt aspektusok és kritériumok azonban nem, avagy csak részben érvényesülnek, ami a hazai felsőoktatási intézmények szervezeti kultúrájából is adódik. Először is az állami avagy az állami dotációtól jelentősen függő felsőoktatási intézmények tekintélyelvű hagyományai erősen tapadnak a *céhes* kultúrához. A céhek pedig versenyellenesek, számukra a feudalizmus termelésének értékei: a piac felosztása és a versenytársak kiszorítása fontosabb, mint a kapitalizmus ethosza – az állam fedezi kiadásainkat, a végzett hallgatók ugyanis elhelyezkednek valahogy. Másodszor a verseny *az állami támogatásokért* és a jogszabályokon keresztül kikényszerített *kedvezményekért* folyik. Megjegyzendő: az államháztartás alrendszerében egyébként nem is nagyon éri meg sikeresnek lenni, mert – az állami szerepvállalás logikájából fakadóan – a leszakadók szintre hozása, megsegítése mindig prioritást élvez. Harmadszor az elsődlegesen állami finanszírozásból működő magyar felsőoktatási szcénában *nem feltétlenül cél a közvetlen hazai versenytársak legyőzése*, mert ebben az esetben a legyőzött versenytárs megmentése érdekében kikényszerített integráció veszélye fenyeget.⁴⁸

(*Művészeti felsőoktatásunk versenyképességéről röviden*⁴⁹) A művészeti felsőoktatás versenyképessége nem feleltethető meg a felsőoktatás versenyképességével, mivel előbbi – mind a képzés tartalmát és érintettjeinek méretét, mind a „felvevő” piacként szolgáló kulturális szektort tekintve – olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyek nem mérhetők standard eszközökkel. A művészeti felsőfokú képzés versenyképességének körülírásához Barakonyi Károly sémáját alkalmazzuk.⁵⁰

Milyen az a tudáspiac, amelyen a művészeti felsőoktatásnak helyt kell állnia, sikert kell elérnie? Vagyis a művészeti felsőfokú képzésünk a hazai tudáspiacra korlátozódik, avagy európai uniós, esetleg globális dimenziót vizionál? Nem mehetünk el amellett, hogy a művészeti produktumok elsődleges társadalmi funkciója a kulturális emlékezetben és identitásképzésben jelölhető meg. Ez alapján, továbbá abból kifolyólag, hogy a magyar nyelv világviszonylatban is unikális, legitím álláspontnak minősül a tétel: a művészeti felsőoktatásunk középpontjában a magyar piacnak kell állnia, a nemzetközi dimenziót másodlagos – de nem kiegészítő, elhanyagolt – platformként kezelve. Ez alól éppen azok a területek lehetnek potenciális kivételek, amelyek külföldről és külföldön – az említett speciális tudásnak a hiányában is – egyaránt könnyedén azonosíthatók: a zene- és vizuális művészetek, kiemelten az animáció, tartoznak ide.

Milyen területen kíván a magyar művészeti felsőoktatás versenyezni? A kérdés megválaszolására aszerint differenciálható, hogy milyen területre és szakmára irányul a stúdium. A leendő művészi munkakörökhöz alapvetően graduális diploma az elvárt, míg a művészeti tevékenységet kiegészítő, háttérszakmákhoz elegendő lehet a felsőoktatási szakképzés is. Az elmélyült teoretikus tudást nyújtó doktori képzés igénye a szektorban eltörpül.

Kik a magyar művészeti felsőoktatás versenytársai? Sajátos helyzetben van a hazai művészeti felsőoktatás, mivel művészeti képzést az öt tisztaprofilú egyetemen kívül kevés felsőoktatási intézmény folytat. Ráadásul a budapesti székhelyű, önálló művészeti egyetemek eltérő művészeti ágra specializálódtak, ennél fogva egymásnak sem lehetnek versenytársai. Ebből kifolyólag az a következtetés vonható le, hogy a művészeti felsőoktatási intézmények határon belül nem rendelkeznek jelentős versenytárral – így indokolt a határokon túla tekinteni. A külföldi művészeti egyetemek is legalább négy kategóriába oszthatók: elsőként a szomszédos államok magyarlakta térségeinek intézményei merülnek fel, ahol magyar nyelvű képzés is folyik. E körben azonos tulajdonságú, összehasonlítható versenytársakra lelünk, amennyiben eltekintünk attól az erkölcsi dilemmától, hogy a határon túli magyarság „elszívása” mennyire illeszthető bele a nemzetpolitikai célokba. Második csoport a közép-kelet-európai, különösen a visegrádi országok művészeti egyetemei, amely vonzáskörzet reális vetélytársakat kínál. A harmadik dimenzió az európai művészeti felsőoktatási intézmények világa, amelyek már jól láthatóan megelőzték a hazai intézményeket, de a Bologna-folyamat égisze alatt elérhető közelséget jelentenek. Végezetül, a negyedik dimenzió a művészeti felsőoktatás globális versenye – az ebbe való bekapcsolódáshoz komoly fejlődésre van szükségünk.

Miért folyik a verseny? A korábbiak alapján elsődlegesen a magyar hallgatókért – még akkor is, ha a verseny releváns vetélytárs hiányában egyoldalúnak is mutatkozik. A külföldi hallgatók megnyerése a legtöbb művészeti felsőoktatási intézmény számára sokadrangú célcsoport, bár már felismerték, hogy a többletbevétel elérése (a gazdaság teljesítőképességének határai miatt) és hosszú távon a kitörés – a véges számú magyar hallgatóból adódóan – ezen a területen lehetséges.

Mennyire képes a magyar művészeti felsőoktatás hozzájárulni a nemzetgazdaság fenntartható növekedéséhez? A felsőoktatás hagyományosan – a K+F+I tevékenységen keresztül – jelentős hatást gyakorol a gazdasági növekedésre. A művészeti felsőfokú képzés a felsőoktatási szektor egészéhez képest roppant kis szeletet jelent, így kiterjedéséből

adódóan is csekély hozzájárulással kecsegtet. Ez alól kivétel a kreatív iparra fókuszáló képzések (így az animációoktatás) lehetnek, ám ennek hatása sem mérhető össze más, tudomány- és innovációorientált egyetemek hatékonyságával.

Mennyire képes művészeti felsőoktatásunk kielégíteni a hazai munkaerőpiac igényeit? Ez lenne a művészeti felsőoktatás legfontosabb – és az előzők alapján talán egyetlen – feladata is, amelynek többé-kevésbé meg is felel. A 21. századi munkaerőpiac folyamatos változása azonban az egyetemektől is nagyobb alkalmazkodóképességet követel meg – így az elavult módszereket alkalmazó, az új piaci kihívásokra gyakran felkészületlen oktatókat felvonultató képzések rendszeres fejlesztést igényelnek.

A rövid versenyképességi elemzés összegzéseként a következő rögzítendő: a vázolt aspektusok differenciáltsága miatt nem beszélhetünk egységes magyar művészeti felsőoktatási stratégiáról, amely állítást és tényt a modellváltás folyamata is megerősít. Ehelyett az egyes művészeti egyetemek stratégiája lehet reális kívánalom, amelynek gerincét az intézmény versenyképességi lehetőségeihez igazodó célok kell, hogy adják – az animációt is ennek összefüggésében indokolt tehát keresni az egyetemi falak között.

Fejlesztési tapasztalatok az animációoktatásban – a MOME tükrében⁵¹

A MOME felnőttképzési portfólióját gondozó MOME Open elindítása, kiépítése, fejlesztése és működtetése volt az egyik legfontosabb tapasztalat, amelynek keretében több, animációhoz kapcsolódó kísérleti képzés is megvalósult 2007 és 2022 között: így a *Visual Storytelling* (storyboard), a *CGI*- (computer animáció), a *VFX*- (speciális effektek), végezetül pedig az *animációs produceri* és *transzmédia produceri* képzések.

A MOME Open alapítására részben a Felsőoktatási Struktúraátalakítási Alap (FSA) *Komplex kreatív ipart segítő képzési portfólió kidolgozása* elnevezésű, többéves fejlesztési program támogatásának köszönhetően nyílt lehetősége a MOME-nak. A program harmonizált a felsőoktatásnak az Európai Bizottság által megfogalmazott négy fő prioritásával,⁵² továbbá a szakma törekvéseivel, hiszen a fejlesztési folyamat során a MOME a szakmai szervezetekkel és iparági szereplőkkel folyamatos egyeztetéseket folytatott. Ennek elsődleges célja az volt, hogy az egyetem által művelt különböző szakterületeket érintő, rendkívül gyors és mélyreható változásokra reagáló és ezzel együtt a kreatíviparban érvényesen és versenyképesen működni képes szakembereket képző új oktatásokat fejlesszen úgy, hogy azok a piaci elvárásoknak is megfeleljenek. A fejlesztési program három részből állt. Az első fejlesztési kör a MOME Open megalapítását és az új képzésekhez szükséges infrastruktúra kiépítését, a képzéseket támogató beszerzéseket fedte le, a második körben került sor a már meglévő képzések tartalmának és módszereinek újragondolására és átalakítására,⁵³ a harmadik körben pedig a *Digital Cinema Education* (Digitális filmes képzés) koncepció kidolgozása és tartalmi felépítése zajlott.⁵⁴

A MOME ezzel a módszerrel igyekezett segítséget nyújtani a kreatívipar szakember-szükségletének kezelésében és a tartalomfejlesztésre felkészült kreatív személyek képzésében. A terv egy összehangolt moduláris oktatási portfólió kidolgozása volt, amelyben egymással összefüggésben jelennek meg a különböző szintű akkreditált képzések és képzési elemek (modulok), a posztgraduális továbbképzések, az eltérő hosszúságú felnőttképzések és a lifelong learning, azaz LLL-tanfolyamok.

Az egyetem vezetése azért is tartotta fontosnak ezt a fejlesztési programot, mert a világban, így Magyarországon is megjelenő új kihívások és szakterületek hazánkban is olyan új felkészültséget és oktatási tartalmakat követeltek, amelyeket progresszív és a világra nyitott oktatási intézményként nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A lefolytatott

fejlesztési munka legfontosabb célja a hazai kreatívipar szakemberszükségletének és sok esetben szakemberhiányának enyhítését célzó képzések és az ehhez szükséges keretrendszer fejlesztése volt, amelyek – illeszkedve az egyetem akkori célkitűzéseibe – a moduláris oktatási portfólió létrehozását célozták.

A kutatáshoz kapcsolódó másik – a MOME-n szerzett – fontos gyakorlati összetevőt a képzésfejlesztés mellett az innovációmenedzsment és a szervezetfejlesztés területén szerzett tapasztalatok jelentik, amelyek elsősorban a Projekt és Fejlesztési Iroda (2014–2019) és az Innovációs Központ égisze alatt láttak napvilágot. A MOME Innovációs Központ alapjainak letételekor az elsődleges misszió az volt, hogy olyan struktúrát hozunk létre, amely az innovációt nem pusztán öncélnak tekinti, hanem az egyetem egészét átható attitűdnek, gondolkodásmódnak és tudásnak. Épp ezért nemcsak piaci, pályázati és K+F+I-tevékenység létrehozására koncentráltunk, hanem ezek szinergikus hatásaként oktatásmódszertani és tartalmi fejlesztésekre is fókuszáltunk, hiszen ezeken keresztül jut vissza legintenzívebben az innovációs szemlélet az egyetem teljes szervezetébe. A legjobb példa erre az a mintegy tízéves szakmai folyamat, amelynek keretében a MOME ID user experience⁵⁵ és user interface⁵⁶ tervező képzéséből kifejlesztett, végül 9 tanfolyamból álló képzési paletta mind szakmailag, mind oktatói oldalon megalapozta a szak alapítását 2019-ben, majd később az angol nyelven meghirdetett Interaction Design MA szak indítását, továbbá annak tavalyi⁵⁷ elindítását.

Az egyetemeken megalakított innovációs szervezetek elsődleges feladata nem csupán a termékfejlesztéshez kapcsolódó konkrét piaci innovációs helyzetek megteremtése, hanem elsősorban a tudástranszfer-alapú oktatásmódszertani és szervezeti innovációk, az innovációs gondolkodás elterjedésének az elősegítése partneri viszonyon alapuló közös szellemi és fejlesztési folyamatok keretében.

(A tanulmány a Budapesti Metropolitan Egyetem Fenntarthatósági és Versenyképességi Kutatóintézete 2022. évi kutatási programjának keretei között készült.)

JEGYZETEK

- 1 Kollarik Tamás: Magyarok Hollywoodban – Interjú Csupó Gáborral. In Fülöp József – Kollarik Tamás – Vincze Zsuzsanna: *Knowledge in Motion*. Budapest, 2001, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, 68. o.
- 2 *A Légy* című film 1981-ben kapott Oscar-díjat.
- 3 Fülöp József – Kollarik Tamás – Kurutz Márton – Mikulás Ferenc – Varsányi Ferenc (szerk.): *HUNIMATION. Hungarian Animation Goes to Japan*. Budapest, 2014, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, 64 o.
- 4 Fülöp József – Kollarik Tamás (szerk.): *Animációs körkép. A magyar animáció oktatási, intézményi, forgalmazási és pályázati lehetőségei – rövid történeti kitekintéssel.* /Fundamenta profunda 3./ Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2016, MMA Kiadó.
- 5 Orosz Anna Ida: A magyar animáció rövid története. In Fülöp József – Kollarik Tamás (szerk.): *Animációs körkép. A magyar animáció oktatási, intézményi, forgalmazási és pályázati lehetőségei – rövid történeti kitekintéssel.* /Fundamenta profunda 3./ Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2016, MMA Kiadó.
- 6 Varga Zoltán: A praktikum panorámája. *Filmvilág*, 2017. 9. sz. 25. o.
- 7 Fülöp József – Kollarik Tamás: *Magyar Animációs Alkotók I.* /Documenta Artis 2./ Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2016, MMA Kiadó.
- 8 Például dedikált Techpark az új MOME Campuson, budapesti stúdiógyűrű.
- 9 Például a Nemzeti Filmiroda filmtámogatási rendszere, az adóvisszatérítés, a Nemzeti Filmintézet (2011–2019 között Magyar Nemzeti Filmalap) különböző szakmai és támogatási programjai: Inkubátor program, képzésfejlesztési támogatás, Fast Forward Program.

- 10 Ennek egyik jó példája a MOME Open felnőttképzési központ szervezésében megvalósult CGI- és VFX-tanfolyamok, amelyek az NFI anyagi és a DIGIC Pictures szakmai támogatásával valósulhattak meg. Ez az oktatás-állam-piac együttműködésének egy korai jó példája, ahol minden szereplő nyert a közösen megvalósított képzéssel.
- 11 <https://open.mome.hu/animacios-producer/>
- 12 Petri Zsolt és Kollarik Tamás a tanulmány magját képező kutatáson túl, már 2014-ben együtt dolgozott a „100 éves a magyar animáció” programsorozat különböző állomásain, továbbá a Hirosimai Filmfesztivál, a Teheráni Filmfesztivál és az Annecy Filmfesztivál animációs megjelenésével kapcsolatban is. Cseporán Zsolt és Kollarik Tamás a kortárs magyar filmigazgatás egyik fontos pillanat-képét, de egyben szabályozási rendszerét is felvázoló „Az alkotás szabadsága és a szerzői jog metszéspontjai” című kötetben kooperáltak. Továbbá mindhárom szerző munkássága a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet keretében rendezett, a magyar film jogi, igazgatási és gazdasági környezetét vizsgáló műhelyviták és konferenciák során is kapcsolódott egymáshoz.
- 13 <https://mecenatura.mediatanacs.hu/>
- 14 Kollarik Tamás (szerk.): *Mecenatúra 2018 – A Magyar Média Mecenatúra programban támogatást nyert alkotások 2011–2016*. Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanácsa, Budapest, 2018.
- 15 Ilyen például a nemzetközi fesztiválokon sikerrel szereplő szerzői filmek támogatása, de akár az oktatásban vagy az országimázs szempontjából is hasznosítható filmek készítése.
- 16 Jelentős példákat látunk világszerte – a régióban legerősebben Lengyelországban – a játék- és animációs ipar kiemelt fejlesztésére, a terület becsatornázására a globális vérkeringésbe. Csak egy fontos példa a sok közül a Google for Startups a közép-kelet-európai régióban, kifejezetten játékfejlesztő cégeknek meghirdetett akcelerator programja, melynek köszönhetően a régió cégei hatalmas fejlődésnek indultak, és globális projektekkel erősítik hazájuk kreatíviparát és nemzetgazdaságát.
- 17 Részletesen lásd Cseporán Zsolt: *A művészeti élet alkotmányjogi keretei Magyarországon*. Budapest, 2022, L'Harmattan Kiadó.
- 18 Rögzítenünk szükséges, hogy az autonómia valamilyen viszonyrendszer feltételez. A felsőoktatási intézmények tükrében az állammal/fenntartóval való viszonyt jelöli, amelynek keretében sajátos öngazdálkodást jelent. Vö. Friedhelm Hufen: *Die Freiheit der Kunst in staatlichen Institutionen: dargestellt am Beispiel der Kunst- und Musikhochschulen*. Baden-Baden, 1982, Nomos Verlagsgesellschaft, 404–414. o.
- 19 A magyar Alkotmánybíróság a felsőoktatási autonómia tárgykörében jelentős esetjoggal rendelkezik, amelynek túlnyomó hányada a korábbi Alkotmány normaszövegének alapul.
- 20 A releváns alapjogokról részletesen lásd Kocsis Miklós: *A felsőoktatási autonómia elmélete és gyakorlata Magyarországon*. Budapest, 2011, Topbalaton Kiadó, 44–47. o.
- 21 40/1995. (VI. 15.) AB-határozat. /ABH/ 1995, 170., 172.
- 22 Ennek alapja a korábbi Alkotmány 70/G. § (2) bekezdése, illetve az Alaptörvény X. cikk (2) bekezdése.
- 23 Vö. 62/2009. (VI. 16.) AB-határozat.
- 24 Akadémiai szabadság alatt a tanszabadság és a tudomány szabadságának sajátos, a felsőoktatásban érvényesülő összefonódása értendő. Zeller Judit: Az oktatáshoz való jog. In Chronowski Nóra – Drinóczi Timea – Petrétei József – Tilk Péter – Zeller Judit: *Magyar alkotmányjog III. Alapvető jogok*. Budapest–Pécs, 2008, Dialóg Campus Kiadó, 581. o.
- 25 Kocsis Miklós: *A felsőoktatási autonómia közjogi keretei Magyarországon*. Budapest, 2011, Topbalaton Kft., 69. o.
- 26 Részletesen ld. Cseporán Zsolt: A művészeti felsőoktatás alkotmányjogi keretei. *Új Magyar Közigazgatás*, 2017. 4. sz. 23–29. o.
- 27 A hatályos szabályozás és felsőoktatási struktúra szerint „tisztán” művészcentrikus felsőoktatási intézmény nem létezik. Az egyetemek ilyen típusánál arányaiban a művészeti alkotótevékenység dominál, amellet, hogy az elsődleges – ti. művészeti alkotás és oktatás – profilhoz kapcsolódó tudományos kutatások is jelen vannak.
- 28 Részletesen lásd Kucsera Tamás Gergely – Szabó Andrea (szerk.): *A felsőfokú művészeti képzés Magyarországon*. Fundamenta profunda 2./ Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Budapest, 2017, MMA Kiadó.
- 29 Nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény (Nftv.) 101. § (1) bek.
- 30 Nftv. 101. § (2) bek.
- 31 Nftv. 101. § (7) bek.
- 32 Ebben az esetben a tanuló – hallgatói jogviszony létesítése nélkül – a művészeti felsőoktatási intézményben nyilvántartásba kerül, ami egy sajátos, úgynevezett előkészítő jogviszonyt jelent.
- 33 Nftv. 101. § (9) bek.
- 34 Nftv. 101. § (9a) bek.
- 35 Vö. Barakonyi Károly (szerk.): *A Bologna „Hungaricum” – Diagnózis és terápia*. Budapest, 2009, Új Mandátum Könyvkiadó.

- 36 Szilágyi György: A versenyképesség mérése a nemzetközi összehasonlítások módszertanának tükrében. *Statistikai Szemle*, 2008. 1. sz. 6.
- 37 OECD: *Regional Competitiveness and Skills*. Párizs, 1997
- 38 Monografikus jelleggel lásd Polónyi István: *A felsőoktatás politikai gazdaságtana – Magyarország a 21. századi iskolázottsági és innovációs versenyben*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó.
- 39 Részletesen lásd Mazzucato, M.: Az innováció, az állam és a türelmes tőke. In Jacobs, M. – Mazzucato, M. (szerk.): *A kapitalizmus újratervezése*. Budapest, 2016, Kossuth Kiadó, 169–204. o.
- 40 Az innovációról alapvetően lásd Schumpeter, J. A.: *A gazdasági fejlődés elmélete – Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 41 Chikán Attila – Czákó Erzsébet (szerk.): *Versenyben a világgal – Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén*. Budapest, 2009, Akadémiai Kiadó, 82–83. o.
- 42 Vö. Stiglitz, J. E. – Greenwald, B. C.: *A tanuló társadalom megteremtése – A növekedés, a fejlődés és a társadalmi haladás kérdéseinek új megközelítése*. Budapest, 2016, Napvilág Kiadó és Polónyi István: Felsőoktatás és tudománypolitika. *Educatio*, 2009. 1. sz. 85–102. o.
- 43 Vö. Chikán Attila: A felsőoktatás szerepe a nemzeti versenyképességben (Egy lehetséges gondolkodási keret). *Educatio*, 2014. 4. sz. 583–589. o.
- 44 Vö. Bork, R. H.: *The Antitrust Paradox. A Policy at War with Itself*. New York, 1978, Basic Books.
- 45 Lásd Horstschäer, J.: University rankings in action? The importance of rankings and an excellence competition for university choice of high-ability students. *Economics of Education Review*, 2012. 6. sz. 1162–1176. o.
- 46 Részletesen lásd Török Ádám – Nagy Andrea Magda: A verseny formái, szereplői és érdekeltjei a felsőoktatási piacon. *Educatio*, 2014. 4. sz. 567–582. o.
- 47 Lásd Barakonyi 2009 (szerk.): i. m. 227. o.
- 48 Barakonyi Károly: A felsőoktatás versenyképességéről. *Vezetéstudomány*, 2010. 12. sz. 11. o.
- 49 Részletesen lásd Cseporán Zsolt: *A művészeti felsőoktatás közpolitikai trendjei Magyarországon*. (Szakdolgozat) Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2020.
- 50 Barakonyi 2010: i. m. 12–13. o.
- 51 Kutatásunk ugyan a teljes hazai animációoktatásra kiterjed és elsősorban nem a felsőoktatásra fókuszál, a MOME kötelékében szerzett személyes tapasztalataink mégis sokat segítettek a munkában és a MOME Open újító szellemű konstrukciója már sok olyan elemet tartalmazott, amely mindenképpen hasznosítható az animációs szakemberképzés új modelljéről való gondolkodásban. Ugyanezt a háttérrel a Magyar Média Mecenatúra program vonatkozó animációs pályázatait, a szakmával való folyamatos eszmecsere mélyítette.
- 52 A bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának az EU megújított felsőoktatási programjáról. In: *COM/2017/0247 final*. A közlemény négy, az uniós szintű fellépésekkel támogatott cselekvési prioritást emelt ki: 1. A készségkereslet és -kínálat közötti jövőbeli eltérések felszámolása és a kiválóság elősegítése a készségfejlesztésben. 2. Befogadó és összekapcsolt felsőoktatási rendszerek kialakítása. 3. Annak biztosítása, hogy a felsőoktatási intézmények hozzájáruljanak az innovációhoz. 4. Hatékony és eredményes felsőoktatási rendszerek támogatása.
- 53 Ennek szakmai vezetője Derényi András rektori megbízott volt.
- 54 Ennek szakmai vezetője Fülöp József rektor volt.
- 55 UX, felhasználói élmény tervezése.
- 56 UI, felhasználói felület tervezése.
- 57 A 2022/23-as tanév őszi szemeszterében.

Október hatodika emlékezte Vácott a dualizmus korában

Október hatodika az emlékezeti hierarchiában

Jelen tanulmány a dualizmus korában vizsgálja Vácott a magyar történelem egyik kiemelkedőnek tartott napjának, az október hatodikai gyásznapi emlékezetét. Az olykor hasonló módon fellépő, olykor éppenséggel ellentétes módon reagáló két rivális lap, a liberális Váci Hírlap (alapítva: 1887-ben) és a katolikus-konzervatív Váci Közlöny (alapítva: 1879-ben) alapján elemezzük az emlékeztörténeti aspektusokat.

A váci lokális kollektív emlékezet fókuszában az 1849 júliusában az oroszokkal vívott csata, illetve március 15-e, a forradalom napja állt, hol rivalizálva egymással, hol pedig kisebb fölénnyel a forradalom napjának javára. Velük ellentétben a többi nap kisebb jelentőséggel bírt.

A Váci Közlönyben megjelent vezércikkek száma például önmagában jelzésértékű. Az 1880-as években október hatodika egyszer sem került vezércikkbe, miközben a másik két ünnep több alkalommal is. Március 15-e hatszor, míg a nyári váci csata háromszor szerepelt vezércikk témájaként a katolikus orientációjú újságban.

Ami az 1879 és 1918 közötti, tehát a katolikus hetilap dualizmus korabeli fennállásának teljes idejét illeti, március 15-éről 106 cikk és felhívás jelent meg összesen. Ebből 31 vezércikk. Július 17-éről 82 cikk és felhívás. Ebből viszont csak 5 a vezércikk. Az adatok október hatodikát tekintve: 58 összes említés és 3 vezércikk.

A Váci Közlönyben mennyiségi szempontból október hatodika a két másik ünnep mögé került. Ez azért is érdekes, mivel az aradi vértanúk többsége (Aulich, Damjanich, Dessewffy, Leiningen, Nagysándor, Poeltenberg is) köthető volt valamilyen módon Váchoz. Nem jelenti ez azonban azt, hogy elhanyagolták volna az ünnepet.

Mi lehetett vajon az oka annak, hogy október hatodika – statisztikai szinten is mérhető módon – kevésbé volt frekvenciált ünnep a Váci Közlönyben, mint a Váci Hírlapban? Ugyan mindkét lapban hasonló volt az ünnepek hierarchiája (vagyis az ünnepek egymáshoz viszonyított „rangsora”), ugyanakkor az utóbbiban valamivel erősebbnek bizonyult 1848–49 emlékezeti pozíciója s nemcsak március tizenötödike vonatkozásában, hanem október hatodika tekintetében is. Fő oka, hogy a Váci Közlöny – konzervativizmusba hajló katolikus orientációja következtében – a szabadságharcot, különösen 1849 eseményeit (például trónfosztás) némiképp más aspektusból szemlélte, mint a szabadságharc mellett maradéktalanul kiálló Váci Hírlap. Ez valamelyest (közvetett módon) kihatott az aradi vértanúk emlékezetére is. Ez az állítás főképp statisztikailag értendő, hiszen a kötelező tiszteletet megadta az újság.

Hasonlóság figyelhető meg ugyan a Váci Hírlap esetében a sorrendben, azonban egyúttal jelentős különbség is tapasztalható. A vizsgált korszakban a vezércikkeket tekintve az első március tizenötödike (37-szer), ezt követi a nyári csata (10-szer), majd október hatodika (9-szer). A Váci Hírlapban tehát egyértelműbb március tizenötödike fölénye, mint a Váci Közlönyben. Emellett július 17-e és október hatodika között kisebb volt az eltérés.

A Váci Közlönyben évi átlagban kb. két cikk foglalkozott október hatodikával. Nemcsak az elvárható egy alkalommal (értve ezalatt a helyi megemlékezésekről szóló tudósítást) foglalkoztak az aradi vértanúk napjával, hanem vagy már előtte felhívást

tettek közzé arról, vagy utólag egy részletes beszámolót is írtak. Az előfordulási gyakoriság is azt jelzi, hogy az ünnepet nem hanyagolták el egyik újságban sem, hanem a kollektív emlékezet alapvető részének tekintették.

A legkorábbi előzetes figyelemfelkeltő írás szeptember 23-i.¹ A legkorábbi, az ünneplés mikéntjét is tartalmazó írás szeptember 24-i. Ami a szokáshoz képest különlegesebbé teszi ezt a cikket, az az, hogy első oldalas (de nem az egész oldalra kiterjedő) cikkben számoltak be a az műsorterről, s ez nem mondható gyakorinak.² A következő évben újra a harmadik, kevésbé hangsúlyos oldalon hívták a közönséget ünnepelni.³ A felhívások java része október eleji, vagyis az ünneplést megelőző héten vagy az ünneplés hetének kezdetén született. Így aktuálisabb, illetve közvetlenebb volt, vagyis hatásosabb lehetett az esemény propagálása.

1. Himnusz, énekli a Váci Dalegyésület.
 2. Elnöki megnyitó, tartja dr. Matisz Dezső, a V. D. E. elnöke.
 3. Hazafias költemény, szavalja Gindrich Böske.
 4. Ünnepi beszéd, tartja Bárdos Ernő városi tanácsos.
 5. Magyar dalok, énekli Sarlay Pisti.
 6. Október 6. Felolvassa dr. Révész Sándor.
 7. Kwartett. Éneklik Szlachányi Béláné, Dobó Kató, Szép József és dr. Remes Sándor.
 8. Zenedráma. Wolkóber János ez alkalomra irt zenéje, előadják az uri zenekar tagjai.
 9. Váradí Antal: Az aradi tizenhárom. Szavalja dr. Gergely Mihály.
 10. Szózat, énekli a Váci Dalegyésület.
- Az ünnepély színhelye a Kuria nagyterme lesz s a város közönségét falragaszokon hívják meg. Ha a város lakosságának érdeklődése oly nagy lesz, minő szép az ünnepély programja, ez idei október hatodika eseményei sokáig emlékezetesek maradnak.

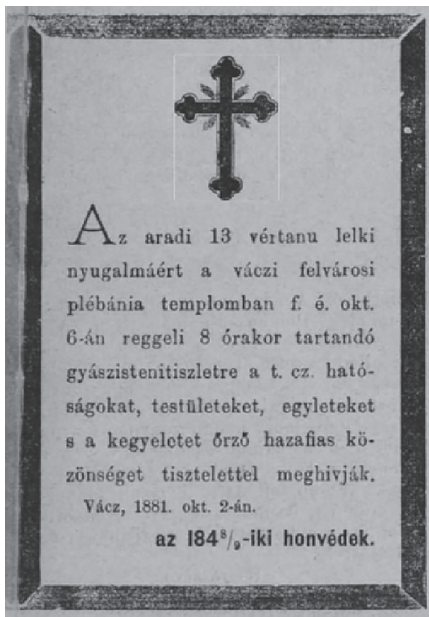
Műsorterv

Forrás: Váci Hírlap, 25. évf. 74. sz. 1911. 09. 24.

A Váci Közlöny és a Váci Hírlap október hatodika emlékezetének megjelenése első évében ugyanazt a szöveget és szinte ugyanazt a gyászkeretet közölte. A katolikus hetilap az előző esztendőben is majdnem ugyanezt a sablont használta. A Hírlap átvette az egyszerű formátumot. A legtöbb évben mindkét sajtóorgánum ezt alkalmazta.

A gyászistentiszteletre való első felhívást a helyi honvédek tették közzé. Ezt a gyászkeret szövege alatt levő jelzés is tudatta. A szöveg később sem változott jelentősen. A kereszt formája viszont a Váci Közlönyben és a Váci Hírlapban is változáson esett át. A vastag fekete gyászkeret változatlan maradt. Az első alkalommal

használt nagy kezdőbetű, mely méretében az iniciálékra emlékeztet, a későbbiekben vesztett méretéből. A csekély változások azonban nem befolyásolták az összképet. Mindez arra utal, hogy a hagyomány erősen rögzült, nem szívesen módosítottak rajta.

Az első ismert váci gyászkeretforma

Váci Közlöny, 3. évf. 40. sz. 1881. 10. 02.

Nem minden évben használták gyászkeretet. Olykor (a katolikus lapban általában a misét celebráló plébános nevével) csak néhány soros rövid hírben érintették a gyászmisét.⁴ A váci újságokat ekkoriban nemigen illusztrálták, ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni.

(Október hatodika és a patriotizmus, lokálpatriotizmus) A lokálpatriotizmusra jellemző, hogy Vác és Arad között a Váci Hírlap párhuzamot is állított. Arad az egész ország emlékezetének alapvető momentuma. Az Arad–Vác párhuzam ennél fogva a váci lokálpatriotizmus szempontjából kiváltképp felemelő és megtisztelő. Az orosz intervenció a kapcsoló elem. Az orosz invázió okozta a nyári váci csatát, valamint az azt követő szabad rablást Vác városában.

A szerző szerint közvetve az orosz beavatkozás tette lehetővé az aradiak kivégzését is, hiszen gyakorlatilag az orosz intervenció okozta a szabadságharc leverését. („Bukásról” természetesen nem lehet beszélni. A szabadságharcot külső erők, elsősorban az orosz túlerő verte le. Már önmagában az orosz sereg jelenléte megváltoztatott szinte mindent. Nem feltétlen kellett Paszkevicznek nagyobb összecsapásokba bocsátkoznia, hiszen eleve lekötötte a magyar hadsereg nagy részét. Vácott éppenséggel megpróbálta Görgei seregét megsemmisíteni, de mint tudjuk, ez nem sikerült. Kapott is emiatt súlyos kritikákat.⁵ A diadalmas tavaszi hadjárat során a magyar hadsereg megmutatta, hogy le tudja győzni az osztrák ellenfelét.) Ebben az esetben Vác és Arad – kissé erőltetett – konvergálásának lehetünk tanúi.⁶ Ugyanakkor arra is utalhatott volna a szerző, hogy mindkét esetben (ahogyan az Eger nevű lap is találóan fogalmaz) „a honszerelem mártírjaira” emlékezünk, habár Arad esetében kivégzett, Vác esetében pedig a harcúton elesett hősekről van szó. Vácott az orosz jelenlét mély nyomokat hagyott, ezért ez lett az asszociáció alapja.

Vácott is, akárcsak más helyeken, elvárt volt a közszerepelőkkel szemben, hogy október 6-át közösségi keretek között megünnepeljék. A gyásznapot a társadalom hagyományként fogadta el, az érzelmileg nagy töltettel rendelkezett. Durva és kirívó volt tehát az olyan eset, amikor egy ilyen személy mégsem vett részt az eseményen. Az ilyen viselkedés botrányt okozott. 1913. november 26-án a Váci Közlöny neheztelve arról tudósított, hogy a Vöröskereszt helyi elnöke, dr. Hörl Péter (egyedülként a szervezetek vezetői közül) nem vett részt az ünnepen. Leszögezte azt is, hogy ez nem a tagságon múlt, hiszen ők rosszállásukat fejezték ki irányában. Távolmaradása

mindenhon felhördülést keltett a város különböző szervezeteiben. A Vöröskereszt választmányában ugyancsak foglalkoztak vele.⁸ A Váci Hírlap is beszámolt erről, azonban ott csak azt hangsúlyozták, hogy a Vöröskereszt nem volt képviselve az ünnepeken. A két újság közötti némiképp eltérő tudósítás háttérben az állhatott, hogy míg a Váci Hírlap azonnali rövid hírből számolt be a hiányzásról, ezáltal nem nyíltott alkalma utánajáráásra és bővebb kifejtésre, addig a katolikus hetilap igyekezett (ugyan egy több mint másfél hónappal későbbi) cikkben részletesebben beszámolni az ügyről. A példa mindenesetre megvilágítja, hogy a helyi társasélet résztvevői monitorozták egymást és azonnal jelezték, ha valamelyik egyesület kivonta magát a kötelezőnek tartott részvétel alól. A nyilvánosság ereje jelenik meg itt. Ugyancsak bizonyítja ez az eset október 6-a jelentőségét a helyi kulturális életben. Arra is jó példa, hogy a két lap gyakran reflektált ugyanazon történetre. Október hatodika az összetartozás érzését volt hivatott erősíteni a közös múlt tragikumára, valamint erkölcsi ereje által.

Az aradi vértanúk példaképként funkcionáltak. Morális példaképként rögzültek mind a nemzeti, mind a lokális kollektív emlékezetben, egyúttal hagyományt teremtve. A következő értékeket kötötte hozzájuk a helyi katolikus lap: bátorság, önfeláldozás, önzetlenség és hazaszeretet.

Értékválságról ír a lap. Szerinte ezeket újra tanulni kell. 1848–49-et általánosságban is méltatóan jeleníti meg: „*Bátor, gerinces embereket termett a kor.... kinek voltak még idáljaik, voltak szent, megingathatatlan elveik.*” 1848–49-et a „*magyar bátorság*” megnyilvánulásának tartja. Ezzel szemben az aktuális kor emberére kritikusan tekint:

„*pigmeonok termettek*”. A hőszipigmeon metafora a múlt idealizálását és a jelen kritikáját jelenti. A négy felsorolt értéket keresztény és nemzeti értéknek tartja.⁹ Kereszténység és nacionalizmus tehát az értékrendben is összefonódott, akárcsak az 1868-ban felavatott honvédelemkmű kapcsán a katolikus (Hétkápolna barokk temploma és kegyhelye) és a nemzeti (maga az emlékmű) tér.

Olykor alkalmi versek is születtek, illetve megjelentek az ünnep kapcsán. Ezen versek szakrális nyelvezettel, általánosságban emlékeztek meg az aradi vértanúról. Sokat használták „az aradi Golgotha” kifejezést, mely a nemzeti ünnep biblikus nagyságát volt hivatott kiemelni és ezáltal a keresztény és nemzeti síkot összekötni.¹⁰

Alkalmi vers

Forrás: Váci Hírlap, 1904. 10. 06.

Helyi és vidéki hírek.

Az aradi Golgothánál.

(okt. 6.)

Esik eső tán el sem áll
Az aradi Golgothánál . . .
Hull a magyar népnek könnye,
Fájó szívek igaz gyöngye.

Hull a könnyű, hull a térre,
Hol a hóhérek letépte
Szabadságfánk legszebb ágát,
Tizenhárom szép virágát . . .

Ne sirj, ne sirj magyar népem
A szörnyű nagy veszteségen!
Hiszen ők még feltámadnak,
Talán soha meg se haltak . . .

A vértanúk mindig élnek
Lelkében új nemzedéknek,
A vértanúk temetője:
Örök élet éltetője.

Kulcsár Ernő.

(*A megemlékezési rituálé*) A váci megemlékezések műsorát – tekintettel a minden évben laponként kiadott legalább 1-2 tudósításra és cikkekre – meglehetősen részletesen mutatták be. Egy 1912-es programismertetés jól jelzi a kialakult programot:

1. Himnusz
2. Vers
3. Beszéd
4. Ének
5. Felolvasás
6. Melodráma
7. Dalkör éneklése
8. Szavalat
9. Hazafias ének
10. Újabb dal
11. Zongorajáték
12. Pisztonművész játéka
13. Szózat

A fenti agenda nem minden elemében ismétlődött évről évre újra. A domináns elemek az alábbiak: kezdésként a Himnusz, ünnepi beszéd (általában közszereplő, főként politikus szájából), a Váczi Dalkör fellépése, egyéb hazafias énekek, szavalat, záróelem a Szózat. Opcionális elemként szerepelt a melodráma, a felolvasás és a zongorajáték. Az alkalmi vers nem mindig, de meglehetősen gyakran volt a műsor része.

Az 1912-es megemlékezésen 25 egyesület vett részt. Ez a szám az összes helyi egyletet magában foglalja. Kimaradni nem volt ildomos. A kollektív szakrális eseménytől rizikós lett volna fontos közéleti szereplőnek indokolatlanul távol maradni. Ez azt jelzi, hogy az ünnep eszmei értéke magas, a civil szféra összefogása a megemlékezéssel kapcsolatban erős, a társadalmi elvárás egyöntetű volt. A szervezésnek mindig volt egy vagy több (1912-ben egy) fő felelőse. 1912-ben Lukács István volt a fő szervező, akinek a Váczi Közlöny köszönetet mondott.¹¹

(*A mártír Batthyány emlékezete Vácott*) A váci lapok ritkán sorolták fel az aradi vértanúk neveit. Ha ezt olykor meg is tették, akkor is elsősorban a tizenhárom név közül önkényesen néhányat soroltak fel vagy csupán a vezetékneveket említették. Hasonló a helyzet a mártír miniszterelnökkel, Batthyány Lajossal. Az ő említése legtöbbször keresztnév nélkül történt. A gróf csupán elvétve fordult elő a korabeli váci sajtóban, évente maximum néhány alkalommal.

A kormányfő emlékezete nem állt arányban az általa végzett nemzetépítő munkával, történelmi hatásaival. Batthyány sokat tett a szabadságharcban eredményes honvédség szervezésében. A horvátokkal, majd Ausztriával szemben sikeres honvédség létrehozása nem utolsósorban az ő érdeme.¹² Ez az aspektus azonban a korabeli sajtóban teljesen háttérbe szorult. Kossuth alakja ezt is önmagának sajátította ki, hiszen a közvélemény a honvédsereg szervezését szintén neki tulajdonította. Batthyány érdemei elsikkadtak, holott a bázist, amire a honvédelem épült, ő teremtette meg. Batthyány nem csupán reprezentatív figura volt.¹³

Az első felelős magyar kormányfő munkásságának csupán töredéke az, ami a vizsgált dualizmus korabeli sajtóban előkerült. Szerepe elsősorban a mártírságra korlátozódott. Nem végezték el életpályájának szintézisszerű értékelését sem.¹⁴ Profilja így torzó maradt. Az emlékezet ebben az esetben is erősen szelektívnek bizonyult.

Ugyancsak teljességgel hiányzik a korabeli sajtóban – egyáltalán említés szintjén is – a Batthyány-kormány és így az első felelős magyar miniszterelnök külpolitikai stratégiájának méltatása. Ez azonban egy olyan sajtóban, ahol a honvédsereg szervezése egyoldalúan csupán Kossuthhoz lett kötve és más perspektíva nem maradt, valamint ahol a belpolitikai tényezők domináltak, nem meglepő. Ennek az aspektusnak a kimaradása is az aktív Batthyány helyett egy passzív-békés Batthyány képet prezentált, holott a miniszterelnök semmilyen téren nem volt inaktívnak mondható. A passzív kivárási elmélete a miniszterelnök félreértelmezett, illetve elhallgatott tevékenységén alapult.¹⁵

Batthyány mellőzése bizonyos mértékig igaz még a korabeli október hatodikai kegyeleti eseményekre, valamint az ezekről beszámoló sajtótermékekre is. Olykor teljesen irreleváns témákban merült fel egy-egy pillanatra a neve, például amikor egy váci püspökségi tisztviselő (Dorner Béla kasznár) halálakor említette az újság, hogy régen a miniszterelnök uradalmában dolgozott gyakornokként.¹⁶ 1886-ban az egész évfolyam összes számában egyszer sem fordult elő a mártír miniszterelnök személye. Ellenben özvegye, Zichy Antónia Erzsébet Valburga (1816–1888) az árvák számára gyűjtendő összegekkel kapcsolatban egyszer említésre került.¹⁷ Az aktuális események, újdonságok a hírekben prioritást élveztek. A miniszterelnököt övező hallgatás ennek ellenére jelentős. Több okot is találhatunk a magyarázatra.

- A Váczi Közlöny a liberális államférfiakat távolságtartással szemlélte. A szabadelvű Batthyány 1848-ban annak a kormánynak a feje volt, amelyben a katolikus sajtó által túlzónak és demagógnak tartott „szabadelvű-prototípus” Kossuth pénzügyminiszteri pozíciót látott el. Ugyanakkor az is igaz, hogy összehasonlítva a két államférfi emlékezetét a lapban, Kossuthot ambivalens módon mutatta be a lap, míg Batthyány esetében inkább csak arról van szó, hogy nem valós szerepének megfelelő súllyal értékelt.
- A Batthyány tiszteletével kapcsolatos főbb kegyeleti események (mint például a leginkább jelentősnek tartott két emlékezetes esemény: az újratemetése 1870-ben, amelyen százezer fő vett részt vagy az örökmécses 1926-ban)¹⁸ a dualizmus kori váci sajtó e két fő reprezentánsa vonatkozásában kronológiailag nem értelmezhető. 1870-ben még egyik lap sem létezett. 1926 pedig túlesik a dualizmus korszakán, ráadásul a Váczi Közlöny ekkor már évek óta nem működött. Így ezen országos jelentőségű eseményekről nem tudott közvetíteni.
- Október hatodika kapcsán az aradi tizenhárom emléke volt mérvadó. Batthyány számára nem jutott érdemleges kegyeleti pozíció. Ez markánsan megjelent az egyházi attitűdben is: a váci felsővárosi plébániatemplomban minden évben október hatodikán megtartott gyászistentisztelet elvileg az elhunyt hősök összességét érintette volna, de ez a gyakorlatban és a lapokban legtöbbször úgy jelent meg, mint ami az aradi vértanúk emlékéért lett celebrálva. Ebből a Pesten kivégzett miniszterelnök kimaradt. A sajtó ennek megfelelően tudósított. Még a megtorlás leghírhedtebb napjának 50. évfordulóján is ez történt.¹⁹ Ezzel a leegyszerűsítéssel szemben olykor, különösen akkor, amikor valamivel hosszabb beszámoló jelent meg, alkalom nyílt részletesebben is bemutatni az eseményt.²⁰ A leegyszerűsítés uralta a kegyeletet. Október hatodikát az aradi tizenhárom emléke uralta. Amikor pedig az összes nemzeti hős és mártír került előtérbe, akkor Batthyány neve külön fel sem merült. Emléke tehát mindkét (a tágabb és a leegyszerűsített) interpretációval egyaránt rosszul járt.

- Batthyány értékelését illetően nem alakult ki egyértelmű konszenzus. Nem alakult ki számottevő kultusza. Ezáltal nem létezett olyan országos léptékű, a helyi közvéleményt is befolyásoló, erős kultusz, ami presszionálta volna a váciakat arra, hogy nevét az aradiak vagy Kossuth mellé emeljék. „*Batthyány Lajos számára az 1848-as örökségről folytatott vitában nem jutott hely.*”²¹
- Batthyány Lajos váci vonatkozásai – különösen a kétszer is a városban járó, képviselőnek és díszpolgárnak egyaránt megválasztott, a Degré Alajossal levelező Kossuthhoz képest – nem voltak túl jelentősek és ezek sem voltak ismertek. Nem válhatott a lokálpatrióta identitás részévé. Az, hogy az Ivánka Imre őrnagy által irányított váci nemzetőr tábor szervezésében közvetett szerepe volt, nem élt a köztudatban.²²

Összességében tehát Batthyány Lajos iránt Vácott a közömbösség volt jellemző, a lokális emlékezet nem tudott igazán mit kezdeni vele. A helyzet nem sokat változott a XX. század elejére sem, hiszen olykor egy rövid említés erejéig feltűnt ugyan a reformer gróf neve, de az a megállapítás, hogy emlékezte csak periférikusan létezett, nem veszített igazságtartalmából ekkor sem. Azon kevés alkalom, amikor a gróf említésre került, általában nem október hatodika kapcsán történt és akkor is inkább Kossuth Lajos emléke uralta a cikkeket.²³

(Damjanich és társai: az aradi tizenhárom) Az 1849. október hatodikán Aradon kivégzett 12 tábornok és egy törzstiszt összefüggő emlékezeti blokkot, egy tovább nem osztható entitást alkotott. Ebből kifolyólag legtöbbször nem szerepeltek külön-külön a sajtóban. Nevüket ritkán említették, akkor is inkább csak a családi neveiket. Keresztnevük csak esetlegesen jelentek meg a sajtóban. A tizenhárom katona kegyeleti okokból, valamint a sajtó leegyszerűsítő történeleminterpretációja miatt egy olyan koherens, szétválaszthatatlan egészlet alkotott, amelyből általában nem emeltek ki senkit. Esetenként azért akadtak kivételek.

Ugyan voltak népszerűbb tábornokok, mint Damjanich János, de ők sem október hatodika, hanem általában egyéb események (például Vácott az első váci csata, más orgánumokban pedig a tavaszi hadjárat egyéb ütközetei) kapcsán, október hatodikától eltérő időpontokban kaptak kiemelt figyelmet.

Damjanich a függetlenségi sajtóban fokozott méltatást kapott. Ennek több oka volt. Egyrészt már a szabadságharc alatt is az egyik legnépszerűbb katona volt, másrészt a lap (mivel a Görgei–Kossuth-vitában az utóbbi mellé állt) Görgei jelentőségét akarta ezzel is csökkenteni.²⁴

A szelektív, leegyszerűsítő történelemszemlélet olyan következménnyel járt, hogy az ugyan Aradon, de nem 1849. október hatodikán kivégzett személyek kegyeletét mellőzték. Így járt például Kazinczy Lajos, akit október 25-én végeztek ki. Az, hogy valamely történelmi szereplőt Váchoz lehetett kötni, önmagában nem biztosított garanciát arra, hogy a lokális kollektív emlékezetben is megjelenjen. Ennek a kapocsnak viszonylag szorosnak és közvetlennek kellett lennie, valamint előnyt jelentett, ha az illető országosan ismert volt, még inkább, ha bizonyos mértékű kultusz vagy tisztelet fűződött hozzá. Damjanich esetében úgy ítélték meg, hogy ez a kapocs szoros, illetve személye méltán részesült a lokalitáson túlmutató tiszteletben. 1888-ban a város a közterület-elnevezések kapcsán is kiemelte őt. Két közterületet is elneveztek róla: egy utcát és egy teret. Ez már önmagában értékes adalék a tábornok kultuszára vonatkozóan, ugyanis Kossuth Lajosról szintén két közterületet neveztek el ekkor. Nem egyedülálló, de meglehetősen ritka, hogy ugyanarról a személyről egy utcát és egy teret is

elneveznek Vácott. Sokkal általánosabb volt egyetlen utca, sor, út vagy tér elnevezése. A tábornokról nem az október hatodikai kivégzése miatt nevezték el ezeket, hanem az 1849. április 10-i csata megnyerése miatt.²⁵ Ez a lokálpatriotizmussal magyarázható.

Damjanichról a helyi múzeumban képet is őriztek.²⁶ Amikor alkalmi kiállítás szerveztek a váci vonatkozású tárgyakból, a tábornok képe akkor is ott volt.²⁷ Tiszteletét tehát komolyan vették, személyét nem felejtették el. Nevét a legbátrabb magyar katonának tartott és Vácott az áprilisi váci csatában végzett hősi helytállása és ütközetfordító bátorsága miatt ünnepelt Földváry Károllyal együtt emlegették.²⁸ Damjanich neve összefonódott a tavaszi hadjárat váci mozzanatával. Tragor Ignác helytörténész húsz katonai eseményt (főleg ütközeteket, ostromokat, illetve kivonulást) gyűjtött össze Vác tekintetében. 1849-ben három csatát említ. Az elsőt (1849. április 10.) Damjanichhoz köti, aki legyőzte az osztrák Götz tábornokot. A másik két csatát (1849. július. 15. és 17.) Görgeihez köti, aki először kiűzte Bebutov és Zassz tábornok elővédjét, majd visszavonult Paszkevicz túlereje elől. A lokális kollektív emlékezet ugyanígy járt el. Damjanich neve laikus ereklyeként tartott tárgyak vonatkozásában is előfordult, például akkor, amikor egy újpesti kereskedősegéd egy, a népszerű hadvezér által 1849. október 5-én költött imát küldött a Váczi Hírlap szerkesztőségének, amelyet az ezt követően a váci Múzeumnak továbbított.²⁹ Kultusza szempontjából kevésbé lényeges, hogy az írás eredeti volt-e. Az ereklye léte önmagában a Damjanichoz köthető kultuszt bizonyítja.

Emellett egyéb tényezők szintén elősegítették tiszteletét. Csupán egyik tényezője volt a váci csatagyőztes iránti tiszteletnek, de ez is közrejátszott emlékének prioritizálásában: Kovách Ernő egykori honvédtiszt, akit a dualizmus alatt befolyásos személynek tartottak Vácott, a sajtó (egyébként téves) tudomása szerint Damjanich hadtestében is szolgált a szabadságharc alatt és a sajtóban periodikusan megjelenő visszaemlékezéseiben rendszeresen előkerült a tábornok neve.³⁰

(Tudathasadásos emlékezet: a király és a vértanúk) Ferenc Józsefről évente több alkalommal rutinszerűen megemlékeztek. Ilyen esetek voltak: koronázás, születésnap és császári jubileum, valamint a névnap.³¹ Ez utóbbi vált kényes problémává, mivel a hetilapok esetében legtöbbször egybeesett október hatodikával. Ez is még nem kellő mértékben kutattott szelete emlékezzetörténetünknek.³²

A császári jubileum egyik újságban sem vált évente általános szerepeltetett eseménnyé, noha olykor a katonai kitüntetések és előléptetések miatt megemlítték. A Váci Hírlapban például 1908. augusztus 23-án a közelgő 60. császári (nem pedig magyar királyi) jubileum azért került előtérbe, mivel a kerek jubileum, de még inkább a születésnap okán kitüntetések és kinevezések adtak át. Ez a nap csak katonákat, illetve honvédelmi szakembereket érintett Vácott: egy alezredest, egy őrnagyot, egy századost és a honvédelmi minisztériumi számvevőségi főnököt, Szaák Pált. Ők a Ferenc József-rend lovagkeresztjét kapták.³³ Az említett ünnepek közül tehát a császári jubileum önmagában nem tekinthető kiemeltnek és rutinszerűnek, a többi igen.

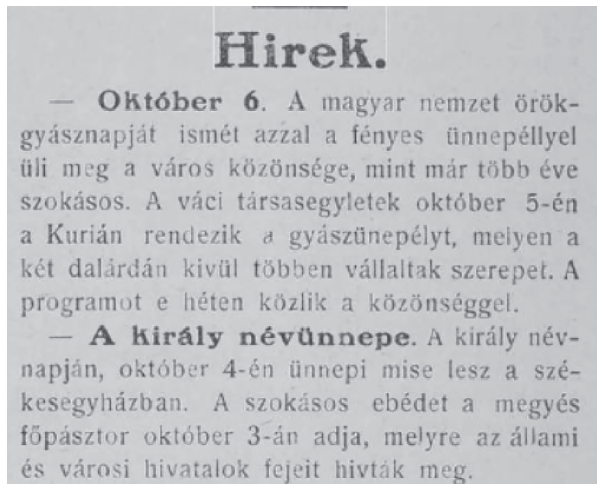
A születés- és névnapok ünneplésének létezett olyan propagandisztikus célja, hogy a király mögött egységesen felsorakozott nemzet látszatát keltse. Az egység demonstrálása az első világháborúban még fontosabbá vált.³⁴

Ferenc Józseffel kapcsolatban Gerő András leszögezi, hogy „*A hivatalosság kultúrája a nyilvánosságban csak a dicséret, a lojális hódolat hangját tette lehetővé.*”³⁵ Ez értelemszerűen a váci sajtóban is behatárolta a kritika és az őszinte, nyílt véleménynyilvánítás

lehetőségét. Az uralkodó a nemzeti érzékenységgel szemben nem tanúsított érzékenységet, azt nem akceptálta.³⁶ Így vele szemben gyakran a politikai ambivalencia vált dominánssá. Mindazonáltal a „lojális hódolat” alól akadt kivétel a függetlenségi sajtóban.

Több lapban fordult elő nemcsak Vácott, de országosan is, sőt rendszeressé vált a helyi és vidéki hírovtatban, hogy az aradi vértanúk és Ferenc József közel került egymáshoz. A 12 honvéd tábornok és egy törzstiszt, illetve a kivégzésüket elrendelő Haynaut kinevező és így erkölcsi felelősséggel tartozó Ferenc József névnapjáról szóló rövid hírek gyakran közvetve vagy akár közvetlenül egymást követték.

Ferenc József 1849-es szerepe köztudott volt. A regnáló király 1849 céljai ellentétének megtestesítője is volt, így nehezen lehetett összeegyeztetni a nemzetteremtés kulcsmozzanatával, 1848–49-cel. Ez igaz a sajtóra, de ugyanígy igaz például az oktatásra is, ahol az alattvalói lojalitás alapvető értékek számított.³⁷ Az oktatásban a kellemetlen helyzeteket elkerülendő, a „történetből aktorok nélküli történet” vált, így például a megtorlások kapcsán mindig a gonosz/rossz tanácsadókra hártották a felelősséget. Az 1867 utáni eseményekben Ferenc József ismét aktív szereplővé válik, hiszen a nemzet kiegyezett uralkodójával. Ezen időszakot pedig mind az oktatás, mind a sajtó egy része igyekezett idealizálni. 1867-től a politikai elit Ferenc Józsefből magyar királyt akart faragni és ez sikerült is neki. Ehhez maga az uralkodó is asszisztált.³⁸

1912. szeptember 29.: a harmadik oldalon történő szokásos felhívás az ünnepségre. Tudathasadásos módon alatta pedig Ferenc József névünnepe.

Forrás: Váci Hírlap, 26. évf. 75. sz.

Olyan eset is előfordult, hogy Ferenc József névnapja (utólagos tudósításként) szerepelt a számban, míg az aradiakról szóló megemlékezés nem. Ez egy nagyobb perspektívában is elhelyezhető, hiszen a király névnap-

ját a közoktatásban szintén minden évben kiemelt ünnepként tartották számon.³⁹ Azt figyelmen kívül hagyni súlyos illetlenségnek, sőt diszlojalitásnak minősült volna. A Váci Közlöny 1897. október tizedikén például beszámolt a királyról, de az aradiakat nem említette. Arra egy héttel korábban előzetes felhívásként került sort, de csak 3 és fél sorban. Az ünnepségről utólagos beszámoló, rövid hír nem keletkezett.⁴⁰ 1898-ban is csak egy szokásos hirdetményt találunk október elején a gyászszentisztelettel kapcsolatban.⁴¹

Két évvel később, 1899-ben, a szabadságharc leverésének ötvenedik évfordulóján így már nem lehetett eljánni. Ekkor október hatodika többször is előkerült: egy vezércikkben, egy hosszú (20 sornál terjedelmesebb) írásban, egy rövidebb (20 sornál kisebb) cikkben és egy előzetes felhívásban (a gyászszentiszteletről), míg a király névnapja csak egyszer

szerepelt. A vezércikk címe: „Országos gyász”, a hosszabb írásé: „Az aradi vértanúk kivégzése”.⁴² Az előző számban egy alkalmi verset is megjelentettek „Október 6.” címmel, „1849–1899” alcímmel Garaldi Rezső tollából.⁴³ Alkalmi versek október hatodika kapcsán olykor születtek, de hosszabb, első oldalon publikált művek csak kiemelkedő alkalmakkor, mint az említett 50. jubileum.⁴⁴ Ugyanakkor 1898 decemberében a katolikus hetilap az uralkodó 50 éves jubileumáról is megemlékezett. Ez azért rendhagyó, mivel a jubileum alapját képező történelmi esemény alkotmányossági szempontból nem volt törvényesnek tekinthető (Ferenc József puccsal szerezte meg a hatalmat és a koronázása is elmaradt egészen 1867-ig), ezért a magyar sajtó általában meg sem emlékezett róla.⁴⁵ Ráadásul a katolikus lap már októberben felhívta az olvasók figyelmét erre az eseményre.⁴⁶ Összességében leszögezhető, hogy a katolikus Váczi Közlöny simulékonyabb hangnemet ütött meg Ferenc Józseffel kapcsolatban, beleértve ebbe az 1848. decemberi hatalomváltást is. A Váci Hírlap inkább kerülte ezen esemény értelmezését, nem is foglalkozott vele. Október hatodika kapcsán viszont megfigyelhető, hogy mindkét orgánum a maximális kegyelet hangján szólt meg, abban tehát nagy különbség nincsen. A Váczi Közlönyben gyakrabban szerepelt azonos oldalon, sőt egymás után Ferenc József névnapjának ünneplése, valamint az aradiak tiszteletére tartott gyászünnepe. Mindezek alapján logikus amellet érvelni, hogy a katolikus orgánum aulikusán és egyben ambivalensebben viszonyult a problémához, még akkor is, ha a Váci Hírlap sem volt mentes az ellentmondásosságtól, ami óhatatlanul mindig felmerült, amikor Haynau egykori feljebbvalója és az aradi tizenhárom a rovatban valamilyen okból egymás mellé került.

A közvetlenség elve érvényesült a váci lapokban. Itt tehát az az állapot, mely szerint a 13 mártírról szóló gyászmemorizációkat egyből követte a Ferenc József neve napjának ünneplése, bevett szokásnak számított. Ez egy furcsa lélektani jelenséget takar. Amikor ez a két hír összeért, az lehetett a cél, hogy kibékítsék a forradalmi-szabadságharcos és mártírumban végződő 1848–49 emléket az aktuális uralkodóval, aki 1849-ben a megtorlások egyik fő felelősének tartható. A Váczi Közlöny azt is megengedte magának, hogy a két, egymást követő hír közül Ferenc Józsefere több sort szentelt. Míg csupán 2 és fél sorban számolt be sablonos módon október hatodikáról, addig az uralkodó névnapjának 5 és fél sort szánt.⁴⁷ Ezen alkalmakkor a rövid hír középpontjában az egriekhez hasonló módon az szerepelt, hogy a névnap örömmisét a főpap (Egerben az egri érsek, Vácott a váci püspök) celebrálta. Az Eger és a Váczi Közlöny ilyen szempontból is analóg egymással: ahol lehetett, az egyház szerepét hangsúlyozták. Mivel a főpapság és a király igyekezett egymással jó viszonyt kialakítani, érthető, hogy mindkét katolikus lapban prioritást élvezett Ferenc József és az egyház jónak bemutatott viszonya.

(*Összefoglalás*) A váci emlékezetben a lokális kollektív tudat fókuszában a júliusi, oroszokkal vívott csata, illetve március 15-e, a forradalom napja állt, vagyis egy lokális és egy országos fókuszú emlékezeti jelenség. Velük ellentétben a többi ünnep, így október hatodika is, valamivel kisebb jelentőségű. A Váczi Közlönyben és a Váci Hírlapban hasonló volt az ünnepek hierarchiája, ugyanakkor az utóbbiban 1848–49 emléke valamivel erősebbnek bizonyult október hatodika tekintetében is. Ezt a statisztika, például a vezércikkek száma is tükrözi. A Váczi Közlöny konzervativizmusba hajló katolikus orientációja okán a szabadságharcot, különösen 1849 eseményeit más aspektusból szemlélte, mint a szabadságharc mellett maradéktalanul kiálló Váci Hírlap. Ez az interpretációs különbség valamelyest – elsősorban statisztikai és nem annyira minőségi értelemben – kihatott az aradi vértanúk emlékezetére is.

Amikor az aradiak kivégzéséről, illetve az uralkodó neve napjáról szóló két hír összeért a katolikus lapokban, az lehetett a cél, hogy kibékítsék a forradalmi-szabadságharcos és mártírumban végződő 1848–49 emlékét az aktuális uralkodóval, aki 1849-ben a megortások egyik felelősének tartható. A Váczi Közlöny azt is megengedte magának, hogy a két, egymást követő hír közül Ferenc Józsefere több sort szentelt.

Mindazonáltal a katolikus sajtó méltányolta a vértanúk emlékét. Példaként állította őket az utókor elé. A Váczi Közlöny értékválságos időszaknak tartotta saját korát, amikor a nemzet mártírjai példát mutathatnak bátorságból, önfeláldozásból, önzetlenségből, hazaszeretetből. Szerinte ezeket a kereszténynek és nemzetinek egyaránt tartott értékeket újra tanulni kell.

A legtöbb írásra jellemző volt, hogy az Aradon kivégzettek nevét vagy egyáltalán nem említették, vagy csak a vezetékneveket sorolták fel. A kivégzett ezredes és a tábornokok emléke összeolvadt, egy egységet képezett. Ettől csak egy-egy konkrét életrajz közlésékor tértek el általában. Az aradi tizenhárom közül Vácott Damjanich János képezett kivételt. Róla két közterületet is elneveztek 1888-ban, ami jelzi az iránta megnyilvánuló lokális tiszteletet. Ugyanakkor e kultusz fő oka az első váci csata megnyerése és kevésbé a mártíromsága volt. A lokálpatriotizmus ez esetben fontosabbnak bizonyult, mint az országos kultusz.

Október hatodika kapcsán a kivégzett mártír miniszterelnök iránti kegyeleti megnyilvánulások nem váltak gyakorivá Vácott. Ennek az lehetett az oka, hogy Batthyány Lajos életének váci vonatkozásai nem voltak túl jelentősek és ezek sem voltak ismertek, ezáltal személye nem válhatott a lokálpatrióta identitás részévé. Emellett komoly, konzekvens országos kultusza sem létezett a vizsgált időszak nagy részében, ami Vácott – a helyi közvéleményt mintegy felülről alakítva – érdemleges emlékeztörténeti pozíciót biztosított volna számára.

JEGYZETEK

- 1 *Váci Hírlap*, 14. évf. 39. sz. 1900. 09. 23.
- 2 *Váci Hírlap*, 25. évf. 74. sz. 1911. 09. 24.
- 3 *Váci Hírlap*, 26. évf. 75. sz. 1912. 09. 29.
- 4 *Váczi Közlöny*, 16. évf. 40. sz. 1894. 10. 07.
- 5 Lásd pl. Ivan Ivanovics Oreusz hadtörténeti összefoglaló munkáját, melyben igencsak kritikus Paszkevic (más átíratban Paszkievics) magyarországi működésének hatékonyságával szemben. Ivan Ivanovics Oreusz: *Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben.* (A bevezetőt írta: Rosonczy Ildikó) Budapest, 2022, Balassi.
- 6 *Váci Hírlap*, 26. évf. 78. sz. 1912. 10. 09.
- 7 *Eger*, 5. évf. 43. sz. 1867. 10. 25.
- 8 *Váczi Közlöny*, 35. évf. 47. sz. 1913. 11. 26.
- 9 *Váczi Közlöny*, 35. évf. 41. sz. 1913. 10. 09.
- 10 *Váci Hírlap*, 18. évf. 78. sz. 1904. 10.05.
- 11 *Váczi Közlöny*, 34. évf. 40. sz. 1912. 10. 03.
- 12 Hermann Róbert: 184–1849 háborúja. *Múltunk*, 2004. 49. évf. 4. sz. 108–145. o.; Hermann Róbert: Batthyány Lajos (1807–1849). *Akadémiai Értesítő – Magyar Tudomány*, 2007. 168. évf. 6. sz. 817–830. o. „Batthyány a honvédség és az önkéntes mozgó nemzetőrség létrehozásával, a honvéd újoncoszás beindításával, 1848. szeptemberi honvédelmi intézkedéseivel gyakorlatilag megmentette azt a honvéd hadsereget, amelynek feladata immáron az ország 1848 áprilisában nyert önállóságának megvédelmezése volt.”
- 13 Urbán Aladár: Batthyány és a honvédelem 1848-ban. *Századok*, 1982. 126. évf. 1229/VI. 1228–1250. o.
- 14 Szerepének lényeglátó, tömör összegzését lásd: „Batthyány miniszterelnökként olyan államférfiúnak bizonyult, aki következetesen képviselte az ország érdekeit a dinasztiaival szemben is. Arra törekedett, hogy a

- Magyarország 1848 tavaszán elért helyzetét megőrízze, s a birodalom két fele közötti vitás kérdéseket oly módon rendezze, hogy a birodalom súlypontja Magyarországra kerüljön át.* Hermann Róbert: Batthyány Lajos (1807–1849). *Akadémiai Értesítő – Magyar Tudomány*, 2007. 168. évf. 6. sz. 817–830. o.
- 15 Erdődy Gábor: Batthyány és az európai változások 1848-ban. *Századok*, 1982. 126. évf. 1251/VI. 1251–1261. o.
- 16 *Váci Közlöny*, 10. évf. 15. sz. 1888. 04. 08.
- 17 *Váci Közlöny*, 8. évf. 17. sz. 1886. 04. 25.
- 18 Urbán Aladár: Batthyány Lajos Magyarország első alkotmányos kormányfője. *Holnap*, Bp. 2007. 231. o.
- 19 *Váci Hírlap*, 3. évf. 65. sz. 1889. 10. 06. és *Váci Közlöny*, 11. évf. 41. sz. 1889. 10. 13.
- 20 *Váci Hírlap*, 16. évf. 40. sz. 1902. 10. 05.
- 21 Erdődy Gábor: Batthyány. In Erdődy Gábor – Hermann Róbert: *Batthyány, Szemere*. Bp., 2002, Pannonica. 9. o.
- 22 Urbán 2007, 145. o.
- 23 A legjobb példa erre: *Váci Hírlap*, 16. évf. 11. sz. 1902. 03. 16. Batthyány Lajos csak egy pillanatra kerül elő, hogy aztán Kossuth nagysága elhomályosítsa: „A horvátok, rácok, szerbek lázadása komoly aggodalommal tölti el a Batthyány minisztériumot. Cselekedni kellett, a harc kikerülhetetlennek látszott. Kossuth 1848. július 11-iki csodás erejű beszédében spártai rövidséggel sorolván fel a nemzetiségiek pártütését, bámulatos alkotó erővel festvén a veszély nagyságát, 200,000 katonát kért az országgyűléstől a hon megmentésére. A parlament egyhangú lelkesedéssel megszavazta a haderő 200,000 főre való felemelését. A parlamentel kívül is láng szavakkal, tollának egész varázsával szólított fel mindenkit – kiben a hazaszeretnek csak egy szikrája is él – a haza megmentésére.”
- 24 Damjanich mellett Bemnek és Görgeinek volt a legnagyobb személyes tekintélye 1848–49-ben. Hermann Róbert: Görgei Artúr. *Rubicon*, 2018. 1. sz. 24. o.
- 25 Trager Ignác: *Vác utcái és terei*. Vác, 1918, Váci Múzeum-egyesület, 40. o.
- 26 *A Váci Múzeum Gyűjteményeinek Leiró Lajstroma*. Vác, 1912, Dercsényi Dezső vállalata, Pestvidéki Nyomda, 202–228. o.
- 27 *A Váci Múzeumegyesület Képkiallításának Lajstroma*. Vác, 1907, Dercsényi Dezső vállalata, Pestvidéki Nyomda.
- 28 *Váci Hírlap*, 23. évf. 1909. 04. 21.
- 29 *Váci Hírlap*, 3. évf. 48. sz. 1889. 06. 20.
- 30 1901-ben például háromszor is. *Váci Hírlap*, 15. évf. 4., 5., 7. sz. 1901. 01. 27., 02. 03., 02. 17.
- 31 Turbucz Dávid szerint a születésnap volt előrébb a képzeletbeli sorrendben, ez tekinthető jelentősebbnek, hiszen állami ünnepnek számított. Turbucz Dávid: „Ferenc Jóska azt üzenete”. *Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt. Történelmi Szemle*, 2016. 4. sz. 603–614. o. Vác esetében ez nem teljesen így van, hiszen mindkét nap hasonló figyelmet kapott a lokális sajtóban, valamint a püspökség is mindkét alkalomból ünnepi istentiszteletet tartott, amelyet díszlakoma követett.
- 32 Turbucz az uralkodói névnapokat taglaló tanulmányában is csak három sort szentel ennek, utalva az ambivalenciára: „Ferenc József névnapjai esetén október 6-a bonyolította a helyzetet. A korabeli viszonyok között Ferenc József felelősségét nem lehetett érdemben taglálni, így a nyilvánosságban csak korlátozott keretek között emlékezhetek.” Turbucz 2016, 603–614. o.
- 33 *Váci Hírlap*, 22. évf. 65. sz. 1908. 08. 23.
- 34 Turbucz 2016, 603–614. o.
- 35 Gerő András: Ferenc József és a magyarok. In Ablonczy Balázs – Gerő András – Hermann Róbert et al.: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Bp. 2008, Kossuth. 180–197. o. Uo. 184. o.
- 36 Fónagy Zoltán: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény. In Fónagy Zoltán (szerk.): *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig (I. Ferenc József és a magyarok)*. Bp. 2018, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 13–48. o.
- 37 Fónagy 2018, 13–48. o.
- 38 Fónagy, 2018, 13–48. o.
- 39 Fónagy, 2018, 13–48. o.
- 40 *Váci Közlöny*, 19. évf. 40. sz. 1897. 10. 03. és 41. sz. 10. 10.
- 41 *Váci Közlöny*, 20. évf. 40. sz. 1898. 10. 02.
- 42 *Váci Közlöny*, 21. évf. 41. sz. 1899. 10. 08.
- 43 *Váci Közlöny*, 21. évf. 40. sz. 1899. 10. 01.
- 44 1912-ben például „*Vértanúk dala*” címmel egy alkalmi vers. *Váci Közlöny*, 34. évf. 40. sz. 1912. 10. 03.
- 45 *Váci Közlöny*, 21. évf. 40. sz. 1899. 12. 04.
- 46 *Váci Közlöny*, 20. évf. 41. sz. 1898. 10. 09.
- 47 *Váci Közlöny*, 17. évf. 40. sz. 1895. 10. 06.

Tervezeteim a magyar–román határrendezésre 1946-ban 3. rész

Az elkövetkezendő béketárgyalások elsőrendű feladata lesz a közép- és délkelet-európai országhatárok kijelölése. Ebben a munkában a legnehezebb probléma kétségkívül a magyar–román területi elhatárolás megoldása lesz.

Románia határa Magyarország felé pillanatnyilag még az, amelyet a trianoni békeszerződésben állapítottak meg. Ez a határ a román igényeket messzemenően biztosította, viszont a magyarság létérdekeit nem vette számításba. Románia akkor a győztesek között volt, s a győző jogán jutott birtokába az egész történeti Erdély, a Bánság kétharmada és a magyar Alföldtől Erdélyig terjedő átmeneti terület („*Partium*”). Csaknem 103 000 km²-nyi terület és több mint 5 millió lakos került román fennhatóság alá. Az új országhatárok meghúzóit mindezt Magyarország testéből azzal az indokolással szelték le és juttatták Romániához, hogy Erdély és a többi Romániának ítélt terület román többségű lakossággal rendelkezik. Ez az indoklás annyiban volt helytálló, hogy itt valóban 53–56%-os román többség állapítható meg, de 27–33%-os magyarság is élt ezen az országrészen, szám szerint 1 661 000 magyar anyanyelvű (1910. évi adat), akiknek jó része, több mint félmillió magyar az Alfölddel határos megyékben élt, s akik nagyrészt az összefüggő magyar nyelvterület kettészelésével jutottak a nemzeti önrendelkezési jog érvényesítése nélkül, akaratuk ellenére Románia uralma alá.

A második világháború alatt az 1940. évi bécsi döntőbírósi ítélettel próbálták a magyarság igényeit méltányolni, s Erdélyt megosztották Magyarország és Románia között. Ez az ítélet azonban mind nemzetiségi, mind pedig földrajzi, gazdasági szempontból nem volt kielégítő megoldás sem Magyarországnak, sem Románia számára, de legfőképpen kárát vallotta maga Erdély és népe, amely a történelemben először osztott ketté.

Bár a Szovjetunió nem emelt kifogást a bécsi döntőbírósi ítélet ellen annak meghozatalakor, sőt hallgatólagosan elismerte annak területi rendelkezéseit, a második világháború vége felé, 1944 augusztusában azzal sikerült Romániát kikapcsolnia az ellene harcolók soraiból és maga mellé állítania, hogy az 1940 előtti Románia nyugati határait biztosította új szövetségesének. A Romániával kötött fegyverszüneti szerződés helyreállította Románia 1920. évi határait (a trianonit) Magyarország felé, s ezzel a magyar–román határkérdés ideiglenesen bár, de újra a románok előnyére rendeződött.

Nem tekinthető azonban ez a határ véglegesnek, míg a békeszerződés azt szentesíteni nem fogja. A tárgyalási kiindulópont mindenestre a Trianonban meghúzott vonal lesz, de minden reményünk megvan, hogy annak módosítását elkerülhetetlennek vélik, s hogy ez a módosítás most már a jogos magyar igényeket is méltányolni fogja, annál is inkább, mert Románia ma semmiképpen sem igényelheti a maga számára a győztes szerepét olyan mértékben, mint 1918–20-ban. Románia több mint három éven át állt harcban a Szovjetunióval szemben, tőle területi követelései is voltak. Ebből a szovjetellenes harcból Románia sokkal erőteljesebben vette ki a részét, mint az a Magyarország, amely a mindvégig hangoztatott védekező háborújában is csak csökkentett mértékben használta harci erejét, s csak egy kétségbeesett szűk körű társaság tartott ki a végletekig a magyar érdekek félretelése árán.

Ha az európai területi rendezést valóban az igazságnak megfelelően és a demokratikus önrendelkezési jog szemmel tartásával hajtják végre, akkor a magyar–román határ trianoni vonala semmiképpen sem maradhat meg.

A magyar közvélemény határon innen és túl, valamint a magyar politikai vezetés nagyon jól tudja, hogy az 1918 előtti status quo ma már igazságosnak, jogosnak nem tekinthető; de mindenképpen arra törekszik, hogy a másfél milliót meghaladó romániai magyarság sorsának irányítását a maga kezébe vegye. A legtermészetesebb megoldás az lenne, ha a magyarok a magyar, a románok a román államhatalom igazgatási köre alá kerülnének. Ennek azonban földrajzi akadályai vannak. A romániai magyarság jelentős része, a székelység a mai Románia területének közepén él, s nem húzható egyetlen olyan megfelelő határvonal, amely ezt a néptömeget Magyarországhoz kanyarítaná annak veszélye nélkül, hogy ugyanakkor milliónyi román ne kerüljön magyar uralom alá. Ha viszont csak a határ menti magyarságot akarjuk Magyarországhoz csatolni, akkor területi igényünk igen kicsire sorvad, ugyanakkor pedig a visszamaradt magyarság Erdélyben elfoglalt arányzámát csökkentjük; egy szóval a túlmaradt magyarság életerejét gyengítjük és sorsának irányítását kezünkbe adjuk.

Mi legyen végeredményben az a határvonal, amely a romániai magyarság jövőjét is biztosítaná, és a románok jogos érdekeit sem sértené? Csakis kompromisszumos megoldás javasolható: *területi igényünk akkora legyen, amelyen elfér a romániai magyarság az utolsó lélekig*, méghozzá olyan területen, amely Magyarországgal szomszédos. Ez pedig nem lehet más, mint a Máramaros megyétől Temesvárig húzódó terület, amit röviden „Partium”-nak nevezhetünk.

Mindenekelőtt el kell döntenünk, hogy milyen statisztikát fogadjunk el a romániai magyarság létszámának meghatározásához. Választásunk az 1930. évi román népszámlálás *anyanyelvi* adatközlésére esik. Azért kell a román statisztikát használni, mert csak ez mutatja ki hivatalos statisztikában az óromániai (regáti) magyarok számát, bár nézetünk szerint igen hamis képet nyújt erről. Erdélyi vonatkozásban az 1910-es magyar népszámlálási adatokat is használhatnánk forrásul, de ebben a kérdésben az a szempont kell vezessen, hogy a tervezet elfogadható legyen a románok számára is, márpedig a románok minden bizonnyal a teljes tagadás álláspontján vannak az 1910. évi magyar statisztika használhatóságát illetően. A románok érveléseinél mindenkor az 1930. évi román statisztika *nemzetiségi* adatait használják, eszerint a romániai magyarság kerek számban 130 000-rel kevesebb, mint az ugyanakkori *anyanyelvi* kritérium szerinti magyar létszám. Az 1 554 525 magyar anyanyelvűvel szemben csak 1 425 507 magyar *nemzetiségű* lakost írtak össze a románok Románia területén 1930-ban. Ha tehát ők a nemzetiségi adatokkal operálnak, legyen szabad nekünk a számunkra valamivel kedvezőbb román adatokból kiindulni, más szóval alapozzuk döntésünket az 1930. évi román statisztika anyanyelvi rovatára. Bár ezzel sem értük el az objektív arany középutat, de döntésünknel vezessen az a szempont, hogy perbeli ellenfelünk saját dokumentumaival, hiteles számadataival bizonyítjuk be igazunkat. Az 1930-as adatsorok használatára az a szempont is késztet, hogy ez a statisztika Nagyrománia életének viszonylag legdemokratikusabb korszakában, a nemzeti parasztpárt kormányzása alatt született. Az anyanyelvi rovatot pedig a fenti okokon kívül azért is részesíthetjük előnyben, mert – szerintünk – az anyanyelvi adatok a közérdek szempontjából fontosabb, a mindennapi életben használhatóbb kritériumok egy modern, demokratikus társadalmi berendezkedésben.

Lássuk mármost, hol lehetne meghúzni a statisztikai alapon megállapított határt Magyarország és Románia között, más szóval mekkora az a terület, amelyen a mai Románia nyugati szegélyén (a *Partiumon*) 1 554 500 lakos elfér!

Északról kiindulva a Halminál találkozó magyar–román – volt csehszlovák–román – határ-összeszőgeléstől felkanyarodik az új határ az Avas-hegység gerincére, innen a Szatmár és Máramaros megyék határául szolgáló hegygerincen fut egészen Kapnikbányáig. Ezt megkerülve délnyugatra kanyarodva majdnem egyenes vonalban fut a Szamos szurduki fordulójáig, ezen keresztülhaladva az Almás és Egregy patakok közti vízválasztón húzódik Csucsá és Sebesvár között a Sebes-Körösíig, majd felfut a Bihar-hegység gerincére. Innen kezdve a történeti Erdély határát követi Arad megyéig, majd a Bihar és Arad megye közti határt követi egészen a Borossebes és Borosjenő közti Fehér-Körös völgyéig, majd ezen keresztülágva délfelé fordul a Marossal párhuzamosan húzódó Hegyes-Drócsa hegyvonulat gerincére, s ezen halad a Gyorok-Máriaradna közti Maroskapuig. Innen délnyugati irányba fordul a határ, és Vingától északra, Billédttől nyugatra húzódva meghatározza Arad és Temesvár vonzási körét. A jugoszláv határt Zombolyától északnyugatra Nagykomlósnál éri el.

Az ezzel a határvonallal és a trianoni határral egybefogott területen, amely 22 000 km² kiterjedésű, pontosan 1 554 788 lelket számláltak össze 1930-ban a romániai népszámlálás alkalmával. A román statisztika anyanyelvi alapon ezen a területen az alábbi etnikai megoszlást hozta nyilvánosságra:

román	865 620	55,7 %
magyar	495 106	31,8 %
egyéb	194 062	12,5 %
összesen	1 554 788	100,0 %

Közigazgatási részletezésben (1930-as tagozódás) ezek az adatok így festenek:

megye neve	megye neve	terület km ²	összslak.	román	magyar	egyéb
románul	magyarul					
Satu Mare	Szatmár	4 124	288 352	166 952	94 075	27 325
Sălaj	Szilágy	4 930	327 645	176 209	125 129	26 307
Cluj	Kolozs	110	5 724	5 065	232	427
Bihar	Bihar	7 485	510 318	313 404	172 322	24 592
Arad	Arad	3 904	334 027	177 831	93 701	62 495
Timiș-Torontal	Temes-Torontál	1 502	88 722	26 159	9 647	52 916
„Partium”		22 055	1 554 788	865 620	495 106	194 062

Ez adatsorokból látnivaló, hogy az új határmegvonással körülvárt terület etnikai képe igen hasonló az egész Romániához jutott volt magyarországi országrészhez, és közel megegyező a továbbra is Romániánál maradó Erdélyéhez: az abszolút többség kétségkívül

a románoké, a magyarság az összlakosságnak csak egyharmadát jelenti. Ezzel a megoldással még 1 060 000 magyar maradna román uralom alatt, viszont Magyarországhoz kerülne 882 000 román a trianoni országterületen élőkkel (16 000) együtt.

Ha a nemzetiségi túszerrendezést igazságosnak tartjuk, akkor ezzel a megoldással még mindig a románok járnának jól: ugyanis ők 180 000-rel több emberrel szemben érvényesíthetnék többségi jogaikat, annyival több magyar lenne hatalmukban, mint Magyarországnak román lakos.

A két ország lakosságának etnikai tagozódása úgy módosulna a Partium átcsatolásával, hogy mindkettőben a többség és az érdekelt kisebbség arányszáma majdnem pontosan ugyanaz lenne. Számokkal kifejezve:

	Trianoni Magyarország a Partiummal			Románia a Partium nélkül	
magyar	8 496 000	82,9%	román	10 285 000	80,8%
román	882 000	8,6%	magyar	1 060 000	8,3%
egyéb	865 000	8,5%	egyéb	1 386 000	10,9%
összesen	10 243 000	100%	összesen	12 731 000	100,0%
terület	115 000	km ²	terület	224 000	km ²
népsűrűség	89/km ²		népsűrűség	57/km ²	

A magyar és román nemzet egyaránt megkapná méltó helyét a Duna-medencében, bár a magyarságnak jutó terület még tágítást kívánna, de most már nem Románia kárára, hanem nyilvánvalóan észak és dél felé. A Csehszlovákiától és Jugoszláviától esetleg visszaszerezhető területsávokkal a magyarság arányszáma továbbra is 80% felett maradna, sőt, az ország magyar jellege csak erősödne.

Az ajánlott területi megoldás már kiindulópontjában magában rejti annak a lehetőségét, hogy *népcseré* útján oldódjék fel a magyar–román területi vita. Ugyanis ha 1 555 000 lakossal rendelkező területet hozunk javaslatba, ez azt jelenti, hogy kényszerű szükség esetén az egész romániai magyarságot maradéktalanul ide telepíthetjük: más szóval a Partiumban élőkön kívül még 1 060 000 magyarnak kell helyet adnunk. A népcseré – nézetünk szerint – nem szükségszerű, de ha megvalósítását akár a békefeltételek, akár a két érdekelt ország megegyezése írja elő, okvetlenül cserealapot kell teremteni már előzetesen: vagyis legyen mivel cserélni. Mert ha csak a trianoni Magyarországon élő mintegy 16 000 románt ajánljuk fel a romániai 1 555 000 magyar fejében, akkor nem népcseréről lenne szó, hanem a romániai magyarság egyszerű kitelepítéséről. Erre pedig sem ok, de még csak ürügy sem áll fenn.

Nyilvánvaló, hogy az eddig felsoroltak alapján senki sem kételkedhetik, hogy területi igényünk mennyire szerény. Az igényelt terület maga sem kiterjedésében, sem értékben nem éri el a magyarságot feltétlenül megillető osztályrészt. 22 000 km²-t kérünk

az 1918 előtti 103 000 km² kiterjedésű volt magyar országrész helyett, holott a magyarság számarányát figyelembe véve másfélszer annyit, 34 000-et kellene kérnünk. Ami pedig az értéket illeti, semmi olyant nem kapnánk a Partiummal, ami a megmaradó Romániának ne volna, vagy ami neki hiányozna. Ellenkezőleg: Románia továbbra is birtokában maradna azoknak a gazdasági kincseknek, energiaforrásoknak, amiknek Magyarország szűkében van vagy amiket teljességgel nélkülözni kénytelen, s amely kincsek és értékek a volt magyarországi részeken találhatók (földgáz, só, szén, vasérc, puhafa stb.).

Ki kell hangsúlyoznunk tehát, hogy tervezetünk csakis egy statisztikailag – s mint alább látni fogjuk – és gazdaságilag is alátámasztott *minimális területi igényt* körvonalaz. A statisztikai alapulvétel tárgya a romániai magyarság másfélmilliót meghaladó száma az 1930-as adatokra támaszkodva.

A gazdasági alapot a kívánt terület s a vele kiegészülő ország közgazdasági érdekei írják körül. A Magyarország és Románia között Trianonban meghúzott határ olyan területet szel ketté, amely gazdaságilag vitathatatlanul egybetartozó, és a kettészelt terület-részek összekövánkozására, vonzása még a szigorú gazdasági elzárkózások, a mesterséges vámfalak idejében is úton-útfélen megnyilvánult. A hegyvidék és a síkság találkozási pontjai mindenkor lüktető áruforgalmi piacok, amelyek nemcsak a nagyobb góccok fejlődését biztosítják, hanem a síksági és hegyvidéki lakosságnak egyaránt nélkülözhetetlen életmegnyilvánulási színtereket is jelentenek. Ha mármost itt áthatolhatatlan határsorompót állítanak az egymásra utalt gazdasági partnerek közé, akkor vétenek az illetékesek az egész átmeneti zóna elemi gazdasági érdekei ellen. A trianoni határ további megmerevítése végeredményben tehát a partiumi románok gazdasági érdekei ellen való választóvonalnak is tekinthető.

Az új határvonal gazdasági szempontból jelentékenyen jobb állapotokat teremtenek nemcsak magán a Partiumnak nevezett általunk igényelt területen, de a két érdekelt ország közgazdasági életében is. A Magyarország és Románia közt meghúzni kívánt új elválasztó vonal lehetővé teszi a két ország bizonyos mértékű helyi gazdasági függetlenülését, ami nem jelenti azt, hogy az egymásrautaltság normális keretek között és más szempontokkal értelmezve továbbra is ne maradjon érvényben. Talán felesleges hangsúlyoznunk itt a politikai egymásrautaltság egészen időserű voltát.

Ha a Partiumot a békeszerződés rendelkezései értelmében a romániai magyarság új otthonává kell átalakítani, akkor fontos tudnunk előre, hogy ez milyen helyzetet teremt gazdasági vonalon. A legelső, amit ki kell hangsúlyoznunk: a Partium földje mindenképpen értékesebb, mint az, amit a Királyhágón túli magyarság elhagyni kényszerül. A föld értékelésénél mezőgazdasági viszonylatban a földek kataszteri tiszta jövedelmezőségét fogadhatjuk el értékmérőnek, ezt utoljára az 1909. évi V. tc. alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás utáni országos összeírás állapította meg aranykoronában. Eszerint a Partium termőföldjének átlagos kat. holdankénti értéke 5,6 K, ugyanakkor a történeti Erdélyé (15 vármegye) mindössze 2,2 K. Részleteiben vizsgálva még szembetűnőbb az eltérés, különösen, ha figyelembe vesszük a magyarlakta részeket. A Székelyföldön Csíkmegye áll a legelső fokon, mindössze 70 filléres átlagával, ezt követi Udvarhely 1,5 K-s jövedelmezősége, majd egyenként 2-2 K-s átlagot mutat fel Háromszék és Maros-Torda földje. Kolozs 2,6,

Torda-Aranyos 2,7 K-val már az erdélyi átlag felett vannak, de még a felét sem éri el a partiumi átlagnak. A csíkiel egyenértékű gyenge földek csak Bihar megye legzordabb hegyvidékén találhatók, s a Barcaság viszonylag jó földje (3,3 K-s átlag) a Szilágyság hepehupas vidékével egyenlősíthető, pedig ez utóbbi tájnak mezőgazdasági szempontból egyáltalán nincs jó híre. Amíg a történeti Erdélyben alig néhány Maros menti község földje haladja túl a 10 K-s értékelést, addig a Partiumban a Szamos és Kraszna alsó

folyása mentén, azután az Érmelléken, Bihar megye síksági részén, továbbá Arad és Temes-Torontál megyéknek az átszatelni kívánt majdnem egész területén meghaladja a földek kataszteri értéke a 10 K-s átlagot, sőt a bánági lapályon a 20 K-sat is. A Partium földje tipikusan átmeneti jellegű a szegénytalajú Erdély s a gazdag Tiszántúl és a Bánság között.

Népcserés megoldás esetén tehát azzal érvelhetünk erdélyi magyarjaink előtt, hogy jobb minőségű földre kerülnének, mint amilyen az esetleg elhagyandó földjük volt.

A Partium földje művelési szempontból nagyobb változatosságot mutat, mint a trianoni Magyarorszáé, ugyanis az erdők az egész Partium területének ¼-ét alkotják. A Partiummal tehát olyan terület birtokába jutnánk, amely előnyösen módosítaná Magyarország egyoldalú, szántókban bővelkedő, de erdőhiányban szenvedő földjét. Statisztikailag erről az alábbi táblázat nyújt képet:

	Trianoni Magyarországon		a Partiumban	
szántó és kert	5 713 000 ha	61,4%	1 074 000 ha	49,4%
rét	666 000 ha	7,2%	157 000 ha	7,2%
legelő	990 000 ha	10,6%	252 000 ha	11,5%
erdő	1 096 000 ha	11,8%	544 000 ha	24,9%
egyéb	841 000 ha	9,0%	151 000 ha	7,0%
összes terület	9 306 000 ha	100%	2 178 000 ha	100,0%

	Trianoni Magyarország a Partiummal együtt	
szántó és kert	6 787 000 ha	59,1%
rét	823 000 ha	7,2%
legelő	1 242 000 ha	10,8%
erdő	1 640 000 ha	14,3%
egyéb	992 000 ha	8,6%
	11 484 000 ha	100%

Románia földjének művelési ágak szerinti megoszlásán úgyszólván semmit sem változtatna a Partium elcsatolása: Románia e tekintetben ugyanolyan megoszlással rendelkezik, mint az átadandó terület.

Bár a Partium révén tekintélyes erdőségekhez jutnánk, ezek azonban Magyarország faszükségletét korántsem fedeznék. A bihari, szilágysági, szatmári erdőségek nagyobb-részt gyenge tölgyes-bükkösök, és csak a Bihar-hegység legmagasabb régióiban találhatunk jó minőségű bükköst és épületfát szolgáltató fenyveseket. A Partium fája azonban feltétlenül elegendő ahhoz, hogy a szomszédos Tiszántúl tökéletes fahiányát, főleg tüzelési és kisebb igényű építési célokra, teljes mértékben orvosolja. A fában gazdag Romániában a partiumi fa nem jelenthet értéket, de a fában szűkölködő Magyarországon ennek értéke megsokszorozódik.

Mi értékeset nyújt még a Partium mezőgazdasági szempontból? Elsősorban a bánági és Arad környéki nagy hozamú *gabonaföldeket*, továbbá az Arad-hegységi, érmelléki, Szamos menti *szőlőket*. A Szilágyság híres gyümölcsstermelését stb. Allattenyésztési szempontból a *juhászatnak* vannak nagy lehetőségei a hegyesebb részekben.

Bányászati szempontból a Partium jelentős kincsekkel gazdagítaná Magyarországot, bár a komoly értéket képviselő bányászati termékek továbbra is Romániánál maradnának.

Barnaszénkészletek vannak az Avasságban (130 000 tonna), Biharban Bodonos környékén (kb. 9 millió tonna), Szilágyban Nagyderzsida mellett (ismeretlen mennyiségben).

Kőszén kevés van, csak a Királyhágó környékén található mintegy 30 000 tonna készlet.

A Bihar-hegységben van 2 millió tonnányi *mánesvasérc* és az Avasban 130 000 tonna *barnavasérc*.

Bauxitban jelentékeny készletek várnak feltárára a Sebes-Körös felső folyása mentén (Remetelőrén), mintegy 10 millió tonna mennyiségben.

Arany-, ezüst-, réz- és ólomhányak vannak Nagybánya környékén (aranyhozam évi 2–3 000 kg). Kisebb jelentőségű *rézkészlet* van Bihar megye délkeleti sarkában (Vaskoh, Rézbánya).

Aszfalkészlet van a Bihar megyei Derna környékén.

Nagykároly mellett gazdag *tőzegmezők* várnak kiaknázásra.

Jóformán az egész Partium hegyes részén megtalálható az építéshez és útburkoláshoz szükséges *andezit- és trachitkőzet*, továbbá mindenfajta *mész*. Erdély 80 mészakbányája közül 40 Biharban (tehát a Partiumban) található.

Kihasználható *vízenergia* szempontjából elsősorban a Sebes-Körös jöhet számításba: itt négy erőműtelep létesíthető, összesen 225 méteres esés felhasználásával, 41 050 lóerőt lehetne hasznosítani, amivel a Tiszántúl jelentős része (elsősorban Nagyvárad ipartelepei) villamosítható (építési költség 1942-es árfolyamon 51 millió P, egy kilowattóra fejlesztési költsége 2,7 fillér lett volna.) Kisebb erőműtelepek létesítése szempontjából szóba jöhet még a Szamos benedekfalvi áttörése és a Fekete-Körös Belényes és Tenke közötti szakasza. A Marosnak Aradig való hajózhatóvá tételét eddig a trianoni határ gátolta, a javasolt határmódosítás után Aradnak a magyar belvízi közlekedésbe való illeszkedésének minden akadálya elhárul.

Az egész Tiszántúl gazdasági létének alapjául szolgáló *árvízmentesítési és vízszabályozási* rendszerben a trianoni időkben súlyos károsodást jelentett, hogy a tiszántúli folyók felső szakaszán – ahol a védekezésnek és szabályozásnak történnie kell – idegen és érdektelen uralom intézkedett. A Partiummal együtt a hegyi folyók nagyrészt birtokunkba kerülnének, legalábbis a folyóknak azok a szakaszai, amelyeken az intézkedések még hatékonyak.

Ipari tekintetben a Partium lehetőségeit még korántsem aknázták ki. Az 1918 előtti olyan iparágakat, amelyeket a határszéli városokban: Szatmárnémetiben, Nagyváradon és Aradon nagyobb apparátussal működtettek, a román kormányzat – éppen a magyar

határhoz való közelsége miatt, stratégiai veszélyeztetettségük címén – az ország belsejébe vagy Bukarestbe telepítette (pl. az aradi vagongyárat). Országos jelentőségű ezen a vidéken legfeljebb csak a Nagybánya környéki *fémkohászat* és *vegyipar*, továbbá az aradi *gépgyártás*. A többi iparág nagyrészt csak a helyi fogyasztáshoz szükséges átalakító és feldolgozó munkát végzi. Ilyenek elsősorban a mezőgazdasági iparvállalatok: malmok, szeszfőzők, tejfeldolgozó üzemek stb., amelyek közül a városokon kívül minden nagyobb települési góc egy-kettővel rendelkezik. Aránylag kis jelentőségű a Partiumban a *fafeldolgozó ipar* éppen amiatt, mert a helyi szükséglet ezzel az alacsonyabb színvonallal is fedezhető, ha viszont a magyar Tiszántúl igényeit is tekintetbe vesszük, akkor ebben az iparágban hatalmas fejlődés ígérkezik.

Egy országrész sorsát messzemenően befolyásolja saját belső közlekedési hálózatán kívül az, hogy gazdasági partnereivel, közigazgatási gócaival és fővárosával milyen közlekedési összeköttetéssel rendelkezik. A Partium esetében azt mondhatjuk, hogy *közlekedésileg tökéletesen a magyar Alföld tartozéka*: 14 vasútvonal vezet a trianoni határon át Magyarországra felé, viszont Erdéllyel, illetve Romániával mindössze 4 (ebből a brádi szárnyvonal egyelőre még csonka) vasút köti össze. A Bánság felé még 4 vasútja van, ezek azonban csak helyi jelentőségűek. Közúti szempontból a helyzet ugyanennyire kedvező Magyarország irányában.

Okoz-e az ajánlott határvonal olyan nehéz közlekedési problémákat, mint a második bécsi döntési határ? Sem a Magyarországnak juttatandó részen, sem a Romániánál maradó területen nem lesz közlekedési nehézség. Legfeljebb Máramaros megye anyaországgal való összeköttetése romlik meg, de itt a múltban sem volt közvetlen vasút mindaddig, amíg a Radnai havasokon át meg nem építették a Szálva–Teles–Visói-vasutat. Az Arad–Brád közötti vasútvonalat kettészeli ugyan a tervezett határ, és csonka rész jutna Romániának, de ezen segíteni fog a tervezett Déva–Brád közötti kb. 25 km-es vasút üzembe helyezése. Egyébként az új határ mindkét oldalán elterülő vidékek akadálytalanul közlekedhetnek legközelebbi közigazgatási és gazdasági centrumaikkal. A göcök, centrumok megkapnák a Trianonban részben elvesztett ellátó-területüket: így Szatmárnémeti a magyar Szatmárt, Nagykároly a Nyírség egy részét, Nagyvárad Nyugat-Bihart, Arad Észak-Csanádot és a nekünk jutó bánsági síkot. A Romániánál maradó részek göcai is teljes ellátó-területtel fognak rendelkezni.

Kétségtelen, hogy javaslatunk felvetése a legsúlyosabb nehézségeket a *nemzeti ideálok* tekintetében okozza. Lemondani Kolozsvárról, a Székelyföldről, a magyar múlt megszentelt helyeiről: Brassóról, Nagyenyedről, Marosvásárhelyről, Tordáról, Désről, a Kalotaszegről, a Hargitáról és a többi erdélyi tájról; mindez nagy áldozathozatal egy nemzet részéről. De ha ez az ára a magyar–román kibékülésnek, akkor meg kell hozni. Ha ajánlatunk megvalósul, román részről is a közvélemény nagy áldozathozatalnak fogja érezni, ha le kell mondania Aradról, a partiumi románság kulturális és politikai központjáról; Nagyváradról és Belényesről, nemzeti kultúrájuk két centrumáról; a nagybányai nemesérc-vidékről, a Körösök vidékének tipikusan román tájairól stb.

A nehézségek csak fokozódnának, ha a kiegyezés ára a teljes népcseré lenne. Sokan kételkednek: vajon lehet-e a székelyt arra kényszeríteni, hogy ősi földjét, megszokott környezetét elhagyja, s ugyanúgy a partiumi románt, hogy eddigi hazájából idegen tájakra költözzék? A vélemények megoszlanak, s végeredményben a mostani átköltöztetési folyamatok sikerei vagy balsikerei adhatnak megnyugtató választ e tekintetben. Szó lehetne részleges népcseréről is: ha az erdélyi magyarok egy része (főleg a székelyekre

gondolunk) helyén maradna, s ugyanannyi partiumi román sem költözne el: a helyben maradók részére autonóm territórium létesítendő, de a határvonalnak továbbra is a javasoltak kell maradnia.

Sokan egy *önálló Erdély* létesítését tartják időszerűnek. Nézetünk szerint ennek életre hívása éppen a kívánt legfőbb célt, a magyar–román kiegyezést továbbra is elodázná, mert a vita tovább élne Erdélyen belül. A „keleti Svájc” mint ideál megvalósítása még sokáig időszerűtlen: sem az erdélyi magyar, sem az erdélyi román népben nem találunk kialakult transzilvanizmust, továbbá a gazdasági függetlenülésnek sincsenek meg a svájcihoz hasonló előfeltételei (Makkai L.-féle és Némethy-féle terv).

A II. bécsi döntéshez hasonló, a *székelységet korridorral* összekötő visszacsatolási javaslatokat mint gazdasági, közlekedési nehézségeket okozó és a két érdekelt ország közigazgatási struktúráját deformáló megoldásokat mellőznünk kell. Egyébként is a bécsi döntés csak 44 000 km²-t juttatott vissza Magyarországhoz Erdély földjéből akkor, amikor Magyarország volt felül és Románia volt alul; ennél fogva ma, ha a szerepeket a legjobb esetben is csak egyenlőknek véljük, nem lehet reményünk ekkora vagy még ennél is nagyobb terület visszajuttatására (Teleki G. – Rónai András-féle terv).

Mindenképpen elleneznünk kell olyan javaslatokat, amelyek a mai Románia nyugati határmentén magyar–román nyelvhatárt feltételezve csak a határ menti magyar többségű sávot kívánnák Magyarországhoz csatolni. Ez a sáv gazdaságilag életképtelen lenne mögöttes területei nélkül, a rajta levő városok mai színvonala csak az egyetemes magyarság rovására, ézszerűtlen kormánytámogatással lenne fenntartható (mint például Kassa 1938–44 között). E határsávmegoldással a maradék erdélyi magyarság politikai jelentősége, számaránya a felére csökkenne (Némethy-féle minimális ajánlat).

Végezetül olyan javaslat is szóba hozható, amely szerint egész Erdély területére *népszavazás* rendelendő el (nemzetközi felügyelet mellett, esetleg nemzetközi megszállás alatt), amelyben a szavazók döntenék el, hogy Magyarországhoz vagy Romániához kívánnak tartozni, s a szavazás eredménye alapján akkora területet csatolnának Magyarországhoz, amelyen annyi lakos él, ahányan a Magyarországgal való egyesülést kívánják. A várható eredmény – nézetünk szerint – a partiumos javaslatunkkal volna összehangolható, s ez esetben is a népcseré nélkül vagy a népcserés alternatíva között választhatunk.

1946. ápr. 3.

A ciprusi problémáról és a Földközi-tenger keleti medencéjéről 2. rész

A sziget történetében az 1960-tól az 1974-es puccsig és annak következményeiig eltelt másfél évtized is több korszakra bontandó. Az első a függetlenség elnyerésétől a véres karácsonyig tart. A véres karácsony és az 1964-es év képezi a következő szakaszt, amelyet a viszonylag békés idő követett az 1974-es puccsig. A puccs, Makariosz megmenekülése, visszatérése és haláláig folytatott tárgyalásai zárják le ezt a klasszikusnak nevezhető korszakot.

A függetlenségtől a véres karácsonyig

Látszódtott előre, hogy Makariosz az EOKA fiataljait fogja kinevezni Ciprus első független kormányába a görög ciprióták részéről.¹ Glafkos Clerides mintegy 13–15 évvel volt idősebb, mint az EOKA harcosai. Szavaiból² világosan kitetszik, hogy a tapasztaltabb emberek tartottak a fiatal harcosokból politikussá lett nemzedékétől. Közülük hárman játszottak fontos szerepet: Polycarpus Georgadjis,³ Spyros Kyprianou⁴ és Tassos Papadopoulos.⁵ Clerides beépült a rendszerbe azáltal, hogy a parlament görög elnöke lett. A függetlenség elnyerése tagadhatatlanul pozitívan is hatott a két közösség kapcsolatára.

Zeka Hoşgörrel, a Gizli Kalmasin⁶ szerzőjével sokat beszélgettem. Elmesélte, hogy fialembeként egy minisztériumban kezdett dolgozni, ahol egy ugyancsak fiatal görög férfival működtek együtt. Jó barátok lettek. A görög később megmentette az életét (lásd részletesen később).⁷

A valóság persze nem csupán ilyen szép történetekből állt. A hatalomra jutott uralkodó réteg igyekezett kiszorítani a baloldaliakat. Például 1962. április 23-án meggyilkoltak két ügyvédet, Ahmed Gurkant és Ayhan Hikmetet, akik a Küçüktől független Nemzeti Front Párt vezetői voltak.⁸

A törökök megvették 1961-ben a személyi adó- és vámtörvényeket. Emiatt az államnak ilyen jellegű bevétele nem keletkezett. Ez jó ok volt annak kijelentésére, hogy az alkotmány működésképtelen.

A hangsúlyt kapott másik sérelmes pontnak és görög részről az alkotmány működésképtelensége bizonyítékának az öt legnagyobb város – Nicosia, Limaszol, Famaguszta, Larnaca és Paphos – kettős, azaz görög és külön török vezetése számított, amit az Alkotmány 173. cikke írt elő. A kérdés szóba került már a Zürich–London Egyezmények aláírása előtt, Karamanlisz miniszterelnök, Averoff külügyminiszter, Makariosz és Kition püspöke találkozásánál. A két ciprusi egyházi vezető akkor még kijelentette, hogy eredetileg ellenezték a gondolatot, de ha az nem a teljes szakadás része, akkor elfogadják. Ugyanis a görög választók pénzéből kellene túl sokat költeni a rossz állapotban lévő török városrészek feljavítására.⁹ Ugyancsak fontos körülmény, hogy a törökök a maguk városi tanácsait már 1958-ban, azaz még a gyarmati időkben megalapították.¹⁰ Az említett 173. cikk azt írja elő, hogy a kettős városvezetést négy éven belül kell felülvizsgálni. Makariosz ezt jóval korábban megkísérelte. Korábban a parlament görög többsége elutasította a kettős városvezetés meghosszabbítását, majd a kormány 1963. január 1-jével közvetlen hatáskörébe vonta a városok irányítását. Az Alkotmánybíróság semleges elnöke, a nyugatnémet dr. Ernest Frosthoff 1963. április 25-én bejelentette, hogy mind

az adótörvények vétője, mind a városok kormány alá rendelése alkotmányellenes.¹¹ Az 1963-as év során tovább folyt a politikai küzdelem az Alkotmány megváltoztatásáért. Augusztus 4-én jelentette be az elnök véglegesen igényét a módosításra, amelyet az alelnök ugyanazon hónap 22-én visszautasított.

John Reddaway 17 pontban foglalja össze a görögség kifogásait az Alkotmány ellen. Ezek között vannak elvi kifogások, de olyan praktikus dolgok is, hogy számarányuknál nagyobb helyet biztosítanak a törököknek a közszolgálatban és a fegyveres erőknél.¹² Megjegyzendő, hogy Ciprus hadseregét soha nem töltötték fel a tervezett teljes létszámra. A helyzet értékeléséhez fontos, amit Reddaway ír a Közös Alkotmányozó Bizottságról: „A legjelentősebb ciprusi görög ügyvédek közül négyen foglaltak helyet a ciprusi görög delegációban, és jogi tanácsadójukként a brit gyarmati kormány ciprusi görög főügyésze (aki később ugyanezt a tisztséget töltötte be a Köztársaság alatt) dolgozott. A függetlenség után ő és a ciprusi görög küldöttség más tagjai, akik közreműködtek az Alkotmány kimunkálásában, az Alkotmány legsúlyosabb bírálói között szerepeltek.”¹³ Reddaway tovább megy, és idézi Frosthoffnak, az Alkotmánybíróság addigra már lemondott elnökének nyilatkozatát, amelyet 1964. január 5-én adott az AP hírügynökségnek. „...attól a pillanattól kezdve, hogy elkezdtem dolgozni, észrevettem, hogy vannak olyan állítások, amelyek szerint az Alkotmány nem hajtható végre, felülvizsgálatra van szükség és hasonlók. A következő gondolat segítségével néztem szembe ezekkel az állításokkal: Minden alkotmánynak lehetnek sajátos problémái. Nincs olyan alkotmány a világon, amelynek ne lennének sajátos nehézségei és problémái. Ez elsősorban jóindulat kérdése. Ha van jóakarát, akkor az alkotmány végrehajtható, és ez az Alkotmány végrehajtható.”¹⁴ Ez a vélemény azért fontos, mert rámutat a *Megali Idea* és az *enosis* tovább élésére, és arra, hogy 1963 és 1964 eseményei, illetve ezek egészen 1962-ig visszanyúló közvetlen előkészítése a *Megali Idea* és az *enosis* tudatos realizálására szolgáltak, s mint ilyenek, szükségszerűen az 1960-ban alapított köztársaság megsemmisítéséhez vezettek, s azt a mai napig nem sikerült helyreállítani semmilyen formában.

Sajátos módon a ciprusi görög vezetők soha nem fogadták el az önálló ciprusi államot végállomásként, hanem úgy tekintettek rá, mint az *enosis*hoz vezető út egy állomására, annak ellenére, hogy a Zürich–London Egyezmények és az azokon alapuló alkotmány ezt kifejezetten tiltotta. Reddaway 35 olyan nyilvános, szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozást gyűjtött össze 1959. december 13-a és 1974. július 17-e között, amely az alkotmány eme megszegéseként róható fel.¹⁵ Nyilván teljesen felesleges ezeket mind idézni, mindössze hármát emelek ki:

- 1960. augusztus 16-a, a függetlenség kikiáltásának napja. Makariosz érsek, az új köztársaság elnöke: „Az EOKA harcának nem a függetlenség volt a célja... Idegen tényezők akadályozták a nemzeti cél elérését, de ez nem lehet ok a bánatra... Új bástyákat hódítottak meg, és ezekről a bástyákról vonulnak majd fel a ciprusi görögök a végső győzelemhez.”¹⁶
- 1962. szeptember 4-e, Makariosz beszéde szülőfalujában, Panayióban: „Amíg ezt a török fajhoz tartozó kis török közösséget, amely a hellenizmus rettenetes ellensége volt, ki nem űzik, az EOKA hőseivel szembeni köteleység soha nem tekinthető befejezettnek.”¹⁷
- 1963. szeptember 5-e, Makariosz nyilatkozata a stockholmi, Uusi Suomi című lapban: „Igaz, hogy harcunk célja Ciprus Görögországhoz csatolása.”¹⁸

Ugyanezen időszak történéseihez tartozik, hogy Makariosz – és rajta keresztül Ciprus – bekapcsolódott az el nem kötelezett országok mozgalmába. Az elnök részt vett az alakuló konferencián, amelyet 1961-ben tartottak Belgrádban.¹⁹ Ez a politika önmagában is némi ellentétet szült a NATO-tag Görögországgal. Abban az időben az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia elsődleges célja a térségben a Szovjetunió kiszorítása volt. Ebből a szempontból az el nem kötelezettek mozgalma minimum gyanúsnek számított. Ciprus aktív maradt a mozgalomban. Ez a tényező általában kimarad az elemzésekből, bár bizonyos későbbi események mögött mélyebb okként állhat.

A véres karácsony – küzdelmi technikák

Ciprus történetében alapvető, a mai napig kézzelfogható változásokat hozott az 1963-as véres karácsony és az azt követő év. Az események tervezése mintegy fél-másfél évre nyúlik vissza. A történetek „szerkezetének” vizsgálata megmutatja, hogy egy tartós rendezés milyen alapokon nyugodhat.

(Az Akritas-terv és az események értelmezési kísérletei) A ciprusi állam mindössze három évig, egész pontosan 1963. december 21-éig működött alkotmányának megfelelően. Ekkor tört ki a véres karácsonynak nevezett, közösségek közötti, előre elgondolt össze-csapás-sorozat. Az elméleti alapot az Akritas-terv tartalmazta. Ezt egészítette ki a végrehajtásért felelős, a közkeletűen „A Szervezet”-nek²⁰ nevezett titkos, fegyveres szervezet, amelyet Makariosz jóváhagyásával Georgiadis már 1962-ben megalapított.²¹

Az Akritas-terv 1966. április 21-én került nyilvánosságra a Patris című ciprusi görög újságban (Török Külügy²²). Néhány szakasza hiányzik, de ez a lényegen aligha változtat. A szövege számos helyen megtalálható. Például a Török Külügyön kívül az említett hiányokat nem tartalmazó szöveg teljes terjedelemben megtalálható a jelen dolgozat I. részében is idézett munkák közül Çerkez²³, Kizilyurek²⁴ és Reddaway²⁵ könyvében. Az utóbbi harmadik kiadása számos helyet sorol még fel, ahol publikálták és felhasználták. Egyebek mellett Törökország kérésére 1978. május 30-án még ENSZ-dokumentumként is cirkuláltak. Minden olyan tanulmány, amely a ciprusi probléma egészét tárgyalja a terv említése nélkül, kétségeket ébreszt saját jóhiszeműsége irányába.

A dokumentum három nagy részből áll. A feje leírja az általános célokat. Az *A rész* azt taglalja, hogy mit kell tenni külföldön, a *B rész* pedig a ciprusi feladatokat határozza meg. Hogy miről van szó, ahhoz a fej következő mondata adja meg a kulcsot. „Ezenkívül elegendő tudni, hogy minden most tervezett intézkedés az első lépés, és csak egy szakasz a végső és megváltoztathatatlan nemzeti célkitűzés felé, amely az önrendelkezés jogának teljes és feltétel nélküli alkalmazása.”²⁶ A szövegkörnyezetből adódóan a „nemzeti célkitűzés” az *enosis*. Az önrendelkezés pedig a ciprusi görögök jogát jelenti, figyelmen kívül hagyva a ciprusi törökök önrendelkezési jogát, akiket csak kisebbségként fogadnak el, s mint ilyenek, nem képeznek államalkotó elemet. Valóban, az *A rész* fejében a ciprusi törököket kisebbségnek nevezik,²⁷ azaz nem államalkotó elemnek. Összegezve azonban elmondható, hogy az Akritas-terv célja nem a törökök kiirtása a szigeten, hanem fegyveres erőt is felhasználva, görög ciprióták egy része akaratának rájuk kényszerítése.

Az *A rész* azzal foglalkozik, hogy a nemzetközi közvéleményt meg kell győzni a tervezett alkotmánymódosítások jogosságáról. Ezenkívül legfőbb gondja a Zürich–London Egyezmények eltörlése, ezen belül a *Garancia Szerződés* eliminálása, mert az alkalmas ad Törökországnak az intervencióra. A szöveg Cipruson kívüli intervencióról beszél általában, más ország megnevezése nélkül. Egyáltalán nem világos, hogy Törökország vonatkozásában hogyan akarták elérni azt, hogy a Garancia Szerződés érvényét veszítse.

Ugyanis ez a bizonyos egyezmény felfogható jogi szempontból úgy is, mint Törökország szerzett joga. Senki és semmi nem kényszerítheti Törökországot ezen jogról való lemondásra. A szerződéses nemzetközi jogi szempontból kényszerítés nélkül, a felek önkéntes akaratából jöttek létre, és mint ilyenek, megváltoztathatatlanok. Ilyen álláspontot képviselt az Amerikai Egyesült Államok az ENSZ-ben 1964 elején a Ciprusról szóló tárgyalásokon, a Biztonsági Tanácsban.²⁸ Ugyancsak ebben a szellemben ír dr. Christian Heinze, az alkotmánybíróság elnökének, Forsthoffnak az asszisztense.²⁹

A befejező, B rész három gondolatot fejt ki: egyrészt a törökökkel való harcokat, másrészt a szöveg szerint reakcióknak³⁰ nevezett azon görögökkel való küzdelmet, akik ellenzik a törökökkel szembeni erőszakos fellépést, és harmadrészt a szükséges biztonsági intézkedéseket, nevezetesen a terv példányainak elégetését, az írásbeliség mellőzését és a szigorú titoktartást. A dokumentumot az „*Akritas Főnöke*”³¹ írta alá.

Érdekes kérdés, hogy ki kezdeményezte és írta a tervet. Abban mindenki megegyezik, hogy Makariosz jóváhagyta. Reddaway nevet nem említi, de a belügyminiszterről és további miniszterekről, valamint görögországi tisztekről szól³². Clerides tagadja, hogy az írásban szerepe lett volna. Állítása szerint külföldön volt, és hazatérése után kapta meg a kész anyagot. Szerinte azt Georgadjis és helyette, mivel neki nem volt jogi képzettsége, főként Papadopoulos írta. Ők egyébként is szorosabb kapcsolatban voltak mint egykori EOKA-harcosok.³³ Véleményem az, hogy a szöveg elég természetes, jogi csavarok nincsenek benne. Persze a készítőik szempontjából egy jogász ellenőrzése nem ártott volna.

Az eddigiek fényében az elnöknek az a lépése, hogy 1963. november 30-án az alkotmány módosítására vonatkozó, 13 pontból álló javaslatát eljuttatta az alelnökhöz, az úgy tekinthető, mint az Akritas-terv végrehajtásának kezdeti lépése, hiszen egészen biztosan számíthatott Küçük vétőjára, ami be is következett, és ami után a fegyveres kényszerítés megkezdődhet. Meg kell azonban jegyezni, hogy a javaslatot az akkori brit főmegbízott, Sir Arthur Clark írásos támogatásával tette meg. Ez Ciprus történetének egy újabb homályos pontja. Nem tudni, hogy Sir Clark a kormány megbízásából, esetleg a külügyminisztere vagy nemzetközösségi minisztere, esetleg mindkettő jóváhagyásával, vagy a saját szakállára cselekedett.

Mielőtt folytatnánk a bekövetkezett események tárgyalását, érdemes a terv szövege alapján még egy megjegyzést tenni. Görög politikusok szeretik azt hangoztatni, hogy tudtak a titkos török védelmi szervezet, a TMT létezéséről. Például Clerides azt mondja: „Tudtuk, hogy létezik egy szervezet, amelyet a brit hatóságok tudtával alapítottak.”³⁴ Ez az óvatos megfogalmazás biztosan igaz, hiszen a kiképzés egy része a szigeten folyt, ami nem kerülhette el a görög ciprióták figyelmét. A kérdés az, hogy mennyire volt ismert a görög vezetők előtt a felkészültség mértéke és a szervezet nagysága. Az Akritas-terv szövege tartalmazza a „*spontán ellenállás*” kifejezést,³⁵ ami arra vall, hogy nem számítottak nagy ellenállásra annak ellenére, hogy máshol viszont feltételezik az erős fegyveres válasz lehetőségét. Általában is igaz, hogy a terv egy kívánságlista, amelyet semmiféle adat vagy pontosan megtervezett akció nem támaszt alá. A szöveg ismert változatában nem mutat jel arra, hogy a kihagyott és a mai napig nem ismert részekben ez másképp lenne. Ez a hiányosság nem csupán akadályozta a sikeres végrehajtást, hanem minden bizonnyal növelte az áldozatok számát.

Visszatérve az események ismertetésére, a helyzet nagyon feszültté vált. Bármikor történhetett olyan incidens, amelynek nyomán fegyveres összecsapások következnek be. A fegyveres harc kitörésére 1963. december 21-éig kellett várni. Ekkor a hajnali órákban Nicosia fallal körülvett részében, azon belül a törökök lakta területen két görög rendőr igazoltatni akarta egy autó utasait, két férfit és egy nőt. Lövöldözés tört ki.

Az eseményről szóló beszámolók rendkívül ellentmondásosak, kezdve a rendőrök ruházatával (civil vagy egyenruha), a helyszín jellegével (piros lámpás negyed-e), és folytatva az áldozatok számával. Panteli szerint³⁶ egy rendőr megsebesült, egy török férfi és a török nő meghalt, az utóbbi kórházba szállítás közben. Sok török civil és sok görög rendőr érkezett a helyszínre. Ebben az esetben a rendőrök fellépése a kérdéses. Tény, hogy még aznap török tüntetések robbantak ki, amelyek a következő napokban folytatódtak, és fegyveres összecsapásokhoz vezettek. Sajnos Panteli leírása az eseményekről használhatatlan. A szigeten állomásozó csapatok létszámára hibás adatokat ad meg, ezeket a csapatokat összekeveri a később érkezett ENSZ-csapatokkal, egyes eseményeket időben előre hoz. Ellenben Reddaway beszámolója³⁷ tükrözi az említett bizonytalanságokat. Szerinte a helyszínre érkező egyenruhás rendőrök válogatás nélkül nyitottak tüzet. Ez magyarázza, hogy még aznap erős tiltakozások kezdődtek.

A következő napokban folytatódtak az összecsapások annak ellenére, hogy mindenki (Makariosz, Küçük, Görögország és Törökország kormánya) megnyugvára szólított fel. A török miniszterek kivonulata a kormányból, a török tisztviselők és a fegyveres erők, rendőrség és csendőrség török tagjai elhagyták szolgálati helyüket. Ez az állapot tulajdonképpen a mai napig tart.

Még decemberben megkezdődött a *Zöld Vonal* kiépítése Nicosiában, amely elválasztotta a két közösség tagjait. Nevét Peter Young brit tábornok zöld színt húzó íróeszközéről kapta, amellyel berajzolta a térképre. A szigetet napjainkban kettéosztó határvonal ennek kiterjesztése.

Egyes szerzők úgy kívánják beállítani az eseményeket, hogy azokban a görög közösség az áldozat. Vanezis azt írja: „1963-ban a török populáció fegyveresen elszakadt a Ciprusi Köztársaságtól.”³⁸ Ez nem történt meg, sőt 1974-ig az ország az 1960-as alkotmány szerint működött tovább. Egy másik helyen ugyanez a mű az „1963-as török lázadást”³⁹ említi, ami megint nem felel meg a valóságnak. Ezek a megfogalmazások katonai szempontból tarthatatlanok. Lázadás esetén a törököknek négyeszeres görög túlerővel kellett volna számolniuk. Maga a lázadás emiatt öngyilkosság lett volna, mert módot adott volna a többségnek, hogy teljes erejét bevesse ellenük. Éppen ezért alapult a TMT katonai filozófiája a védekezéskor felmutatott váratlan erőre. Ez a Kyrenia felett található Szent Hilarion-vár esetében, amelynek fontos szerepe volt az 1964-es harcokban, olyan jól sikerült, hogy a görögök a várba húzódó törökök erejét erősen túlbecsülték.

1963 decemberében hamar elterjedtek a hírek arról, hogy Törökország hadihajókat épít Iskenderumban, és megszállásra készül. Ezért és az általános rendezés érdekében Makariosz a garantőr államokhoz fordult. December 25-én bejelentette, hogy azok felajánlották jószoigálati segítségüket.⁴⁰ Ehhez Nagy-Britannia 2700 katonát, Görögország és Törökország a szigeten állomásozó csapatait ajánlotta fel. Innen származik Packard missziója, és vele együtt sok hasonló feladatot teljesítő csoport is, amit Young tábornok ötlete alapján végeztek (lásd később).

A probléma megjelent az ENSZ-ben is. A ciprusi kormány már 1963. december 27-én panaszt tett Törökország ellen, hogy az előkészületeket kezdeményez egy invázióra. Mint tudjuk, az invázió soha nem következett be. Komolyabban is csak 1964 közepe táján merült fel a gondolat, mint később látni fogjuk. Viszont Packard beszámol bizonyos előkészületekről, de nem ott, Ayia Irini környékén, ahol erről állandóan szó volt. Jóval később Kyrenia térségében, a hegység túloldalán törökországi utasításra egy leszállópályát építettek a helyi törökök. Erről Packard még egy fényképet is közöl.⁴¹ Mivel azonban ez csak elegyengetett és döngölt föld volt, kérdéses, hogy mire lehetett volna használni. Ehhez figyelembe kell venni azt is, hogy a tél a szigeten a csapadékos időszak.

Fontos esemény, hogy Makariosz 1964. január 1-jén bejelentette a Garancia Szerződés és a Szövetségi Szerződés (katonai szövetségi szerződés Ciprus, Görögország és Törökország között) felmondását.⁴² Ez alapvetően megváltoztatta az események jogi hátterét. A szerződések egyoldalú felmondása alapot teremthetett volna a katonai beavatkozásra. Reddaway még számos más okot is felsorol erre.⁴³ Megjegyzendő továbbá, hogy az ENSZ égisze alatt Ciprusról szóló tárgyalásokon a garantőr államok a mai napig garantóri minőségükben vesznek részt. Tehát a nemzetközi jog a szerződések felmondását nem ismerte el.

A Biztonsági Tanács 1964. február 18-a és március 4-e között tárgyalta az ügyet. A március 4-én hozott egyhangú határozat hozta létre az ENSZ ciprusi békefenntartó erejét, a UNFICYP-et, az angolul United Nations Forces in Cyprus, magyarul az Egyesült Nemzetek Ciprusi Erői missziót, melyben magyar katonák is dolgoznak. Az ilyen missziók költségeit a tagállamok egyénileg meghatározott százalékban adják össze. (A UNFICYP nem a legrégebbi békefenntartó misszió, az Kasmírban dolgozik.) A UNFICYP jelen sorok írásakor is létezik, és nincs nyoma annak, hogy belátható időn belül ezt a missziót megszüntetnék.

(Mi történt a falvakban?) Packard munkájából⁴⁴ lehet megérteni, hogy mi történt a szigeten 1964-ben. Martin Packard brit katonatiszt, aki a kérdéses időben Máltán szolgált, és a hadsereg részére elemzéseket írt. Felesége görögországi görög asszony. Emiatt Packard tudott görögül, s mint ilyen tisztre, szükség volt rá Cipruson. 1964. január 5-én érkezett, és két nappal később szolgálatba állt. Az események kirobbanásakor a szigeten tartózkodó brit csapatok parancsnoka Peter Young vezérőrnagy. Az ő ötlete alapján az ugyancsak a szigeten állomásozó anyaországi görög és török csapatokkal felállítottak egy Közös Erőnek nevezett alakulatot.⁴⁵ Packard először ennek a kötelékébe tartozott. Young tábornok elképzelése szerint háromfős egységek Land Roveren járták a falvakat. Az összetétel egy-egy brit, görög és török tiszt volt. Az egységek tagjai naponta változhattak, de sokszor ugyanazok tartottak együtt. Többnyire oda mentek, ahonnan vészhelyzetet, közeli összecsapás lehetőségét jelentették. Az ellentéteket tárgyalással simították el. Feladatuk tehát nem békefenntartás volt, hiszen nem volt béke, hanem béketeremtés. A cél az első pillanattól kezdve az volt, hogy a vegyes falvak lakossága továbbra is vegyes maradjon. Packard azonosult ezzel a céllal, könyvében egyáltalán nem kérdőjelezi meg ennek létjogosultságát, még akkor sem, ha egyes esetekben az elköltözés maradt az egyetlen lehetőség. Ez megegyezett Makariosz elnök 1964. február 4-ei nyilatkozatával.⁴⁶ Ettől kezdve ez a hivatalos politika, amire hivatkozni lehetett a helyi görög rendőrök, csendőrök, hivatalnokok, A Szervezet és a Titkos Hadsereg tisztségviselői előtt.

Packard nem járta be az egész szigetet, csak öt körzetben végzett missziót. Azonban ez az öt körzet lefedi a sziget északi felét, Güzelyurttól Famagusztáig és az északi tengerpartig. Mászt nem is tehetek a helyiekkel folytatott megbeszéléseken kívül, hiszen fegyverhasználat esetén hamar áldozatokká váltak volna. Packard nagyon sikeresen tárgyalt, az ellentéteket elrendezte. Ebben az értelemben nagyon sok, de közelebbről meg nem határozható emberi életet mentett meg. Ugyanakkor a legfelsőbb vezetéssel, beleértve az elnököt és alelnököt, valamint minisztereket, szoros munkakapcsolatot alakított ki. A miniszterek közül leginkább Tassos Papadopouloszal dolgozott együtt.

Itt egy pillanatra meg kell állni. Packard könyvéből nyilvánvaló, hogy Papadopoulos sokat segített neki, így tehát Papadopoulos is részese sok emberi élet megmentésének. Megdöbbentő módon azonban Clerides megemlíti Kizilyurek könyvében:⁴⁷ egyszer

azon kapták Papadopoulost, hogy utasításokat ad arra, miszerint Törökország inváziója esetén török cipriótákat kell megölni. Ez még Georgiadisnak is sok volt, aki szintén attól félt, hogy bűncselekményekkel vádolhatják a görög vezetést. Clerides olyan keményvonalas politikusnak állítja be Papadopoulost, aki ellenezett mindent, ami a török cipriótáknak a kisebbségi jogoknál többet adott volna. Ezért ellenezte Papadopoulos az Annan-tervet,⁴⁸ mert az a két közösség politikai egyenlőségéről beszélt az ENSZ korábbi határozatainak megfelelően.⁴⁹

Packard közvetítő tevékenysége jelentősen megváltozott akkor, amikor 1964 márciusának vége felé az ENSZ-csapatok kezdtek megérkezni. A sziget területét felosztották az UNFICYP különböző nemzetekhez tartozó kontingensei között. Ettől kezdve több hatásköri vita támadt. Packard hatásköre csökkent, amit a falusiak sokszor nem értettek meg. Packardot 1964. június 10-én kényszerítette akkori parancsnoka, a brit Carver tábornok arra, hogy elhagyja Ciprust. A svéd Folke ezredes, aki ugyancsak kitűnő tárgyalónak számított, és részben átvette Packard békéltető feladatait, szintén ellehetlenítették.

Miután Packard 1964 második felében írt hosszú jelentésének minden példányát elűntették, évtizedekkel később írta meg könyvét egykori jegyzetei alapján. Kegyesztettnek számított. A későbbiekben nem lehetett ENSZ-tisztviselő, pedig ebből a célból megtanult arabul, hogy a közel-keleti térségben dolgozhasson. Majd évtizedek múlva Máltáról nagy tételben adott el farmert a Szovjetunióknak, de a CIA nyomására ezt az üzletét is fel kellett adnia.

Packard könyvében naplóhoz hasonlóan számol be arról, hogy mikor hol járt, és ott milyen események zajlottak. Kevés olyan esetről tudósít, amikor a konfliktust törökök kezdeményezték. Egy esetben külső parancsra – ez visszatérő momentum lesz – helyi fiatalok petárdát robbantottak a helyi görög *muhtár* házában közelében. Más esetben a konfliktus oka vagy a helyi törökök általános félelme, amit persze szíthattak kívülről, vagy valódi fenyegetettségük, ami viszont ismét származhatott idegenektől. Annak oka, hogy többségében a görögök találhatók a konfliktusok kezdeményezőinek szerepében, az az, hogy a törökök szinte mindenütt kisebbségben vannak, így katonailag gyengébbek, ezért nekik összetűzést kezdeményezni öngyilkosság lett volna.

Ennek megfelelően Packard egy tipikus története úgy kezdődik, hogy a Közös Erőnél értesítést kapnak, miszerint egy faluból a törökök el akarnak költözni, mert konfliktus alakult ki. Packardék megérkeznek, és a két féllel tárgyalni kezdenek. A tárgyalás végére egyfelől a törököket meggyőzik, hogy maradjanak, másfelől a helyi görögök megígérik, hogy semmi bántódásuk nem történik, illetve megvédik őket. A történetek nem azzal fejeződnek be, hogy a közvetítők az ellentétek elsimítása után távoznak. A dolgok ugyanis folytatódnak. Néha azzal, hogy a törökök még az éjjel elköltöznek. Ilyenkor külső, a TMT-hez köthető, logisztikai segítséget és utasítást kaphattak. Vannak olyan falvak, ahol a török lakosok rövid idő múlva újra nyugtalanodnak, nem feltétlenül ok nélkül, és kezdődik minden előlről. Van olyan eset is, hogy fegyveres idegenek jelennek meg, parancsokat osztogatnak, esetleg fenyegetőleg lépnek fel, például elveszik a törökök puskáit, miközben persze a falu görögjeinek is vannak fegyverei. Ilyen esetben szinte csak az elköltözés a megoldás.

Vannak emberrablások is. Egy ilyen esetben a helyi görögök megígérték a település törökjeinek, hogy megvédik őket. Egy török apa a fiaival a földjén dolgozott, amikor idegenek érkeztek, és el akarták hajtani őket. A közelben dolgozott a görög *muhtár* is, aki próbálta megvédeni őket, de egyedül, fegyvertelenül tehetetlen volt. Ennek a történetnek az értelmezésére még visszatérek.

(*Ayia Irini eseményei*) 1964 történései a városokon kívül meglehetősen kaotikusak voltak. Ebben a dolgozatban nincs is értelme valamennyit ismertetni. Kiválasztottam egy sokat szenvedett települést, az Ayia Irini, ma Akdeniz nevű falut, amely a mai Güzelyurttól északra, a tenger közelében található. Packard a történeteket havi bontásban dolgozza fel, és az egyes területeket időben párhuzamosan tárgyalja. Ezért a környékkel négy fejezetben foglalkozik.⁵⁰ A kiválasztás oka az, hogy jól lehet bemutatni az események szerkezetét.

A falu különlegessége, hogy itt a törökök voltak többségben. A jó termőföldek is az ő kezükben voltak. Viszont eladósodtak a falu görögjeinek. A véres karácsonyt megelőzően a faluban a két közösség jó viszonyt tartott fenn egymással.

Az eseményeket jelentősen befolyásolta az a tény, hogy a Güzelyurt feletti észak–déli irányú tengerpartot alkalmasnak vélték arra, hogy ott török csapatok szálljanak partra. Packard beszámolója szerint emiatt az egész időben erős görög paramilitáris tevékenység folyik a térségben, ami Ayia Irini török lakosait félelemmel tölti el. Ezt fokozza, hogy a helyileg illetékes myrtoui⁵¹ csendőrpáncsnokságról eltanácsolják a jóindulata miatt kedvelt török tisztet és beosztottjait. A csendőrpáncsnokságon idegenek is megjelennek. Ettől kezdve a törökök panaszait nem vizsgálják ki, amit azzal indokolnak, hogy „új katonai feladatot kaptak”. 1963 decemberében a már tiszta görög csendőrség felszólítja a törököket Ayia Iriniben, hogy adják át vadászfegyvereiket. A törökök ezt megtagadják.

1963. december 31-étől, amikor két helyi török eltűnt az úton, a helyi törökök nem tudnak utazni. Ez ismételt okot ad panaszra. A jelenség általános, az egész szigetre kiterjedő probléma. Az utakat a görögök lezárják, az utazni vágyó törököket elfogják. Jobb esetben csak túszként tartják őket, de sokszor a szerencsétleneket kivégzik. Akár így, akár úgy, a járműveket és a magukkal hozott terményüket nem adják vissza.

A korábban már említett történet, hogy Zeka Hoşgört a kollégája megmentette, éppen egy ilyen esetre vonatkozik. Zeka Hoşgör egy buszon utazott. Az embereket leszállították. A fegyveres görögök között volt a barátja, aki megrémült. Nemi halk beszélgetés után Hoşgört félreállították. A többi utas soha nem került elő.⁵²

Az 1964-es év folyamán többször született felsőbb szinten megállapodás az utazás szabadságáról, de a határozatokat alsóbb szinten nem tartották be. Kicsit előre ugorva az időben, ha több embernek együtt kellett utaznia, például azért, mert el kellett hagyni a falujukat, ez csak úgy volt lehetséges, ha először brit, majd később ENSZ-csapatok kísérték őket.

A január 24-ei helyzet szerint Ayia Iriniben mind a törökök, mind a görögök félnek. A törökök a paramilitáris tevékenységtől. Minden esetben, amikor félnek, felvetődik az elköltözés gondolata. Packardék őrzárata minden esetben sikeresen lebeszéli őket. Olyan eset is volt, amikor az asszonyok és a gyerekek már a járműveken ültek. A kisebbségben lévő görögök a briteket hibáztatják a kialakult helyzetért. Január 25-én, a járőr újabb látogatásakor sikerül a falura vonatkozóan békeegyezményt kötni, ami aztán szerencsés módon mindvégig érvényben maradt, bár többször forgott veszélyben.

Másnap nagy csapat közeledett dél felől. A törökök riasztották a helyi görögöket is, akiknek a kezében sok automata fegyver is felbukkant. Ez újabb okot adott a törököknek az aggodalomra.

Január 30-án megint nyugtalanító esemény történt. A török felsőbb vezetés sátrakat küldött a faluba a jövőben érkező menekültek számára. Menekültek befogadása ellentétben állt a január 25-én megkötött egyezményvel. Ráadásul nem informálták a falu görög közösségét. Másnap már mindenki fél a még meg se érkezett menekültektől. Fontos momentum, hogy a törökök úgy érzik, hogy a saját közösségükhöz való lojalitás megköveteli,

hogy elfogadják a feljebbvalóik döntését. Ugyanezen a napon egy görög rendőrségi autó jelenik meg fegyveres személyzettel és egy civillel.

Ahogy korábban már említettem, február 4-én Makariosz felhívást tesz közzé a megbékélés érdekében, és azért, hogy a két közösség továbbra is együtt éljen. Elvben mindenkinek ehhez kellene igazítani a cselekedeteit. Packard azonban sokszor tapasztalja, hogy a rendőrség, a csendőrség, A Szervezet és a Titkos Hadsereg tagjai a hivatalos nyilatkozatot nem veszik figyelembe.

Ugyancsak február 4-én megszületett a döntés, hogy mégsem telepítenek menekülteket a faluba. Így Ayia Iriniben enyhült a feszültség. A környéken azonban az előző napok túszedései és egyéb eseményei miatt nem. Ismét felálltak az úton a barikádok. Két törököt, akik a vidék központjából, Çambiliből vittek volna eladni birkákat Nicosiába, elfogtak. Bár két nap múlva sikerült elérni, hogy elengedjék őket, sem a járművet, sem az állataikat nem kapták vissza. A hírek bejárták a környéket.

Február 8-án ismét kísérlet történik az utazásra. Egy busz indul el a faluból. Ennek utasait a görög rendőrség foglyul ejti. Közöttük van egy nő apja, férje, testvére és fia. Egy másik testvérét már decemberben megölték. A nő hisztérikusan viselkedik a járór falubeli tárgyalása alatt, ahova hivatlanul érkezik. Magatartása tovább rontja a közhangulatot. A buszt két nappal később felfedezik egy másik falu csendőrségénél. Ők azt állítják, hogy Nicosiából érkezett parancsra tartják fogva az utasokat.

A hónap közepére ismét mindenki fél a faluban. A görögök főleg az időközben oda telepített brit egység járőrözésétől. (Ezek nem azonosak Packardékkal.) A törököket újra megfenyegették. Nagyon ellentmondásos helyzet alakul ki. A nicosiai központok, a regionális török központ,⁵³ logisztikai szempontokra való tekintettel a TMT, katonaiakra pedig A Szervezet és a Titkos Hadsereg – mind eltérő álláspontot képviselt.⁵⁴

Február második felére Ayia Irini törökjeinek nagyon kevés élelmiszerük maradt az utazás és így a kereskedés lehetetlensége miatt. Az utazás szabadságának hiánya azonos következményekkel járt más területeken is. Ott, ahol a férfiak eljártak dolgozni Nicosiába vagy a brit támaszpontokra, most nem jutnak el munkába, és ezért nincs pénzbeli jövedelmük se.

Február 23-án Nicosiából való hazatérése során fogságba esik Ali Cemal, aki Ayia Iriniben él, de az egész körzet TMT-vezetője. Ez jelentősen növeli a feszültséget a környéken. Packard konzultál Papadopoulos-szal, és sikerül elérni, hogy Ali Cemal életben maradjon. A későbbiekben ki is szabadul.

A környéken sokat járőröznek a görög paramilitáris egységek. A törökök félnek, hogy meg akarják támadni őket. Közben a helyi görögök robbantásokkal provokálják a törököket azért, hogy azok válaszlépése nyomán a görög rendőrségnek legyen oka közbeavatkozni. A törökök azonban nem felelnek. Viszont február 28-án már készen állnak az elköltözésre, amikor Packardék járóre megérkezik. Sikerül maradásra bírniuk a törököket, de már maga Packard is kételkedik, hogy ez-e a helyes döntés.

Még ugyanazon a napon Ayia Iriniben a törökök gyűlést tartanak Küçük egy képviselőjével, aki nem érti meg őket. A sikertelen találkozó után, még mindig ugyanazon a napon, a törökök ismét el akarnak költözni. Ezért március 1-jén újabb gyűlést szerveznek Küçük egy másik képviselőjével. A járór három tagja, Packard, Sepici török őrnagy és Michos görög kapitány is jelen van. A törökök megint úgy érzik, hogy feljebbvalójuk nem érti meg őket. Ekkor váratlanul Sepici őrnagy nagy beszédet mond. A költözésről így szól: „...ennek nem azért kell bekövetkeznie, mert néhány szélsőséges és gonosztevő úgy döntött, hogy nyomást gyakorol rátok, hogy menjetek.”⁵⁵ Érinti Ciprus kérdését is: „A ciprusiak rászolgáltak arra, hogy legyen esélyük együtt élni, és arra, hogy

maguk dolgozzanak ki válaszokat saját maguknak néhány erőszakos ember fenyegetése nélkül.”⁵⁶ Idézett szavai megragadják a ciprusi problémának a mai napig létező egyik lényeges vonását, hogy egy agresszív kisebbség tudja az akaratát a többségre ráerőszakolni. Előre vetítve a későbbi eseményeket, hasonló történt 2004-ben az Annan-tervről szóló szavazás alkalmával.

Mielőtt folytatnám az Ayia Iriniben történt események ismertetését, érdemes kitekinteni a környékre, mert addig szokatlan dolgok fordultak elő. A Packard által Photta névvel illetett falu (mai, latin betűs átírással Fota, törökül Dağyolu) sokkal közelebb van mind Nicosiához, mind Kyreniához, de nagyjából azonos földrajzi szélességi fokon található. Photta és általában Kyrenia környékére török erősítés érkezett fegyverek és harcosok formájában. A TMT különben Kyrenia környékére akarta összevonni a törököket. Az erősítéstől felbátorodván a helyi törökök akcióba léptek. Először két görögöt raboltak el. Szabadon bocsájtásukért cserébe Ali Cemalt kérik. Ez így ugyan közvetlenül nem történik meg, de jóval később mindhárom személy kikerül a fogságból. További török akció, hogy a környéken található cementgyárban dolgozó munkásokat nem célzott lövésekkel, de zaklatják. Az emberrablás másnapján pedig egy másik görögöt, aki a fiával legeltette a nyáját, lesröl agyonlőnek. Ezért is nehéz megtalálni a ciprusi kérdés megoldását.

A phottai eset kapcsán Packard rámutat, hogy a görög vezetők, vagyis Makariosz, Clerides és Papadopoulos nem voltak tisztában a helyzettel. Nem tudták, hogy a görög rendőrség túsokat ejt, nem ismerték Ali Cemal elfogásának jelentőségét, és azt hitték, hogy A Szervezet képes hatékonyan ellenőrizni azokat, akik hisznek abban, hogy céljaikat erő alkalmazásával érhetik el.

Egy ízben a törökök egy másik faluban meggyilkoltak egy görög pásztorot. Amikor a járőr a faluban tárgyalt, a pásztor fia követelte, hogy a jelen lévő Sepici őrnagyot öljék meg, ami természetesen nem következett be.

Visszatérve Ayia Irinire, a következő említésre méltó esemény március 5-én történt. Ekkor a ciprusi telefontársaság munkásai erős rendőri kísérettel megjelentek, és be akartak menni a törökök házaiba, akik persze megtagadták az engedélyt. Ekkor további görög paramilitáris erők jelentek meg. Csata előtti helyzet alakult ki, amelynek kitörését csak az oda telepített brit katonai kontingens akadályozta meg.

A környéken két gyilkosság is történt. Március 6-áról 7-ére virradó éjjel megtámadtak egy török családot, akik Ayia Irinitől 5 kilométerre, északra éltek egy különálló farmon. Az apát megölték, a nőket megsebesítették. A bakfislány elvánszorgott a faluba, így anyját és nagymamáját is be tudták vinni. Az eset tovább rontja a közhangulatot.

Egy maronita pásztor március 20-án bizalmasan elmeséli Packardnak, hogy Liberasban⁵⁷ (a Koruçam-fok közelében van, és maga a környék a nagyobb Koruçam falut is beleértve, a maroniták eredeti lakhelye a szigeten) megölték azt a héttagú családot, akik a falu egyedüli török lakói voltak. Packard és Michos kapitány többször is meglátogatták a falut, és végül megállapították, hogy a hír igaz. A helybeliek nem voltak együttműködők. Michos kapitány jelentette az esetet a saját feletteseinek, ahol azt megtárgyalták. Packard Papadopoulos-t kérte meg a tettesek közrekerítésére. Annak ellenére, hogy a továbbiakban nem sok minden történt, a fejlemények rendkívül fontossá válnak, és azokat később tárgyalom, mert általános következtetéseket lehet levonni belőlük.

A Titkos Hadsereg a hónap folyamán előkészületeket tesz a partraszállás elleni védekezésre. A pásztorok, akik arrafelé legeltetnek, történeteket mesélnek arról, hogy rájuk lőttek. Ugyancsak a Titkos Hadsereg kiképző táborát létesít az Ayia Irini–Dhiorios úttól északra. A pásztorok ebből a körzetből arra panaszkodnak, hogy állataik időnként eltűnnek, őket magukat időnként elfogják és vallatják.

Március 7-én Nicosiában 49 foglyot engednek szabadon. Köztük hat Ayia Iriniből való. Részben a pásztorok zaklatása, részben a visszatértek történetei, részben pedig amiatt, hogy a buszukat még nem kapták vissza, és emiatt sem árut szállítani nem tudnak, sem élelmet beszerezni, március 11-én a törökök ismét el akarnak költözni, amit ezúttal is sikerül megakadályozni. Az utolsó eset, amikor felmerült az elköltözés gondolata, akkor következett be, amikor a brit erőket finn ENSZ-katonák váltották fel, akikkel nem tudtak beszélni. De két héten belül már jól megértették egymást.

(Hatalmi technikák) Ha az előbbi történeteket elemezzük, akkor láthatóvá válnak azok a hatalmi technikák, amelyek a két közösség küzdelmét jellemzik. Ezek az elemek nem csupán az Ayia Iriniben törtétekben találhatók meg, hanem az egész szigeten mindenütt. Sőt a többségük bizonyos értelemben logikus, és két együtt élő, de egymással harcoló közösség küzdelmében előfordulhat.

- A kisebbség lefegyverzése, hogy védekezésre képtelenné váljanak. Így bármikor megölhetők, illetve számukra előnytelen dolgokra kényszeríthetők. Igaz ugyan, hogy Ayia Iriniben a törökök a szokásosnál nagyobb erejük folytán ellenálltak, de más falvakban erre nem voltak képesek.
- Elterjesztenek egy hírt, amelynek akár valós alapja is lehet, mint itt az esetleges török partraszállásnak, és emiatt folyamatosan védekezni kell, ami felhasználható a gyengébb fél folyamatos ellenőrzés alatt tartására.
- Idegenek jönnek és elrabolnak embereket, fegyvereket vagy parancsokat adnak, esetleg egy adott pillanatban erőfölényt akarnak kialakítani. Sok esetben eldönthetetlen, hogy mennyire képviselnek hivatalos álláspontot. Továbbá az adott kultúrában nagy jelentősége van annak, hogy két ember ismeri-e egymást. Ez annyira fontos kérdés, hogy a következőkben még visszatérek rá.
- Egy személy több szerepet játszik egyszerre. Ez módot ad arra, hogy a nyilvánosság felé más képet mutasson, mint amit a háttérben tesz. Elgondolkodtató, hogy Makariosz érsekként és az állam elnökeként békét akar, de egyben A Szervezet vezetője. Emiatt nem lehet tudni az itteni történetben, hogy amikor valaki nicosiai parancsra hivatkozik, akkor a saját szakállára cselekszik, vagy egy közbülső helyről kapott törvénytelen utasítást, avagy a legfelső akaratnak engedelmeskedik.
- Az emberek elrablása gyengíti és zsarolhatóvá teszi az elrabolt közösséget.
- A lojalitás a saját közösséghez arra készíti embereket, hogy ígéreteiket és a szabályokat megszegjék, s olyan cselekedeteket hajtsanak végre, amelyeket egyébként nem tennének.
- A káoszt fokozza, hogy az alsóbb szintek nem engedelmeskednek a felülről jött utasításoknak. Ebben a történetben is sokszor felmerül, hogy nem ez-e a helyzet. De egyáltalán nem egyedi jelenségről van szó. Packard Algériát hozza fel példának⁵⁸.
- Az utak lezárása is gyengíti az érintett közösséget. Hozzájárul a szó szoros értelmében vett kiéheztetéshez, és ahhoz is, hogy pénzükből kifussanak, ezzel cselekvési lehetőségük csökkenjen. Ugyancsak akadályozza a lezárás bármilyen segítségnek a helyszínre való eljuttatását.

(Általános megjegyzések) Az elköltözés nehéz döntés volt. A mérleg egyik serpenyőjében a nagyobb biztonság és az állatállomány megmentése található. A másikban a kezdeti utazás veszélye, és az a kockázat, aminek a hátrahagyott javak, beleértve a még learatatlan vetést és a házakat is, ki vannak téve. Ez a kockázat a visszamaradt görög lakosság távozás utáni viselkedésétől függött, ami előre kiszámíthatatlan. Packard mindkét végre hoz példákat. Van, ahol mindent megőriztek szépen. És olyan esetek is előfordultak, ahol a házakat kirabolták, sőt, le is rombolták. Hasonló vonatkozik a vetésekre is. Egyes falvakban a pásztorok a gabonát szándékosan lelegettették, illetve letapostatták.

1964 eseményeinek egyik legfontosabb következménye, hogy a ciprusi törökök visszaszorultak egymástól távol lévő, nagyon kicsi enklávékba, amelyek együtt is csak a sziget néhány százalékát teszik ki. Ezeket nem tudták elhagyni és normális gazdálkodást sem folytathattak. Még élelemmel való ellátásuk is nehézségekbe ütközött. A ciprusi görögök közül néhányan kívülről zaklatták őket. Ez a helyzet 1974-ig fennmaradt.

Magam is ismerek olyan embert, aki egész gyermekkorát egy Nicosia melletti menekülttáborban töltötte, holott családja Paphos környékéről származik.

Érdemes a törököket ért veszteségeket számokban kifejezni. Ennek egyik legmegbízhatóbb forrása az Ortega-jelentés⁵⁹, amelyet A. Ortega készített az UNFICYP számára 1964 júliusában. A vizsgálat nem terjedt ki Ciprus valamennyi, mintegy 600 falujára, hanem csak 111-re. Célja az volt, hogy megállapítsa, a helyreállítás mekkora összegbe kerülhet. Ezért a jelentésben még az építőanyagok áráról is pontos táblázatok vannak. A kötetben több száz eredeti fénykép, főleg légi felvétel mutatja a rombolást. A jelentés szerint⁶⁰ a vizsgált falvakban 465 házat⁶¹ romboltak le teljesen és 2000-et kiraboltak. Reddaway azt mondja,⁶² hogy 103 török falut semmisített meg részben vagy egészben, a lerombolt vagy megromlott házak számát több ezerre teszi. A török lakosság negyede, 25 000 ember vált menekültté.

(Egyéb bekövetkezett és be nem következett események 1964-ben) ENSZ-csapatok a mai napig a szigeten állomásoznak. Az eltelt évtizedek alatt számos ország küldött katonákat. Magyarok a jelen sorok írásakor is szolgálnak az ENSZ kötelékében. Kezdetben sok hatásköri vita volt. Ahogy említettem, a sziget lakói sokszor nem értették, hogy Packard miért nem érhető el. Az első évben az ENSZ legsikeresebb akciója az aratás megszervezése volt. A nehézséget az okozta, hogy az elmenekült törököknek az általuk elhagyott falvakban kellett aratniuk.

Törökország a harcokba csak egy helyen avatkozott be, mégpedig az északnyugati tengerparton található Kokkinánál.⁶³ Itt igen heves harcok dúltak. A törökországi légerő visszavetette Grivas csapatait, akik így képtelenek bizonyultak elfoglalni a falut. Denktas 1964-ben a harcok alatt meglátogatta a helyet, és elment egészen a frontvonallig. Ez a törökök számára a mai napig szimbolikus esemény. Törökország Kokkinába szállított fegyvereket, és innen osztották szét azokat. Denktas is ilyen hajóval érkezett és ment vissza. Le lehet szögezni, hogy a török légierő a sziget más részét nem bombázta.

Ugyancsak szó volt már róla, hogy Törökország számolt azzal, miszerint csapatokat dob át. Ennek érdekében, ahogy ezt korábban említettem, még egy repülőteret is építettek a helyi törökökkel, Packard annak távoli fényképét is közli.⁶⁴ Tényleges használatára nem került sor. Hasonlóképpen tengeren szállított csapatok sem szálltak partra. Egeresi Zoltán azt állítja,⁶⁵ hogy ennek kizárólagos oka Johnson amerikai elnök levele İnönü miniszterelnökhöz, melyet 1964. június 5-én írt.⁶⁶ Johnson elnök számos

érvet hoz fel a partraszállás ellen. Ilyen például, hogy amerikai fegyverek nem használhatók fel, ahhoz előzetesen konzultálni kell. Azzal fenyeget, hogy ha a konfliktus következtében a Szovjetunió megtámadja Törökországot, akkor az USA nem nyújt segítséget. Az utóbbit aligha tehetné volna meg NATO-szövetségeseivel. Inönü elég keményen válaszolt. Véleményem szerint a levélnél sokkal nyomósabb okok akadályozták meg a partraszállást. Törökország nem rendelkezett az akcióhoz szükséges hajókkal és kiképzett csapatokkal. A török vezetés valójában elkésett. Már nem a ciprusi görögökkel állt szemben, hanem az ENSZ nemzetközi csapataival. Az ezekkel való összeütközés Törökország számára igen előnytelen diplomáciai helyzetet teremtett volna. Viszont a levél hatására Törökország katonai fejlesztésekbe fogott, aminek 1974-ben vette hasznát.

Az is tény, hogy a nemzetközi politikában sem volt népszerű a török beavatkozás gondolata. Az említett kokkinai bombázás kapcsán, amely augusztus 8-án történt, Makariosz előhúzta a „szovjet kártyát”. Egyiptomtól és a Szovjetuniótól kért segítséget, hogy invázió esetén Ciprus megvédje magát. Augusztus 15-én a Szovjetunió ígéretet tett a támogatásra.^{67, 68} Bár látszólag az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió ugyanazt akarták, a szovjet segítség és a szovjet kapcsolat volt az utolsó, amit Amerika kívánt. Ciprus még szovjet rakétákat is kapott volna, amit végül éppen Görögország kormánya akadályozott meg, hogy enyhítse a NATO-n belüli feszültséget. Makariosznak a szovjet kapcsolatot kereső politikai akciója, amellyel a függetlenségét akarta vélhetőleg demonstrálni, 1974-ben bosszulhatta meg magát.

Packard megemlékezik George Ball, amerikai külügyminiszter-helyettes látogatásáról, aki nem szimpatizált Packard és általában a járőrök békéltető munkájával. Ball azt az álláspontot képviselte, hogy a szigetet meg kell osztani. Az amerikaiak ezt kettős *enosis*-nak („double *enosis*”) nevezték.

Az 1964-ben megszületett amerikai rendezési javaslat ennek az elképzelésnek felelt meg. Nevét készítőjéről, Dean Achesonról⁶⁹ kapta. A Dean Acheson-terv koncepciója az, hogy ha a görögök az *enosis*-ra vágnak, kapják meg, de ezért Törökországnak kompenzációt kell nyújtani. Az első változat szerint a Karpaz-félszigetet Törökország kapta volna meg. Továbbá a sziget görög részén lenne két török kanton. Végül a Törökország déli partjainál fekvő kicsiny Kastellorizó szigetét, a Dodekanéz-szigetek utolsó, a többiektől távol lévő tagját is adják át a görögök Törökországnak. Törökország elfogadta a javaslatot, sőt először Görögország is. De az utóbbi ezt Makariosz nyomására visszavonta. A második változatban Törökország csak 25 évig kapta volna meg a Karpaz-félszigetet. Ezt a változatot mindenki elutasította. Utána az Amerikai Egyesült Államok nem állt elő újabb béketervevel. Vanezis szerint ez volt az utolsó eset, hogy az *enosis* szóba jött.⁷⁰ Maga Vanezis azonban a Dean Acheson-tervet dupla *enosis*-nak minősíti.⁷¹

Érdekes kérdés, hogy mi állt Makariosz magatartása mögött. Erre több magyarázat van. Szavakban az érsek „béklyók nélküli függetlenséget”⁷² akart. Ciprus tevékeny szerepet töltött be az el nem kötelezett országok között. Ennek egyik következménye, hogy NATO-csapatok, közöttük török csapatok, nem léphettek a sziget területére. Pedig Nagy-Britannia és az Egyesült Államok számára a ciprusi kérdés NATO-felügyelet alatti rendezése lett volna a tökéletes megoldás. Ezzel ugyanis kizárták volna a Szovjetuniót a Földközi-tenger keleti medencéjéből. Vanezis felveti⁷³, hogy Makariosz gondolatban ekkor már elvetette az *enosis*-t, mert személy szerint neki jobb volt egy független állam elnökének lenni. Ez a változás az érsek felfogásában kimutatható, de többen későbbre teszik az új cél megjelenését. Szerepe lehetett az érsek „mindent vagy semmit” taktikájának is. Egy Törökországhoz csatolt Karpazt nagyon nehéz lett volna visszaszerezni.

Az 1964–1974 közötti időszak

Egyes későbbi események kezdete is 1964-re nyúlik vissza. Az ENSZ BT 1964. március 4-én hozott határozata előírta egy közvetítő, angolul mediator⁷⁴ létét. Ezt a feladatot először egy finn diplomata – Sakari Severi Tuomioja⁷⁵ – kapta meg. Ő együttműködött Dean Achesonnal. Azonban váratlanul meghalt. Helyette Galo Plaza⁷⁶ lett az új közvetítő. Ő 1965. március 26-án nyújtotta be 173 pontból álló jelentését. Főbb pontjai a következők:

- Ciprusnak független államnak kell maradnia, amelynek önként le kell mondania az *enosis*ről.
- A sziget területe demilitarizált övezet legyen a brit bázisok kivételével, amelyekről később kell dönten.
- Sem a sziget felosztása, sem a két közösség fizikai szeparálása nem megengedett.
- A török ciprióták jogait az ENSZ-nek kell garantálnia, amit a szigeten tartózkodó ENSZ-megbízott felügyel.

Ez a helyzet a törökök szempontjából sokkal gyengébb, mint amit az 1960-as alkotmány biztosított nekik. El kellett volna hinnük az *enosis*ről való lemondást, amit éppen az akkor lezáruló válság – amely enklávékba kényszerítette őket – kérdőjelezte meg. Az ENSZ védelme lényegesen gyengébb erőt jelentett, mint a Garancia Szerződés alapján beavatkozási joggal rendelkező Törökország védelme. Ezért nem csupán elutasították a javaslatokat, hanem Galo Plaza személyét is elfogadhatatlannak nyilvánították. Érdekes módon, bár Görögország inkább támogatta a tervet, Ciprus jóindulatúan semleges maradt. Ez a kudarcba fulladt javaslat tekinthető az ENSZ rendezési tervének.

Rauf Denктаşnak eddig látszólag kisebb szerepe volt. Fazil Küçük mellett azonban a törökök második embere lett. Küçüköt alelnöknek választották, tehát állami tisztséget töltött be. Denктаş pedig a Ciprusi Török Közösségek vezetője tisztséget kapta, szintén választás útján. Ebben a minőségében már az 1950-es évek végétől sok tárgyaláson ő képviselte a törököket. 1964-ben Londonba és Törökországba utazott⁷⁷. Tárgyalt az ENSZ akkori főtitkárával, U Thanttal, akit sikertelenül próbált meggyőzni arról, hogy hiba a török miniszterek kivonulása után Makariosz csak görögökből álló kormányát legitímként elismerni.⁷⁸ Ám ez az elismerés megtörtént, és mind a mai napig érvényben van annak minden következményével. Makariosz pedig saját helyzetét erősítendő és török ellenfeleit gyengítendő, kitiltotta Denктаş Ciprusról. Utóbbi döntésre formális indokként Denктаşnak az ENSZ-ben elhangzott szenvedélyes, a tisztán görög ciprusi kormány ellen elmondott beszédét hozták fel. Denктаş ezt követően kénytelen volt Törökországban élni. A török külügyminisztériumban dolgozott. Denктаş látszólagos védett pozíciója félreértésekre adott okot, amelyeket részben évekkal később sikerült csak elsimítani.⁷⁹

1964-ben a korábban említett Titkos Hadsereg és A Szervezet tagjaiból megalakult a Nemzeti Gárda, amely mind a mai napig Ciprus déli része haderejének szerepét tölti be. Megjegyzendő, hogy ezt a fegyveres testületet az 1960-as alkotmány nem említi, így legitimitása kérdéses. A Nemzeti Gárdát 20 000 főre növelték, tagjainak a többsége Görögországból érkezett katonatiszt. A parancsnok Grivas lett. Már 1964-ben érkeztek görögországi tisztek. Ezen kontingens ellen Törökország nem tiltakozott. Ezért Clerides úgy gondolja, hogy erről a két anyaországról előzetesen megegyezett.⁸⁰ A görögországi

katonaságnak több funkciója lehetett. Görögország mint garantőr állam, joggal küldhett katonákat, akik ráadásul NATO-katonák voltak a NATO-ellenes Makariosz országában, aki – mint láttuk – kacérkodott a szövjetekkel. Egyben korlátozták Makariosz hatalmát. Mérsékelték a két népcsoport közötti fegyveres ellenségeskedést. Hogy történt-e ilyen titkos megállapodás, nem tudjuk.

Folytatva Clerides értelmezését, az említett hatások és az így kialakult állapot megfelelt Törökországnak egészen addig, amíg a Nemzeti Gárda 1967 novemberében meg nem támadott két falut, nevezetesen Kophiout (ma Geçitkale) és Ayios Theodorost (ma Boğaziçi), és sok törököt megöltek. Amennyiben Clerides értelmezése igaz, a támadást Törökország a titkos megállapodás megsértésének tekintette. 1967. november 17-én a törökországi Nemzetgyűlés felhatalmazta a török kormányt, hogy szükség esetén vívjon háborút Görögország ellen. A török hadsereg felvonult a török–görög határon. Ekkor a ciprusi Nemzeti Gárda görögországi tisztjeinek nagy részét (de nem az összeset) és Grivast visszarendelték Görögországba. A háború elmaradt.

Nyilvánvalóan a rendezés felé lépéseket kellett tenni. Bármi lényeges fejlemény előtt azonban sor került a ciprusi választásokra 1968. január 25-én, ahol Makarioszt elnöknek, Küçüköt alelnöknek ismét megszavazták. Még néhány nappal korábban, január 21-én, Makariosz kiadott egy nyilatkozatot, amelyben megkülönbözteti a lehetségest (angolul *feasible*) a kívánatostól (angolul *desirable*) és görög–török párbeszédre szólít fel.⁸¹

Vannak, akik úgy gondolják, hogy Makariosz felfogásának megváltozása ezektől az eseményektől eredeztethető. Ezen vélemény szerint belátta ugyanis, hogy az *enosist* Törökország akár katonai erővel meg fogja akadályozni. Ebben a helyzetben pedig neki jobb egy független állam elnökének lenni.

Denктаş kétszer tért vissza engedély nélkül. Az első esetet már említettem, 1964-ben a harcoló egységeket látogatta meg Vuruşkannal együtt. A második 1967-ben történt. Larnaca török vezetőjének, Dr. Müderisoğlunak a kérésére. Az utat nem jól szervezték meg,⁸² és Denктаş kénytelen volt partra szállni még Larnaca előtt a Karpaz-félszigeten, ahol elfogták, és nem a rendőrségnek, hanem a Nemzeti Gárdának adták át. Amikor a jelentés megérkezett erről, éppen Makariosz tanácsadói testülete ülésezett. Clerides azt az álláspontot képviselte, hogy ha eljárást indítanak ellene, akkor hőssé tennék. Ezt mindenki elfogadta, beleértve a jelen lévő elnököt és Grivast is. Sőt, később tisztek megkeresték Grivast javaslatukkal, hogy megölik Denктаş azzal az ürüggyel, hogy szökni próbált. Grivas azonban nemet mondott. Denктаş maradt a katonaság fogdájában, ahol Clerides meglátogatta Makariosz utasítására. Ott mindketten elfogadták azt az álláspontot, miszerint az ő feladatuk megakadályozni, hogy az anyaországok háborúba keveredjenek.⁸³ Denктаş, akinek továbbra is a Nemzeti Gárdánál őrizték, ahol Clerides veszélyben látta. Ezért azzal fenyegetett, hogy mint a Nemzetgyűlés elnöke, ülést hív össze az ügyben. Röviddel az ülés kezdete előtt átszállították a rendőrségre Denктаş, akinek ugyan ideiglenesen távoznia kellett, de rövidesen legálisan is visszatérhetett.

Így történhetett meg, hogy a két közösség közötti, az 1967-es eseményeket követően elkerülhetetlen tárgyalásokon már Denктаş képviseli a török cipriótákat. Tárgyalópartnere pedig Clerides. Denктаş ragaszkodott hozzá, hogy a helyszín ne Cipruson legyen. Két hónapig tartott, amíg megállapodtak, hogy Bejrútban találkoznak.

A tárgyalások rövid ismertetése előtt érdemes Denктаş helyzetét elemezni. Róla az mondható, hogy egész politikai pályafutása alatt keményvonalas volt. Nem véletlen, hogy a TMT megalakításában aktív szerepet töltött be, ami miatt az ügyészséget is el kellett hagynia. Ugyancsak ő érte el az alkotmányról szóló tárgyalásokon az 1950-es

évek végén, hogy vegyes házasság ne lehessen. Később ő is ellenezte az Annan-tervet. Kivételt képez az 1968 utáni rövid időszak. A ciprusi törökök nagyon rossz helyzetben voltak. Az anyaország 1964-ben nem avatkozott be fegyveresen. Most nem létezett olyan ok, amelyre hivatkozva meglehetősen a fegyveres beavatkozást, és nem is mutatott semmi arra, hogy a jövőben ilyen lesz. Egy, a törökök számára kielégítő rendezés volt az egyetlen látható lehetőség a török ciprióták helyzetének javítására.

A tárgyalások 1968. június 24-én kezdődtek jó hangulatban. Denktaş számos javaslatot tett.⁸⁴ Kilenc ülés után a felek konzultációra visszautaztak. A tárgyalások a következő fordulóra megnehezültek. Az okot Sir Norman Costar, brit főmegbízott 1968. szeptember 11-én írt követi jelentése tartalmazza.⁸⁵ Costar kétségbe vonja az érsek és a ciprusi kormány egyes köreinek őszinteségét a tárgyalásokkal kapcsolatban. Makariosz számítása szerint az idő neki dolgozik, ugyanis a ciprusi törökök rossz helyzetük miatt előbb vagy utóbb kénytelenek lesznek elfogadni kisebbségi helyzetüket. Clerides ezt közvetve megerősíti.⁸⁶ Bár a tárgyalások sokáig tartottak, és sok esemény történt velük kapcsolatban, a lényeg mégis csak annyi, hogy sikertelenül záródtak. Néhány dolgot érdemes csupán kiemelni. Clerides a megállapodás érdekében többször vitába keveredett Makarioszal.⁸⁷ Annyira csalódott volt, hogy új pártot akart alapítani Georgjadis-szal, aki szintén csalódott.⁸⁸

Egyes görög ciprióták annyira elleneztek a tárgyalásokat, hogy tiltakozásul még robbantások is történtek.⁸⁹ Kicsit előre szaladva az időben, elmondható, hogy a tárgyalások többször megszakadtak, majd ismét folytatódtak, még 1975-ben is. Először akkor szakadtak meg, amikor Makariosz 1971. március 14-én Yialousa faluban kijelentette: „Ciprus görög. Ciprus görög a történelem hajnala óta és görög is fog maradni. Görög és osztatlanul vettük át. Görög és osztatlanként őrizzük meg. Görög és osztatlanul adjuk át Görögországnak.”⁹⁰ Amikor a ciprusi török politikusok rákérdeztek, hogy ez mit jelent, nem jött válasz. A tárgyalások mindig az ENSZ felügyelete alatt zajlottak. Így 1975-ben is, amikor több forduló tartottak több helyszínen, a nyár folyamán Bécsben is.

Az 1968-as év jelentős változást hozott a ciprusi görög vezetésben. Sikertelen merénylet történt a görögországi katonai junta vezetője, George Papadopoulos ellen. A vizsgálat kimutatta, hogy Georgjadis kapcsolatban állt a merénylővel. Emiatt le kellett mondania belügyminiszteri posztjáról, amelyet 1960 óta töltött be.⁹¹ Mellesleg George Papadopoulos volt Georgjadis első gyermekének keresztapja.⁹² Georgjadis formálisan többet nem tért vissza a vezetésbe, de jelentős befolyása maradt. Titkos szervezetekben aktívan működött.

Makariosz sokak számára kellemetlenné vált. 1970. március 8-án merényletet kíséreltek meg ellene. Helikopterét lelőtték. A pilóta megsérült, de túlélte. Makariosznak nem esett bántódása. Georgjadis ismét képhe került. Ezért március 16-án autójában agyonlőtték.

Grivas 1971-ben titokban visszatért a szigetre. Új terrorszervezetet alapított, amelyet EOKA-B-nek neveznek. Céljuk továbbra is az *enosis* maradt, amittől az érsek addigra világos módon eltávolodott. Több sikertelen merényletet szerveztek Makariosz ellen. Az EOKA-B nem nyerte el Ciprus görög lakói többségének támogatását. Be is tiltották. Grivas 1974. január 17-én szívroham következtében meghalt. A szervezet azonban fennmaradt, csak 1978. február 11-én oszlatták fel.

1973-ban elnök- és alelnökválasztást kellett tartani. Denktaş elérkezettnek látta az időt, hogy átvegye a ciprusi törökök vezetését. Küçüköt meglepetésként érte jobbkezőnek fellépése. Elutazott Törökországba támogatásért, de ott érzékeltették vele, hogy a váltást időszerűnek látják. Denktaş megválasztották alelnöknek.

A Makariosz elleni puccs és következményei

Görögországban 1967 óta jobboldali katonai junta uralkodott. A junta és Ciprus viszonya egyre feszültebb lett. A ciprusi görög kormány egyes tagjai elítélték a Görögországban történeteket. Így például Kyprianou külügyminiszter is, akinek a leváltását a junta régóta követelte. Ő 1972. május 5-én kényszerült lemondásra, amikor a kormányt is átszervezték.

Amikor Grivas meghalt, mind az EOKA-B, mind a Nemzeti Gárda teljesen görögországi tisztek befolyása alá került. Az EOKA-B-t 1974. április 25-én betiltják. A rendeletet nyíltan elszabotálták. Makariosz szakításra szánta el magát, és 1974. július 2-án nyílt levélben kérte a juntától a görögországi tisztek visszarendelését. Ebben az időben egy Makariosz elleni puccs már a levegőben lógott. A levél publikálásának napján, a levélről függetlenül, a junta meg is hozta az erre vonatkozó döntést.⁹³ Érdekes módon Makariosz nem számított rá.⁹⁴

A puccs 1974. július 15-én következett be. A Nemzeti Gárda körbevette az elnöki palotát és megtámadta. Makariosz azonban három testőre és egy arra haladó autó segítségével elmenekült. Paphosba menekült, majd onnan tovább az Akrotiri brit bázisra, ahonnan Máltára vitték. A rádió közben bemondta a halálhírét.

Az elnök az érsek helyett Nicos Sampson lett. Ő már az első napon tartott egy sajtótájékoztatót. Több fontos kijelentést tett. Az első, hogy ami történt, az a görög ciprusiak belügye. Az ismert alkotmányos keretek közt ez azt jelenti, hogy mivel a görög ciprusiak választják meg az elnököt, ha ők valamilyen módon az elnököt lecserélték, abba másnak nincs beleszólása. Itt jegyzem meg, hogy Denktasznak megüzenték, hogy továbbra is őt tekintik alelnöknek, ami megfelelt az addigi alkotmányos koncepciónak.⁹⁵ Másik pontja Sampson sajtótájékoztatójának, hogy a török ciprusiaknak nincs mitől félniük, ami ebben a formában aligha volt igaz. A harmadik ígéret, hogy a két közösség közötti, azaz az 1968-ban Bejrútban kezdett tárgyalásokat folytatni fogják. Végül pedig bejelentette, hogy egy éven belül választásokat tartanak.

Nicos Samson⁹⁶ az EOKA tagja volt. Ezen belül az egyik kivégzőosztag tagja⁹⁷. Legalább 15 gyilkosság fűződik a nevéhez, de a gyanú szerint a valós szám ennél jóval nagyobb. Nem órá gondoltak mint Makarioszt felváltó elnökre, de a kijelölt személy nem vállalta a szerepet. Szükségből esett Samsonra a választás. Packard kapcsolatban volt vele is, és így jellemzi: „A nap előrehaladtával kezdtem ráébredni, hogy Sampsonnak mélyen szüksége van valaki más útmutatására vagy inspirációjára. Folyamatosan olyan alakokra hivatkozott, akik élete jó szakaszaiban megmondták neki, mit tegyen. Eleinte az iskolamestere volt az; majd Grivas; aztán a parancsnok, aztán Ioannides és a többi görög tiszt, akik most a barátai voltak.”⁹⁸

Az események idején Bülent Eçevit töltötte be a miniszterelnöki hivatal vezetői posztját Törökországban. Azonnal lépett. Még július 15-én összehívta a Nemzetbiztonsági Tanácsot. Riadókézszültséget és mozgósítást rendeltek el. Eçevit 17-én Londonba utazott, hogy Nagy-Britanniával, a másik garantőr országgal közösen lépjenek fel. Azt javasolta, hogy a brit támaszpontokon keresztül érkezzenek törökországi egységek a szigetre.⁹⁹ Wilson miniszterelnök visszautasította Eçevit gondolatát.

Ugyancsak július 17-én a török inváziós egységeket Mersinbe vezénylik. Másnap Eçevit hazatér. A Nemzetbiztonsági Tanács azonnal ülést tart. Döntenek a hadműveletek megkezdéséről és a csapatok behajózásáról, ami másnap reggelre megtörténik: 5 romboló, 31 partraszálló egység és 3000 katona indul útnak. A támadás a légi erő Adanából felszálló gépeinek bombatámadásaival indul, ciprusi idő szerint 1974. július 20-án reggeli 6 órakor.

A célpontok a sziget északi részén található Pentadaktili-hegységben (magyarul „5 ujj”) és Nicosia külvárosában vannak. Az inváziós csapatok elfoglalták Kyreniát és az onnan Nicosiába vezető út nagy részét.

Sampson eddig Makariosz-párti ellenfeleinek félreállításával foglalkozott. A támadás meglepetésként érte, mert a görögországi junta a CIA-ra támaszkodva azt ígérte neki, hogy megállítják az esetleges inváziót.¹⁰⁰ A junta vezetője, Ghizikis tábornok riadókézsültséget rendelt el, de számottevő katonai akcióra nem került sor.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa ugyancsak 1974. július 20-án 353-as számú határozatában elrendeli minden külföldi csapat kivonását. Tehát az esetleges görögországi egységeket is. Vélhetőleg ez katonai szempontból végrehajthatatlan volt, mert a felvonuló csapatoknak védhető állásokat kell elfoglalniuk a nagyobb veszteségek elkerülése végett. Ugyanez a határozat Ciprus területi egységének tiszteletben tartására és háromoldalú tárgyalások megkezdésére szólít fel.

Az amúgy is nehéz helyzetben lévő junta július 23-án megbukik. Konstantin Karamanlis lesz a kormányfő. Beleegyeznek a tárgyalásokba. Törökország szintén. Sampsonnak ugyanazon a napon távoznia kell. Helyette az alkotmánynak megfelelően Glafkos Clerides lesz az ideiglenes elnök. Ezzel a hadműveletek első szakasza, az Attila-1, befejeződött.

A tárgyalások Genfben folytak. A javasolt megoldás egy Svájc-hoz hasonló, kantonokból álló szerkezet, amelyben a hat kantonból kettő lett volna török. A tárgyalások lassan haladtak, s közben a görög hadsereg kezdett felvonulni. A katonai helyzet a törökök számára egyre veszélyesebb lett. Az inváziós erők sürgették a tárgyalások befejezését. Amikor a török diplomaták úgy látták, hogy eredmény rövid időn belül nem várható, akkor elküldtek egy előre megbeszélt, ártatlannak látszó üzenetet, hogy egy bizonyos személy szabadságra mehet, ami azt jelentette, hogy indulhat a támadás második hulláma, az Attila-2. Ez augusztus 14-én, hajnalban történt. Eęevit azonnal kiadta a parancsot a támadásra. A csapatok két nap alatt eljutottak a mai napig kettéosztó zöld vonalig. Természetesen ahogy megindult a támadás, azonnal megszülettek a tűzszüneti felhívások. Az augusztus 16-ai fegyvernugvás bizonyult tartósnak. A két fél közti rést az UNFYCIP egységei foglalták el, és ez az állapot lényegében a mai napig tart. A feszültség későbbi enyhültével az ENSZ egyes megfigyelési pontjai feleslegessé váltak.

Például a Famagusztából Larnacába vezető út mentén a mai napig találhatóak ilyenek az eredeti számozással, katonák nélkül.

Egy gondolat erejéig érdemes kitérőt tenni. A tűzszüneti felhívás mindig civil, diplomata kezdeményezés. Mint ilyen, nincs tekintettel a katonai végrehajthatóságra. Felelős katonai vezető nem veheti figyelembe, ha csapatai védtelen helyzetben vannak. Általánosságban, azaz messze túlmenően a ciprusi problémán, nem szokás, talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy senki sem mer a civil és a katonai logika különbözőségéről és az ebből adódó problémákról beszélni. Az augusztus 16-ai felhívás azért lehetett eredményes, mert a gyorsan előretörő törökországi csapatok már átkeltek az északi, azaz a Kyreniai-hegységen, sőt jelentős területeket foglaltak el az alföldi részből,¹⁰¹ továbbá elérték Famagusztát, amely az 1570–71-es hadjárat óta fontos török központnak számított. Az elfoglalt terület bőven elegendő volt a sziget török lakosságának.

Három nappal később, 1974. augusztus 19-én egy tragikus esemény történt Nicosiában, aminek politikai következményei nem lettek, de szimbolikusan megmutatja bizonyos csoportok gondolkodását. Az eseményről készült talán leghitelesebb beszámoló

Kereszty András jegyzeteiben található.¹⁰² A tudósító történetesen a helyszínen tartózkodott. Tüntetés robbant ki az amerikai nagykövetség előtt. Öt nappal vagyunk az Attila-2 megindulása és hárommal a tüzszünet életbelépése után. A puccsisták és a velük együttérző görög ciprióták számára a katonai vereség nyilvánvaló. A tömeg ezért Amerikát hibáztatja, mert nem fogta vissza a török támadást.¹⁰³ Nem merül fel, hogy az események alakulásáért azok kezdeményezői és támogatói is hibásak lennének. Meglehet, hogy ez a világon mindenütt így lenne, de Cipruson, ahol az *enosishoz* való jog axiómaként merül fel, ez különösen feltűnő. A tüntetők áttörték az épületet biztosító rendőrök kordonát, és a fémkerítést rázták, hogy be tudjanak jutni. Nem törődtek a belül, az udvaron felsorakozott tengerészgyalogosokkal, akik könnygáz gránátokat lőttek ki. Kereszty szerint¹⁰⁴ ekkor jól megkülönböztethető további három lövést adtak le a követségi épülettel szembeni, csak részben kész épületből. A tömeg azt hitte, őket lövik. Felszaladtak az épületbe, ahol elhagyott fegyvert találtak. Nemsokára valaki kilépett a követség épületéből és bejelentette, hogy a nagykövetet és titkárnőjét megölték. Ekkor a tömeg feloszlott.¹⁰⁵

A veszteségekre eltérő számok szerepelnek az irodalomban. Kacziba Péter a harcokban elesettek számát 2000 és 6000 közé teszi.¹⁰⁶ Ebben azonban nincsenek benne az 1974 első felében meggyilkoltak és eltűntek. Szerinte mintegy 160 000 görög és 50 000 török ciprióta kényszerült elhagyni a lakóhelyét. Itt kell megadni annak az esetnek az értelmezését, amelyet Vanezis vetett a britek szemére, és amelyet a könyvének rövid leírásakor a cikksorozat előző részében említettem. A britek által befogadott 10 000 török személy mind török ciprióta volt, akik 1974-ben kényszerültek elhagyni otthonukat, majd a következőkben tárgyalandó lakosságcsere keretében kerültek Északra. Őket tehát a britek megmentették.

Nem minden halott volt fegyveres. A harcok újbóli megindulásának napján, azaz augusztus 14-én az EOKA-B Famagusztától északra meggyilkolta három török falu teljes lakosságát – pár napos csecsemőtől az aggastyánig. A falvak eredeti görög nevükön Maratha, Santalaris és Aloda, törökül Muratağa, Sandallar és Atlılar.

Egyetlen ember, egy 80 éves férfi, aki halottnak tetette magát, menekült meg. Ő vitte a hírt később Famagusztába. Ciprusi főnököm 14 éves fiúként állt a városfal északi kapujánál, amikor megérkezett az idős ember, aki alig tudta elmondani, hogy mi történt.

Makariosz 1974. december 7-én tért vissza a szigetre. Rövidesen átvette az elnöki pozíciót az ideiglenes elnöktől, Cleridestől. Látszólag az alkotmányos helyzet ezzel visszaállt a puccs előtti helyzetbe. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a sziget területének 36 százalékát a törökországi csapatok felügyelték, és ez a helyzet azóta se változott. Vagyis a puccs mérlege görög szempontból: a törökök kiszabadulása a 3 százaléknyi enklávékából, és a sziget területe jó harmadának elvesztése.

Reddaway – ami a brit álláspontot közvetíti – külön fejezetet szentel annak, hogy Nagy-Britannia mint garantőr ország miért nem avatkozott be. A korrekt szerző személyes véleménye az, hogy kevésbé álltak fenn a beavatkozás feltételei, mint 1964-ben. Kénytelen elismerni, hogy a brit parlament által felállított vizsgálóbizottság homlok-egyenest ellenkező álláspontra jutott: „Nagy-Britanniának joga volt beavatkozni, erkölcsi kötelessége volt beavatkozni, megvolt a katonai képessége a beavatkozáshoz. Olyan okok miatt nem avatkozott be, amelyek feltárását a kormány megtagadja.”¹⁰⁷ A beavatkozás lehetőségét a Garancia Szerződés határozza meg. Ennek lényege a 3. cikkelyben található: „A jelen Szerződés rendelkezéseinek megsértése esetén Görögország,

az Egyesült Királyság és Törökország vállalja, hogy közösen konzultálnak annak érdekében, hogy észrevételeket tegyenek, vagy megtegyék a szükséges lépéseket a rendelkezések betartása érdekében. Amennyiben a közös vagy összehangolt fellépés lehetetlennek bizonyul, a három garanciavállaló Hatalom mindegyike fenntartja magának a jogot, hogy fellépjen azzal a kizárólagos céllal, hogy helyreállítsa a jelen Szerződésben megállapított állapotot.”¹⁰⁸

Törökország teljesítette konzultációs kötelezettségét azzal, hogy Eçevit Londonba utazott, hiszen a puccs szervezőjével, Görögországgal nem volt mit konzultálni. Amikor Wilson miniszterelnök visszautasította Eçevit közös akcióra tett javaslatát, a 3. cikkely második bekezdésében leírt helyzet állt elő és Törökország ennek megfelelően cselekedett.

A következő év, vagyis 1975 két fontos fejleményt hozott. Az egyik a török szövetségi állam kikiáltása, a másik az ENSZ által szervezett, az ENSZ katonai járműveivel és katonai felügyelete mellett végrehajtott lakosságcsere.

1974 decemberében Athénban Görögország és a görög ciprióták egyoldalúan megegyeztek a sziget jövőjére vonatkozóan egy föderációs formulában.¹⁰⁹ Denktas ezt alkalmazva 1975. február 13-án kikiáltotta a Török Ciprióta Szövetségi Államot, ami az 1968-ban Bejrútban kezdett és nemrég óta folytatódott tárgyalások megszakadásához vezetett. Ez volt az első eset, hogy valakik a sziget egy részéről kimondták, hogy az a rész a törökök lakhelye. Mindaddig csak a korábban, a tanulmányom 1. részében tárgyalt vertikális megosztás létezett. Törökország kivételével a friss szövetségi államot mindenki törvénytelennek tekintette.

A véres karácsonyig mindenütt voltak vegyes lakosságú falvak. Mégis az mondható, a törökök jelentős része Paphos és Limaszol környékén élt. Északon viszont a lakosok többsége főleg görög volt. Ez az elrendezés nem felelt meg a katonai realitásoknak. Mindkét részen sok ember menekült el az otthonából. Az áprilisban újból megindult tárgyalások harmadik, 1975. július 31-e és augusztus 2-a között tartott bécsi fordulójában megegyeztek a lakosság cseréjéről.¹¹⁰ Az egyezmény nem szól arról, hogy azt ki hajtja végre. Értelemszerűen a feladat az ENSZ-re hárult. Annál is inkább, mert ahhoz katonai biztosításra volt szükség. Az egyezmény ugyancsak nem szól semmit arról, hogy a kimenekítettek hátrahagyott ingatlanaival mi történjék. Ez teljességgel érthető, hiszen az adott pillanatban nem ez volt a fontos. Sőt, a kérdés olyan rövid idő alatt megoldhatatlan lett volna. Ez azzal járt, hogy a tulajdonviszonyokban változás nem történt. Ennek máig tartó következményei vannak, illetve – elvben – mindenki a mai napig birtokolja eredeti tulajdonát. A lakosság cseréje azonban megtörtént az ENSZ égisze alatt. Am ez a fontos esemény mintha mára a feledés homályába veszne.

(Folytatjuk)

FÜGGELÉK

Annan-terv	Kofi Annan, az ENSZ egykori főtitkára idejében az ENSZ diplomatái által kidolgozott béketerv, amelyről 2004 áprilisában népszavazást tartottak. A görög fél elutasítása miatt nem lépett életbe.
A Szervezet	Ciprus görög lakosait irányító titkos társaság. Pontosabb leírása nem ismert.
enosis	Egy görögök által (is) lakott terület egyesülése Görögországgal.
EOKA	A brit uralom ellen küzdő, titkos, görög fegyveres szervezet.
Etnarch	Ciprus görög lakosságát a külső hatalom (Porta, Nagy-Britannia) előtt képviselő görög ortodox érsek.
Garancia Szerződés	Az a mai napig érvényes nemzetközi szerződés, amely az Egyesült Királyság, Görögország és Törökország feladatává teszi Ciprus függetlenségének és területi sérthetlenségének védelmét. Aláírásakor Ciprus mint önálló ország még nem létezett.
garantőr államok	A Garancia Szerződést aláíró három ország: az Egyesült Királyság, Görögország és Törökország.
Megali Idea	Minden görög terület egyesülése egyetlen Görögországban.
muhtár	Falusi előljáró.
Titkos Hadsereg	Pontosabban nem ismert, görögökből álló fegyveres erő. Feltételezhető, hogy átfedést mutat a legálisan létező fegyveres erőkkel.
TMT	Titkos török védelmi szervezet.

JEGYZETEK

- 1 Niyazi Kizilyurek: *Glafkos Clerides (The path of a country)*. Nicosia, 2008, Rimal Publications, 45. o.
- 2 Uo.
- 3 Polycarpos Georgadjis (1932. 07. 05. – 1970. 03. 15.) görög nevének különösen sok formában írják át, egy másik fontos változat a Giorkatzis. Még az is előfordul, hogy egyazon munka kétféle is említ. Ebben a dolgozatban a Georgadjis formát használom. Legfontosabb betöltött tisztsége: belügyminiszter. Erről a pozíciójáról 1968-ban azért kellett lemondania, mert szerepe lehetett a görögországi katonai junta vezetője elleni elvetélt merényletnek. Érdekesség, hogy a junta vezetője Georgadjis legidősebb gyermekének keresztapja.
- 4 Spyros Kyprianou (1932. 10. 28. – 2002. 03. 12.), akire Makariosz először az igazságügyi tárcát bízta rá, néhány nappal később külügyminiszter lett. Makariosz halála után ő a köztársaság elnöke (1977–1988).

- 5 Tassos Papadopoulos (1934. 01. 07. – 2008. 12. 12.) 25 éves korában lett miniszter. Ezzel ő mindmáig a valaha szolgált legfiatalabb minisztere Ciprusnak. Először rövid ideig belügyminiszter, majd munkaügyi miniszter. 1964-ben több tárcát vezetett. Clerides után 2003-ban ő lett az elnök. Ebben a hivatalában igen erős propagandát fejtett ki az Annan-terv ellen, amely így Ciprus görög részén megbukott. Részben ez az oka annak, hogy máig nincsen megoldás a ciprusi problémára.
- 6 M. Zeka Hoşgör: *Gizli Kalmasin* (magyarul: Tartsd titokban). 2016, a szerző kiadása, ISBN 978-9963-265-81-7.
- 7 Akáracsak írásom 1. részében, ezúttal is a tanulmányom azokat a részeit, amelyekben én vagyok az első közlő, vagyis személyes tanúságot teszek, szövegbehúzással és végig dőlt betűsen különítettem el.
- 8 Törökül Kibris Turktur Parti, angolul National Front Party.
- 9 John Reddaway: *Burdened with Cyprus: the British Connection*. New York, 1986, MW Books Ltd, second edition (third edition 2001), 132. o.
- 10 Uo. 131. o. Az eredeti szöveg: „*In 1958 the Turks had established their own municipal councils and were administering their own municipal services.*”
- 11 Dr. Stavros Panteli: *The History of Modern Cyprus*. Nicosia, 2005, Topline Publishing, 221. o.
- 12 Reddaway 1986, 128–129. o.
- 13 Uo. 128. o. Az eredeti szöveg: „*The Greek Cypriot delegation included four of the most distinguished Greek Cypriot lawyers and, as legal adviser, the Greek Cypriot Attorney-General in the British colonial government in Cyprus (who later filled the same post under the Republic). After independence he and other members of the Greek Cypriot delegation emerged among the severest critics of the constitution they had helped to draw up.*”
- 14 Uo. 130. o. Az eredeti szöveg: „*...from the moment I commenced my duties I noticed that there were allegations to the effect that the Constitution was not capable of being implemented, that revision was necessary and the like. I faced these allegations with the following thought: Every constitution can have its peculiar problems. There is no constitution in the world which has not got its particular difficulties and problems. This is primarily a question of goodwill. If there is goodwill, the a constitution can be implemented and this Constitution capable of being implemented.*”
- 15 Uo. Appendix II, 192–198. o.
- 16 Uo. 193. o. Angolul: „*Independence was not the aim and purpose of EOKA struggle... Foreign factors have prevented the achievement of the national goal, but this should not be a cause for*
- sorrow... New bastions have been conquered and from these bastions the Greek Cypriots will march on to complete the final victory.*”
- 17 Uo. 194. o. Angolul: „*Until this small Turkish community forming part of the Turkish race which has been the terrible enemy of Hellenism is expelled, the duty to the heroes of EOKA can never be considered as terminated.*”
- 18 Uo. 194. o. Angolul: „*It is true that the goal of our struggle is to annex Cyprus to Greece.*”
- 19 Vukman Péter: Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok belgrádi kongresszusa, 1961. *Világtörténet*, 2011. 1–2. sz. 77–89. o.
- 20 Martin Packard: *Getting it wrong (Fragments from a Cyprus Diary 1964)*. 2008, AuthorHouse™ UK Ltd., 350. o.; Kevésbé világos módon említi Niyazi Kizilyurek: *Glafkos Clerides (The path of a country)*. Nicosia, 2008, Rimal Publications, 78. o. A név angolul: „The Organization”. Kizilyurek „National Organization of Cypriots” néven is említi, i. m. 90. o.
- 21 Uo. 90. o.
- 22 <https://web.archive.org/web/20150413093933/http://www.mfa.gov.tr/akritas-plan.en.mfa> Letöltve: 2021.10.07.
- 23 Yvonne Çerkez: *RaufDenktaş (A Private Portrait)*. Szerzői kiadás, 2014, ISBN 978-0-9930153-0-4.
- 24 Kizilyurek 2008, i. m.
- 25 Reddaway 1986, i. m.
- 26 Az eredeti angol változat: „*Also, it is sufficient to know that every measure now contemplated is a first step and only constitutes a stage towards the final and unalterable national objective which is the full and unconditional application of the right of self-determination.*” Reddaway 1986, 200. o. – az első bekezdés utolsó mondata. Kizilyurek 2008, 265. o. – ugyanezt a mondatot tartalmazza, de a fej másképpen van felosztva két bekezdésre. Çerkez 2014, i. m. más fordítást használ, de ezzel azonos értelmű mondatot közöl a 303. oldalon, ami ismét az első bekezdés utolsó mondata.
- 27 Az angol szövegben „*Turkish minority*”. Reddaway 1986, 200. o.
- 28 Ü. Haluk Bayülken: *Cyprus Question and the United Nations*. Third edition, second print, CYREP, 2001, 46. o.
- 29 Idézi Bayülken 2001, 39. o.
- 30 A kifejezés teljesen megfelel a kor szellemének és a kommunista frazeológiának.
- 31 Angolul „*Chief of Akritas*”.
- 32 Reddaway 1986, i. m.
- 33 Kizilyurek 2008, i. m. 77. o.
- 34 Kizilyurek 2008, i. m. 74. o. Az eredeti angol szöveg: „*We knew that it was an organization that had been set up with the knowledge of the British administration.*”
- 35 Reddaway 1986, i. m. 204. o. A terv szövegében a B rész 4. (a) pontja.
- 36 Panteli 2005, i. m. 224. o.

- 37 Reddaway 1986, már idézett művére Dr. P.N. Vanezis: *Cyprus: Crime Without Punishment*. Revised Second Edition. Hong Kong, 2000, Regal Printing Ltd., a 137–138. oldalakon hivatkozik.
- 38 Uo. 6. o. „In 1963 the Turkish population executed an armed secession from the Republic of Cyprus.”
- 39 Uo. 35. o. utolsó sor: „...the Turkish rebellion of 1963”.
- 40 Reddaway 1986, i. m. 147. o.
- 41 Packard 2008, i. m. 273. o.
- 42 Reddaway 1986, i. m. 151. o.
- 43 Uo. 150–151. o.
- 44 Packard 2008, i. m.
- 45 Packardnál „Joint Force”. Panteli ezt is hibásan adja meg mint „Közös Beavatkozási Erő”, angolul „Joint Intervention Force”, Panteli 2005, i. m.
- 46 Packard 2008, i. m. 182. o.
- 47 Kizilyurek 2008, i. m. 107. o.
- 48 Kofi Annan ENSZ főtitkár béketerve 2004-ben.
- 49 Kizilyurek 2008, i. m. 125–126. o.
- 50 Packard 2008, i. m., a 20. (115–120. oldal), a 33. (180–190. o.), a 39. (223–230. o.) és az 57. fejezet (308–315. o.).
- 51 Myrtou ma Çamlıbel.
- 52 Hoşgör barátja aztán belépett az alább tárgyalandó EOKA-B-be és annak harcaiban esett el.
- 53 A mai Lefkében, akkor Lefka.
- 54 Packard 2008, i. m. 182. o.
- 55 Uo. 224. o. „... it should be not because some extremists and thugs have decided to press you into going.”
- 56 Uo. „Cypriot people deserved a chance to live together in peace and to work out answers for themselves without the threatenings of a few men of violence.”
- 57 Ma Sandrazamanköy.
- 58 Packard 2008, i. m.
- 59 *The Ortega Report, 2011*. Az eredeti UNFICYP-jelentés dátuma 1964. július, a nagyközönség számára kiadja: Dűnya Kıbrıs Türkləri Vakfı Yapınları, No. 1, ISPN NO: 978-605-4598-03-8 i. m. 2. o.
- 60 Én a jelentés falvak szerinti listáit összesítettem, ott 467 ház szerepel. Az eltérés jelentéktelen.
- 62 Reddaway 1986, i. m. 146. o.
- 63 Ma Erenköy. Lakosságát 1976-ban evakuálták Yeni Erenköybe. Ma csak a török hadsereg állomásozik az egyébként kihalt helyen.
- 64 Packard 2008, i. m. 282. o.
- 65 Egeresi Zoltán: Kelet-mediterráneumi gázkincs: a ciprusi válság új dimenzióban. *Nemzet és Biztonság*, 2019. 2. sz. 50–63. o. DOI: 10.32576/nb.2019.2.5.
- 66 President Johnson and Prime Minister Inonu: Correspondence between President Johnson and Prime Minister Inonu, June 1964, as Released by the White House, January 15, 1966, *Middle East Journal*, 20(1966), No. 3. 386–393. o.
- 67 Panteli 2005, i. m. 243. o.
- 68 Kacziba is részletesen tárgyalja az esetet a 142. oldalon. Kacziba Péter: *A nemzetközi válságkezelés békeépítő koncepciója és ciprusi alkalmazásának tanulságai*. PhD-disszertáció, Politikatudományi Doktori Program, Pécs, 2017, <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/16359>.
- 69 Dean Acheson (1893. 04. 11. – 1971. 10. 12.) veterán amerikai diplomata, az Amerikai Egyesült Államok 51. külügyminisztere Truman elnök alatt.
- 70 Vanezis 2000, i. m. 108. o.
- 71 Uo.
- 72 Uo. 108. o. Angolul „unfettered independence”.
- 73 Uo.
- 74 Mind Vanezis 2000, i. m. 110. o., mind Panteli 2005, i. m. 244. o., mind pedig Bayülken 2001, i. m. 50. o. a „mediator” szót használja a tisztesség megnevezésére. Ezzel ellentétben Kacziba 2017, i. m. „főmegbízottat” mond, ami angolul „High Representative”. Az UNFICYP honlapja (<https://unficyp.unmissions.org/leadership>; letöltve 2022.02.04) szerint a misszió vezetőjének tisztége „Special Representative of the Secretary-General (SRSG) in Cyprus and Head of UNFICYP”. Az első ilyen tisztviselőnek azonban Galo Plazat (lásd később) nevezik meg, akinél – egyetlenként – a „mediator” funkció szerepel.
- 75 (Tampere, 1911. 08. 11. – Helsinki, 1964. 09. 09.) Korábbi finn miniszterelnök, külügyminiszter és egyidejűleg a Finn Nemzeti Bank kormányzója. Ő nem szerepel az UNFICYP listájában.
- 76 Teljes nevén Galo Lincoln Plaza Lasso de la Vega (1906. 02. 17. – 1987. 01. 28.). Korábban Ecuador elnöke, majd számos konfliktusban az ENSZ mediátora. Később az Amerikai Államok Szervezetének főtitkára.
- 77 Forrás: Wikipédia. https://hu.wikipedia.org/wiki/Rauf_Rauf_Denka%C5%9F.
- 78 Çerkez 2014, i. m. 138. o.
- 79 Uo. 9. fejezet.
- 80 Kizilyurek 2008, i. m. 131. o.
- 81 Salay R. Sonyel: *Why did the intercommunal talks on Cyprus (1968–71) fail?* 2000, CYREP, ISBN- 975-6912-08-1, 1. o.
- 82 Çerkez 2014, 10. fejezet. Halászahajójuk, illetve motoresónakjuk nem működött jól. Az út romantikus oldala, hogy Denктаş a felesége előtt is titkolta útjának pontos célját. A feleségének előre megírt és a ciprusi török követségen dolgozó egyik barátja által rendszeresen feladott levelekkel próbálta magát fedezni.
- 83 Kizilyurek 2008, i. m. 125. o.
- 84 Sonyel 2000, i. m. 4. o. Sonyel a könyvecskében a közben elérhetővé vált, korábban titkos, brit diplomáciai iratokat dolgoz fel. Megjegyzendő, hogy a mű, címével ellentétben, csak 1969 végéig tartalmazza a tárgyalások menetét. A történet más ügyek mellett a szerző egy másik írásában

- folytatódik, amely hasonló módszerrel az 1970-es évet dolgozza fel: Salay R. Sonyel: Cyprus in the Year 1970: Recently Released Official British Documents. *Journal of Cyprus Studies*, Volume 10. 2004. 26–27. sz. 129–140. o.
- 85 Sonyel 2000, i. m. 5. o.
- 86 Kizilyurek 2008, i. m. 126. o.
- 87 Sonyel 2000, i. m. 13. o.
- 88 Uo.
- 89 Uo. 23. o.
- 90 Reddaway 1986, i. m. 163. és 196. o. A szöveg angolul: „Cyprus is Greek. Cyprus was Greek since the dawn of the history, and will remain Greek. Greek and undivided we have taken over. Greek and undivided we shall preserve it. Greek and undivided we shall deliver to Greece.”
- 91 Panteli 2005, i. m. 254. o.
- 92 Forrás: Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Polycarpos_Giorkatzis.
- 93 Kacziba 2017, i. m. 147. o.
- 94 Uo.
- 95 Çerkez 2014, i. m. 226. o.
- 96 Nicos Sampson (1935. 12. 16. – 2001.05.09.) Sampson Georgiadis és Theano Liasidou gyermekeként született. Apja személynevét vette fel saját családnévneként.
- 97 Forrás: Wikipédia. https://en.wikipedia.org/wiki/Nikos_Sampson.
- 98 Angol eredetiben: „As the day progressed I began to realise that Sampson had profound need to lean on someone else’s guidance or inspiration. He kept referring to figures who had, in the fulfilling times of his life, told him what to do. At first it had been his schoolmaster; then Grivas; then his warder, then Ioannides and the other Greek officers who were now his friends.”
- 99 Çerkez 2014, i. m. 203. o. Çerkez szerint ez eredetileg Rauf Denктаş ötlete volt.
- 100 Çerkez 2014, i. m. 225. és 226. o.
- 101 Ciprus alföldi részét Mesaoriának nevezik. Ez a fő gabona termesztési terület.
- 102 Kereszty András: *Merénylet az érsek ellen*. Budapest, 2009, Jászóveg Műhely Kiadó, 247–248. o.
- 103 Vannak elemzések az 1974-es amerikai politikáról és Henry Kissinger akkori külügyminiszter szerepéről. Például hosszasan ír erről Panteli 2005, i. m. 282–284. o.
- 104 Kereszty 2009, i. m.
- 105 Évtizedekkel később magam is jártam a követség épületében – Kereszty leírása a helyszínről pontos.
- 106 Kacziba 2017, i. m.
- 107 Reddaway 1986, i. m. 168. o. A szöveg angolul: „Britain had the right to intervene, she had the moral obligation to intervene, she had the military capacity to intervene. She did not intervene for reasons which the Government refuses to give.”
- 108 Közli Vanezis 2000, 238. o. és Pantelli 2005, 277. o. A 3. cikkely a szerződés szövegében: „In the event of any breach of the provisions of the present Treaty, Greece, the United Kingdom and Turkey undertake to consult together, with a view to making representations, or taking necessary steps to ensure observance of the provisions. In so far as common or concerted action may prove impossible each of the three guaranteeing Powers reserves the right to take action with the sole aim of re-establishing the state of affairs established by the present Treaty.”
- 109 Kacziba 2017. i. m. 151. o.
- 110 Ez az ENSZ S/11789 számú dokumentuma, amely a főtítkárt Biztonsági Tanácsnak írt jelentését tartalmazza. A dokumentumon belül az egyezménynek nincs külön neve. Később kapta a lakossági csereegyezmény, angolul Population Exchange Agreement nevet.

Doktorandusz cikkpályázat 2022–2023

A fiatal kutatók jelentik a jövő ígérését a tudományban és a tudománykommunikációt frissítő munkában, ennek okán a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) és a Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) 2010-ben együttműködési megállapodást kötött magyar doktoranduszok disszeminációs tevékenységének támogatására, s a szervezetek évről évre cikkpályázatot hirdetnek.

Ezen együttműködés keretében a TIT és a DOSZ 2022-ben is meghirdette ismeretterjesztő cikkpályázatát három kategóriában – *Élet és Tudomány*, *Természet Világa* és *Valóság* – a doktori tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak, 2023 tavaszi beadási határidővel.

A pályázat tematikája: a kiírók olyan pályamunkákat vártak, amelyek teljes terjedelmükben vagy egy jelentős részükben a *körforgásos gazdálkodás*, a *hulladékhasznosítás*, tágabb értelemben pedig a *fenntarthatóság* témakörével foglalkoznak.

A pályázat célja az volt, hogy a doktoranduszok elsősorban saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon tegyék közkincsé. Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött, egyszerűs cikkkel lehetett.

A pályaműveket a három lap szerkesztősége, a TIT, valamint a DOSZ által felkért zsűri bírálta el.

A cikkpályázatot a *Magyar Nemzeti Bank* és a *Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány* támogatása tette lehetővé és a KEHOP-3.1.5-21-2021-00003. sz. projekthez kapcsolódott, amelyet Magyarország Kormánya és az Európai Unió támogatott.

Mindhárom kategória pályadíjai – első díj: 100.000 Ft, második díj: 75.000 Ft, harmadik díj: 50.000 Ft, továbbá a Magyar Nemzeti Bank által nyújtott könyvjutalmak.

A Valóság kategóriában a zsűri a beérkezett pályaművekből egyetlen tanulmányt díjazott: Vágner Vivien – a Pannon Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola hallgatójának – a *Szervezeti tudásfenntarthatóság, avagy a tudásmenedzsment hatása a fenntarthatóságra* című cikkét. Mint második helyezett pályamunkát 75 000 Ft díjazással ismerte el, tanulmányát e lapszámunkban közöljük.

Vágner Viviennek szívből gratulálunk!

A szerkesztők

Szervezeti tudásfenntarthatóság, avagy a tudásmenedzsment hatása a fenntarthatóságra

*„Az egyetlen fenntartható előny versenytársaidal szemben az, ha képes vagy gyorsabban tanulni, mint ők.”
Arie De Geus*

Bevezetés

Napjainkra a fenntarthatóság egy sokak által kutatott témává vált, az akadémiai és a szervezeti szférát egyaránt foglalkoztatja a téma. Számos kutatás folyik a fenntarthatóság és a szervezeti működés különböző területeivel és folyamataival kapcsolatban. Jelenleg azonban nagyon kevés kutatás foglalkozik a témával a szervezeti tudás fenntarthatósága szempontjából (Bencsik, 2022). Úgy gondolom, hogy nagyon fontos foglalkozni a témával, mivel csupán a sikeres szervezetek képesek fenntartani a tudásukat. A tudásukat hatékonyan kezelő és átadó szervezetek innovatívabbak és sikeresebbek versenytársaiknál.

A tudásfenntarthatóságnak kiemelt jelentősége van a környezet változásai – mint például a Covid-19, háborús helyzet, ellátási láncok akadozása, fokozódó globális verseny, az információ sebessége, a tudás elévülése, a termék- és folyamatinnovációk dinamikája – okán.

Amennyiben a szervezetek sikeresek akarnak lenni az említett körülmények között is, akkor érteniük kell a tudás, a tudásmenedzsment fontosságát. A szervezeteknek terveket kell kidolgozniuk arra vonatkozóan, hogy hogyan éri el céljukat, időt és energiát fordítva az erőfeszítéseikre. Fontos, hogy a tudásmenedzsmentet a szervezeti teljesítmény egyik fő mozgatórugójaként értelmezzék, valamint a szervezetek túlélésének és prosperitásának egyik legfontosabb erőforrásaként tekintsenek rá. Az említett okokból kifolyólag a tudás hatékony fenntartása létfontosságú a szervezetek számára. A szervezeti tudásfenntarthatóságban elkötelezett vezetők ösztönzik a munkavállalóikat, hogy folyamatosan tanuljanak, szerezzenek ismereteket, ami termék-, folyamat- és üzleti innovációt eredményez, így a tudásfenntarthatóság az üzleti teljesítmény növelését hozza magával. Kutatásom célja egy fogalom és egy elméleti modell kidolgozása a tudásfenntarthatóság illusztrálására.

Szakirodalmi áttekintés

(A fenntarthatóság fogalmi) A szakirodalomban a fenntarthatóság számos fogalmával találkozhatunk, sokféle nézőpont létezik. A fejlődés egy pozitív jelenség, általában jobb jövőt, minőségi változásokat feltételez. A fenntartható fejlődés azt jelenti, hogy a jelenlegi és a jövő generációinak rendelkezésére állnak a szükséges erőforrások (például élelmiszer, víz, egészségügyi ellátás és energia) a Föld rendszerfolyamatainak irreverzibilis változásai elkerülésével. A fejlesztés növekedést és működésfokozódást, javulást jelent, azaz kevesebb befektetéssel több eredményt érnek el, illetve valaminek a magasabb állapotba juttatását vagy új dolog létrehozását (Nyikos, 2022).

Ponce (2018) szerint a fenntarthatóság olyan fogalmi, etikai és politikai nézet, amely túlmutat a környezet tiszteltben tartásán, mivel magában foglalja a következőket: a szegénység felszámolása, annak fokozatos csökkentése révén, nemek közötti egyenlőség,

egészség támogatása, vidék átalakulása, emberi jogok, kulturális megértés és béke, felelősségteljes termelés és fogyasztás, a kulturális sokszínűség tiszteletben tartása, valamint az információk és kommunikációs technológiákhoz való egyenlő esélyű hozzáférés.

Napjainkban a fenntarthatóság fontosságának következményeképpen egyre több vállalkozás fenntartható innovációkkal és globális megközelítésű üzleti modellel jelenik meg, ahol az innováció és a technológia kulcsfontosságú eszköz a fejlődésükben (Molina-Castello et al., 2021).

A fenntarthatóság lényege olyan fejlődési pályára való törekvés, amely tartósan követhető, s amely mentén haladva a fejlődés során nem éljük fel a későbbi létezmódok tartalékait és lehetőségeit (Fleischer, 2014).

A fenntarthatóság fogalmát a neoklasszikus közgazdaságtanban úgy értelmezik, hogy a fenntarthatóság elérése érdekében biztosítani kell az adott rendszer számára bizonyos körülményeket, annak folyamatos létezéséhez, fennmaradásához (Ribizsár, 2012).

A Brundland-jelentés néven híressé vált ENSZ-jelentés a jelen szükségleteinek a kielégítését olyan módon javasolja, hogy a jövő generációk szükségletei kielégítésének lehetősége ne kerüljön veszélybe, azaz a ma cselekvésének tekintettel kell(ene) lennie a jövő generációira (Simonyi, 2020).

Fleischer (2014) definíciójával értek leginkább egyet, mivel szervezeti szinten is olyan fejlődési pályára kell törekednünk, amely tartósan követhető, előremutató és biztosítja a jövőbeli sikeres működést. Úgy gondolom, hogy ez a fogalom áll a legközelebb a tudás-fenntarthatóság értelmezéséhez.

A fenntarthatóság fogalmainak áttekintése után áttérek a tudás fogalmára, ezáltal illusztrálva a tudásfenntarthatóság fogalmának elemeit.

(A tudás, tudásmenedzsment fogalmai, elemei) Napjainkban a tudás erőteljesen előtérbe került a szervezeti életben. Ennek jegyében szokás tudásalapú társadalomról, tudásalapú gazdaságról beszélni. Ezek a megnevezések indokoltak: a társadalom fejlődése, ezen belül az információrobbanás oda vezetett, hogy ma egyrészt lényegesen nagyobb mennyiségű és összetettségű tudást kezel és használ fel a társadalom és a gazdaság, másrészt ugyanakkor – és ettől nem függetlenül – egyre fejlettebb eszköztárral rendelkezik a tudás felhasználására, értékelésére és ugyanakkor a hozzáférés lehetőségének megteremtésére. A tudás jelentőségének növekedése pedig talán sehol nem érezteti olyan mértékben a hatását, mint a társadalom legdinamikusabb, leggyorsabb reakcióit igénylő és kiváltó szférájában, az üzleti életben. A tudásnak nem létezik általánosan elfogadott meghatározása, az ókortól napjainkig a filozófusoktól a gyakorlati szakemberekig megszámlálhatatlanul sokan vitáztak a fogalom tartalmáról, de átfogó megállapodásra nem jutottak (Chikán, 2020).

A tudás nem kulcsrakész termék, hanem egy végtelenül összetett és egyénfüggő ismerethalmaz, melyet az ember saját kognitív képességei révén épít fel (Budai, 2016). Minden tudás valamifajta közvetlen ismeretségen, tapasztalatok átélésén alapul, de a tudás mindig fogalmak valamilyen rendszerébe való beillesztést jelent, tudásra pusztán ismeretség által nem tehetünk szert (Boros, 2016).

A tudás kategóriájába fogalmak, tények, definíciók, szabályok, leírások, jogszabályok, szabványok, elméletek, rendszerek, összefüggések, egyéb szabályok ismerete, tudása, birtoklása tartozik (Dudás és Koch, 2018).

A tudás fogalma nehezen különböztethető meg a kompetencia fogalmától, hiszen egyaránt a gyakorlatban történő eredményes cselekvésre való képességre utalnak (Halász et al., 2021).

Általában a tudás fogalmát értelmezett ismeretrendszerként határozzák meg, ami több mint információ, több mint információhalmaz (Mészáros, 2017). A tudás fogalmának meghatározásával több tudományterület foglalkozik, ami azt is eredményezi, hogy a tudás kontextusfüggő, vagyis nem választható el attól az összefüggéstől, amelyben értelmezzük (Sveiby 2001).

A tudást az választja el az információtól, hogy a tudás aktív folyamat, rendelkezik az adatok értelmezésének a képességével, nem egyszerűen az adatbázis tartalmát jelenti (Tattay, 2015).

Davenport (1998) megállapította, hogy a tudás a tapasztalatok, az értékek, a kontextuális információk képlékeny keveréke, amely keretet biztosít az új tapasztalatok és információk értékeléséhez és beépítéséhez.

A tudás különböző formában létezik, három kategóriája különböztethető meg: tudomány, azaz a tudományban rejlő tudás, amely magában foglalja az elismert törvényeket, elméleteket és eljárásokat; vélemények, amelyek jelenthetnek politikai szabályokat, valószínűségi paramétereket és heurisztikát; tapasztalatok, amelyek cselekvés feletti, történeti és megfigyelési adatok, amelyeket tudományos elemzés vagy véleménypreferencia tárgyává tehetünk s új tudomány és vélemény építéséhez alapul is szolgálhatnak (Tattay, 2019).

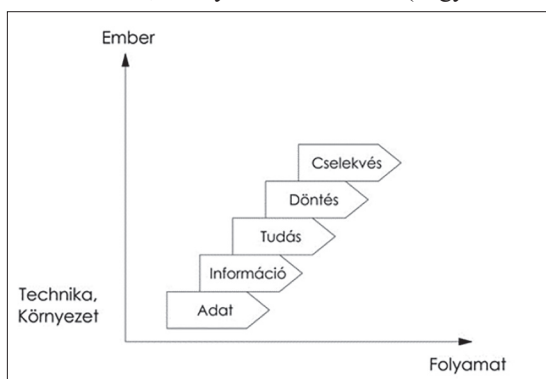
A tudást hat tulajdonság különbözteti meg az információtól: a tudás emberi cselekedet, a gondolkodás terméke, az adott pillanat szüleménye, közösségekhez tartozik, a közösségek között áramlik a legkülönbözőbb módokon, valamint az új tudás a régi tudás határmezsgyéjén keletkezik (Gottschalk, 2003).

Blacker (1995) a tudást mint folyamatot vizsgálja: a tudást olyan tevékenységnek tekinti, amelyet az egyének végeznek.

Egy globálisan versenyző környezetben a szervezet számára elengedhetetlen a belső és külső tudás hatékony menedzsmentje. Ellentétben a hagyományos versenyelőnyökkel (például termelési tényezők alacsony költség szintje), a tudás egy gyorsan áthelyezhető és alkalmazható erőforrás (Reketye et al., 2016).

Leginkább Gottschalk (2003) meghatározásával értek egyet a tudás fogalmát illetően, a további munkámhoz ezt a definíciót fogom alkalmazni.

A tudás fogalmának gyakorlati szemléletű elmélete az adat és az információ fogalmából indul ki. Az adat és az információ között különbséget szükséges tenni. Az információ akkor válik tudássá, amikor cselekvési (vagy nem cselekvési) kényszer okoz az információ birtokosánál vagy feldolgozójánál. A tudás segítségével képesek vagyunk döntést hozni, amely ezt a cselekvést (vagy nem cselekvést) motiválja (Blahó és Czákó, 2016).

A tudás az emberi természetben gyökerezik, és nem más, mint cselekvésre való készség a világról vagy annak részéről alkotott hiedelmeink alapján (Bakacsi et al., 2000). Azaz a tudás tapasztalattal, ítélettel, intuícióval, értékkel felruházott adat.

Az adat-információ-tudás döntésméleti megközelítése
Forrás: Ackoff, 1989

(*A szervezeti tanulás, fogalma és formái*) Argyris és Schön (1978) szerint szervezeti tanulásnak minősül „[...] minden olyan tapasztalatokon alapuló előrelépés a szervezet problémamegoldó folyamata során, ami az egyéni döntéshozók teljesítményében is megfigyelhetővé válik”.

Szervezeti tanulásról (organizational learning) akkor beszélhetünk, ha a tanulás folyamata a szervezet egészére kiterjed, rendszeres, magas minőségű, tanulást ösztönző és összehangoló formájú (Falus, Szűcs, 2022).

Szervezeti tanulás az a folyamat, amelynek eredményeként a szervezetben tudás jön létre, ez a tudás elterjesztésre kerül a szervezetben, az beépül a szervezetbe (a szervezeti memóriába) és rögzül, ezáltal a döntésekhez és a konkrét akciók megvalósításához tartósan elérhetővé és felhasználhatóvá válik más szervezeti tagoknak és egységeknek is (Bakacsi, 2015).

A „szervezeti tanulás” és a „tanuló szervezet” fogalmát gyakran szinonimaként használják. Burnes (2014) szerint viszont különbség van a két fogalom között, mivel a szervezeti tanulás egy folyamat, míg a tanuló szervezet egy állapotot jelöl. Egységesített definícióban a tanuló szervezet a szervezeti tanulás végállapota, ahol a szervezet képessé vált folyamatosan átalakítani önmagát a tagok fejlesztésével és bevonásával (Csedő, 2019).

A szervezeti tanulás formáira vonatkozóan Argyris és Schön (1978) három formát különböztet meg:

- Egyhurkos tanulás: az egyhurkos tanulás során a tapasztalatok, hibák alapján változik a viselkedés, de nem kerül sor mögöttes előfeltevések vizsgálatára.
- Kéthurkos tanulás: a kéthurkos tanulás során a mögöttes előfeltevésekre, alapvető elképzelésekre is megtörténik a visszacsatolás, így változik az akció, majd az eredmény.
- Háromhurkos tanulás: a háromhurkos tanulás során a szervezet létezésének értelme is megkérdőjeleződik, melynek fényében radikális átalakításra kerülhet sor.

A tanuló szervezetről találóan így ír Peter M. Senge: „...jövőjének kialakítása érdekében folyamatosan növeli, erősíti alkotókedvét és tehetségét. A tanuló szervezetek fontos jellemvonása, hogy a benne résztvevők új módon képesek tekinteni magukra és a világra.” A tanulás válaszképesség a környezetben lejátszódó jelenségekre, hibákra, kihívásokra. A tanuló szervezetben kialakulnak azok a képességek, amelyek alkalmassá teszik a szervezetet arra, hogy válaszoljon az általuk érzékelt üzleti kihívásokra. Minél jobban fejleszti egy szervezet saját tanulási képességeit, annál jobban érzékeli vagy éppen előre látja a szükséges változási igényeket, és annál jobb válaszokat ad a kihívásokra (Vecsenyi, 2017).

Senge (1990) alapján a tanuló szervezet öt alappillére a következő:

- Személyes kiválóság: egyéni fejlődés és tanulás.
- Gondolati minták: mélyen gyökerező előfeltevésekre való reflektálási képesség, melyek befolyásolják az egyének gondolkodását más egyenekről, helyzetekről, szervezetekről.
- Közös víziók: a szervezet jövőjéről szóló elképzelés kollektív kidolgozása és elfogadása.
- Csoportos tanulás: váltás az egyéni tanulásról a kollektív tanulásra.
- Rendszerszintű gondolkodás: az események közötti mintázatok felismerése, a komponensek közötti kapcsolódások azonosítása komplex struktúrákban.

A szervezeti tanulás a szervezeti kultúrával kapcsolatban van, a kulturális értékek befolyásolják a tanulás tárgyát, ütemét, jellegét, az új tapasztalatok pedig visszahatnak a kultúrára (Csedő, 2019).

Davenport és Prusak (2001) a tudásprojektek sikerét meghatározó tényezőkön keresztül közelítették a szervezeti kultúrához és sorolták fel a tudásorientált szervezeti kultúra néhány fontos tényezőjét:

- „pozitív irányultság a tudás felé” (a vezetés nyitott és támogatja a tudás, szaktudás, ismeretek meglétét és fejlesztését)
- „a tudás akadályozóinak hiánya” (vagyis a kollégák szívesen osztják meg tudásukat, ismereteiket, információikat, a magatartásokra az ellenségeskedés helyett együttműködés jellemző)
- „a tudásprojekt típusa illeszkedik a kultúrához” (Bencsik, Marosi és Dőry, 2012).

A tudásmenedzsmentre vonatkozóan a szervezetek versenyképességében felértékelődött az emberi erőforrás, a tudás, a szellemi tőke kezelése. Megfogalmazódott az igény a tudás, az információ magas szintű kezelésére, menedzselésére (Bencsik, 2019).

Maga a tudásmenedzsment az információmenedzsment magasabb szintű befoglaló rendszere. A tudásmenedzsment nem elsősorban informatikai kérdés, sokkal inkább a szervezeti kultúrához tartozik, ám vannak olyan informatikai eszközök, amelyek elősegíthetik a szervezeti tudás hatékonyabb menedzselését (Kacsukné, Kiss, 2019).

A tudás mindig is fontos szerepet töltött be a szervezetek eredményességében. Megállapítható, hogy a tudás menedzselése egyre fontosabb a sikeresség szempontjából. A szervezetekben felhalmozódó ismeret, tapasztalat, tudás akkor válik hasznossá és értékessé, ha megfelelően kezelik, felismerik jelentőségét, megosztják és közösen, együtt gondolkodva teremtenek új tudást, illetve akkor válik tőketényezővé, ha hozzáadott értékeremtéshez is használják (Noszkay, 2013).

A klasszikus értelmezés szerint az emberi tudás menedzselése alatt értünk minden olyan tevékenységet, amelynek célja egy szervezeten belül a felhalmozott, dokumentált ismeretek és implicit tudás, szakértelem, tapasztalat feltérképezése, összegyűjtése, rendszerezése, megosztása, továbbfejlesztése és hatékony hasznosítása (Bencsik, 2014).

A tudásmenedzsment a szervezet alapvető céljának megvalósításához szükséges szellemi tőke folyamatos rendelkezésére állásának és hatékony felhasználásának biztosítása (Chikán, 2020).

Nonaka (1995) véleménye szerint a tudásmenedzsment egy olyan rendszer, amely magában foglal minden olyan stratégiai, operatív és menedzsmentfeladatot (tevékenységet), amely azt a célt szolgálja, hogy a szervezet tudástőkéjét a lehető legjobb módon használja fel.

(Tudásmegosztás) A szakirodalom áttekintése alapján elmondható, hogy a tudásmenedzsment egyik legnagyobb kihívását a tudásmegosztás jelenti. A következőkben kifejtem a tudásmegosztás fogalmát, azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják a tudásmegosztást.

Xinyan és Xin (2006) szerint a tudásmegosztás a tudás megszerzésének és létrehozásának fontos módszere a szervezetekben. A tudásmegosztás a tudásmenedzsment központi eleme és a sikeres tudásmenedzsment kezdeményezéseiben a tudásmegosztásnak döntő szerepe van (Wang, Noe, 2010). A mindennapi szervezeti működésben használt tudás a kompetitív előny szerepét tölti be a szervezet számára.

A tudásmegosztás a feladatra vonatkozó információk és know-how rendelkezésre bocsátása annak érdekében, hogy másoknak segítsen, valamint a másokkal való együttműködés a problémák megoldása, az új ötletek fejlesztése, a végrehajtási vagy eljárési politikák megvalósítása érdekében.

A kulturális problémák akadályozhatják a tudásmegosztást. Greengard (1998) három kulturális problémát azonosított, amely akadályozhatja a tudásmenedzsment gyakorlatát.

A tudás hatalom. Ez abban nyilvánul meg, hogy a dolgozók nem akarják megosztani tudásukat (ami megnyilvánulhat egy jó ötlet formájában is), mivel úgy gondolják, hogy csak így tudják helyüket a szervezetben biztosítani vagy így tudnak majd a jövőben előrelépni a ranglétrán.

A dolgozók óvatosak más tudásával kapcsolatban, mivel ha mások ötleteit használják, vagy másoktól kérnek segítséget, az úgy tűnhet rájuk nézve, hogy ők kevesebb tudással rendelkeznek, és ezáltal kevésbé értékesek.

Az emberek szeretnek a szakértő szerepében tetszelegni, ezért inkább nem működnek együtt másokkal (Bencsik, 2016).

Labianca és Brass (2006) szerint a tudás megosztását három tényező befolyásolja: a kapcsolat erőssége, a kölcsönösség és hogy mennyire tudatos a kapcsolat minősége.

Baksa és Báder (2020) alapján már jóval több tudásmegosztást befolyásoló tényezőt vehetünk számításba:

- Személyes motiváció: a hatékony tudásmegosztás alapvető feltétele, hogy mind a forrás, mind a befogadó motivált legyen a tudásmegosztásra.
- Tudásmegosztó önhatékonyság: az egyén saját magába vetett bizalma arra vonatkozóan, hogy mennyire képes a hatékony tudásmegosztásra. A tudásmegosztó önhatékonyság pozitívan összefügg az egyén tudásmegosztó viselkedésével, tehát minél magabiztosabb a munkavállaló a tudás megosztását szolgáló képességeiben, annál valószínűbb, hogy gyakran fog tudást megosztani másokkal.
- Személyközi bizalom: nagyobb valószínűséggel osztanak meg a munkavállalók tudást azokkal, akikben megbíznak, kiemelten igaz ez a rejtett tudás megosztására.
- Támogató szervezeti kultúra: a tudásmegosztást támogató kultúrában a munkavállalók értik a tudás értékét, emiatt odafigyelnek a tudás megosztására, miközben nagyobb bizalommal fordulnak egymás felé.
- Vezetés: a vezetés nagy hatással van a tudásmegosztásra. A vezetők fontos feladata, hogy teret adjanak a tudás szabad áramlásának a szervezetben belül. A vezetés a tudásmegosztást elősegítheti példamutatással, nyílt kommunikációval és azzal, ha lehetőséget biztosítanak a kísérletezésre és a folyamatos tanulásra.
- Külső ösztönzők: a tudásmegosztásra a szervezet által biztosított ösztönző eszközök abban az esetben vannak pozitív hatással, ha azokat kulturális elemekkel erősítve alkalmazzák. Azok a munkavállalók, akiket külső motivációs eszközökkel próbálnak befolyásolni, kisebb valószínűséggel osztanak meg tudást, mint azok, akiket erre belső motiváció sarkall.

Bizalom

A bizalomnak kiemelt szerepe van a szervezeti tudásfenntarthatóság folyamatában. A szervezeten belüli hatékony tudásmegosztásnak a legnagyobb mértékben az alkalmazottak és a vezetők közötti bizalom hiánya vethet gátat (Davenport és Prusak, 2001).

Az egyén hajlamos elutasítani információkat, ha a küldő iránti bizalma mérsékelt vagy teljes mértékben hiányzik. Fokozottan igaz ez, ha a felek között rossz vagy ellenséges a viszony. Másik végletként nagyfokú bizalom esetén a másik véleményének kritikátlan elfogadása is előfordulhat – bármin is alapul ez a bizalom (Bakacsi, 2015). A szervezeti bizalom egyfajta „köötőszövet” a szervezetben belül. Ez az alapja az igazi összetartó „csapatnak”. A bizalomhiánynak olyan súlyos következményei lehetnek, mint a túlszabályozottság, az indokolatlanul szigorú belső szabályok, gyakori konfliktusok, megnövekedett fluktuáció, a kooperativitás és rugalmasság hiánya, az innovációra való nyitottság csökkenése, a negatív sztereotípiák csontosodása és az ezekből fakadó hatékonyságcsökkenés (Kömüves et al., 2022).

(A bizalom fogalma) A bizalom fogalmát Castaldo, Premazzi és Zerbini (2010) a következőképpen határozza meg: a bizalom egy szervezet vagy személy megbízhatóságával és képességeivel szemben támasztott jövőbeli, pozitív irányú elvárás, amelyet bizonytalan környezeti hatások sem befolyásolnak kedvezőtlen irányba.

Kumar (1996) szerint a bizalom forrása a felek egymásban való hite, hogy mindketten érdekelték a másik fél jólétében és egyikük sem cselekszik anélkül, hogy meg ne gondolná, tette milyen hatással lesz a másikra.

Doney és szerzőtársai (1998) a bizalmat két szinten értelmezik, amely szerint a bizalom a hit és várakozások összessége, és a szándék, hogy a felek az előbbieket szerint cselekednek.

Leginkább Das-Teng (2004) szerzőpáros véleményével értek egyet, amely szerint a bizalom pozitív vélekedés a másik fél magatartásáról akképpen, hogy a körülmények bármiféle változása esetén az nem cselekszik opportunista módon. A bizalom eszerint azt jelenti, hogy önkéntes kockázatot vállalunk abból fakadóan, hogy sebezhetővé válunk a másik fél által.

(A bizalom haszna) Miért van szükség bizalomra? Erre a kérdésre a választ számos szerző inverz módon közelíti meg, azaz azt fogalmazza meg, hogy milyen hátrányai származnak abból az üzleti partnereknek, ha nem jellemzi bizalom a kapcsolataikat.

Kumar (1996) szerint a bizalomra azért van szükség, mert rövid távon előnyösebb lehet az opportunista viselkedés, azonban hosszú távon feltétlenül az együttműködésnek kell meghatároznia az üzleti kapcsolatokat. Eszerint:

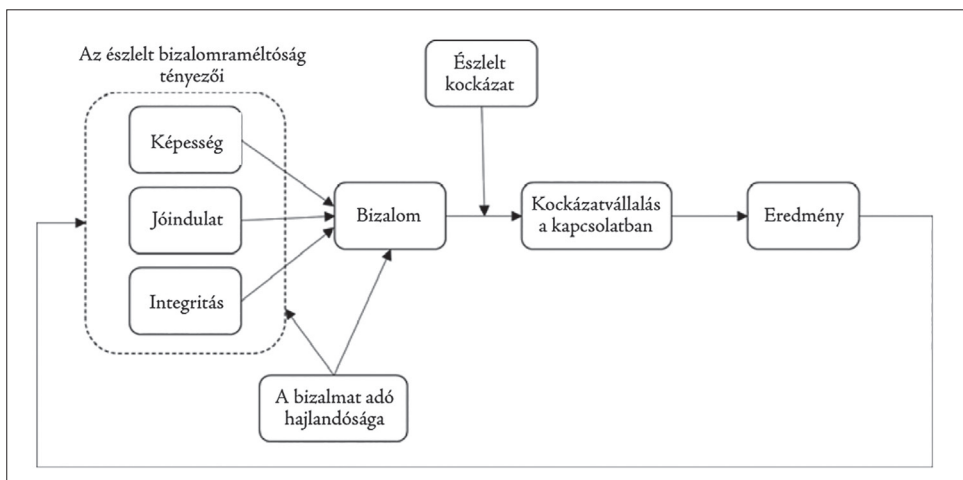
- A tisztességtelen megállapodásokban tükröződő erőfölénnyel való visszaélés könnyen visszaüthet, ha változnak a tagok közötti erőviszonyok.
- Amennyiben az egyik fél folyamatosan visszaél erőfölényével, az arra ösztönzi a partnereket, hogy alternatív megoldásokat válasszanak az üzleti siker érdekében.
- Az üzleti partnerek közötti együttműködés az egyetlen lehetőség arra, hogy a fogyasztói igényeket a legmagasabb szinten és a legalacsonyabb költségek árán elégítsék ki (Nagy, 2007).
- Barney és Hansen (1994) az opportunista üzleti viselkedés költségeit a következőkben azonosította:
- A rossz hírnév elterjed a piaci szereplők között, ennek hosszú távú hatásai lehetnek.
- A szerződésszegésben megjelenő negatív viselkedés igen költséges.
- Az opportunista viselkedésnek társadalmi költsége is van, például társadalmi legitimitás elvesztése, társadalmi hálózatokból való kimaradás veszélye.

A bizalom a szervezet tőkéje, aranytartaléka, tárgyalási lehetőségének biztosítója (Hofmeister et al., 2016).

(*A bizalom legismertebb modelljei*) Simmel korai modellje három fő elemet tartalmaz: elvárás, értelmezés és függés. Az elvárás annak a folyamatnak a végét jelenti, amikor a bizalom kifejlődik. A bizalom szempontjából ez a folyamat lehet kedvező vagy kedvezőtlen. Az értelmezés azt az ötletet ragadja meg, amely során az ember a világot megtapasztalja a bizalom alapján. A függés által válik lehetővé a bizalom mentális ugrása az értelmezésből az elvárásba, összekapcsolva az ismeretlent, amelyet a bizalom természete képvisel (Piricz, 2013).

Andaleeb vélekedése szerint a bizalom az észlelésektől és a motivációktól függ. A bizalom fogalmát úgy lehet megfelelő módon magyarázni, ha a másik üzleti fél képességét vagy inkább kompetenciájának észlelését is figyelembe vesszük (Andaleeb 1992). Andaleeb modellje páros megközelítést takar, azt vizsgálja, hogy a partnerek miként észlelik egymást. Andaleeb voltaképpen modelljében a bizalom különböző szintjeit nevezte meg (Piricz, 2013).

Mayer és társai (1995) analitikus modelljükben a bizalmat a sebezhetőség vállalásának hajlandóságával definiálják. A hajlandóságtól megkülönböztetik a tényleges kockázatvállalási magatartást, amelyet a bizalom következményének tekintenek. A magatartás konkrét formája függ a szituációtól. Mayerék a bizalomtól elhatárolják a „megelőző tényezőket”, amelyek befolyásolják a sebezhetőség vállalásának hajlandóságát.

A bizalom modellje

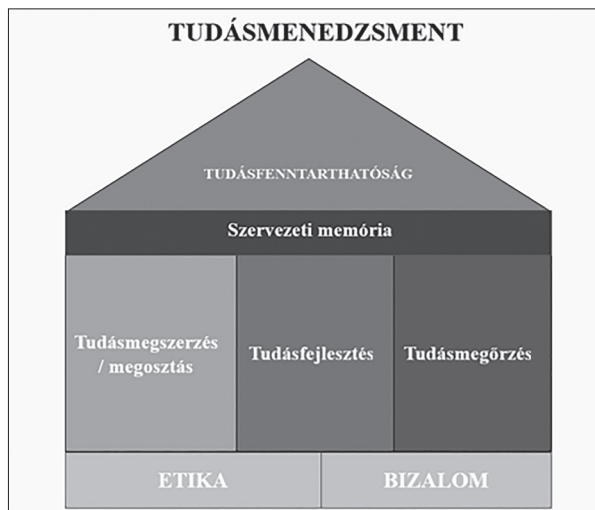
Forrás: Mayer et al., 1995

Szervezeti tudásfenntarthatóság

A szervezeti tudásfenntarthatóságnak jelenleg a szakirodalomban még nincs egységesen elfogadott fogalma, modellje. A szakirodalom alapján, a tudásmenedzsment fogalmaira építkezve fogalmaztam meg a szervezeti tudásfenntarthatóság fogalmát, továbbá a tudásmenedzsment folyamatainak elemzése alapján alkottam meg a szervezeti tudásfenntarthatóság modelljét. A tudásfenntarthatóságot számos módon lehetséges megközelíteni, különböző szinteken lehet kezelni, azonban én a munkámban a szervezeti szintet céloztam meg.

(A tudásfenntarthatóság fogalma) A tudásfenntarthatóság célja a szervezetben meglévő tudásra építve az adatok, információk, ismeretek, implicit és explicit tudás megőrzése, fejlesztése. Megcélozza a hasznos és fontos információkra való fókuszálást. A tudásfenntarthatóság fókuszában a jövő áll, amely kiemelt területe a generációk közötti tudásmegosztás, különböző menedzsmenteszközökkel támogatva. A folyamat működésének feltétele a bizalom és az etikus szervezeti működés. Kiemelt szerepe van a folyamatban a vezetésnek.

(Szervezeti tudásfenntarthatóság modellje) A modell a szervezeti tudásfenntarthatóság kapcsolatrendszerét mutatja be. A keretet a tudásmenedzsment folyamatának szervezeti működésbe történő integrálása biztosítja. A modell a dolgozatomban bemutatott Probst (2001) tudásmenedzsment modelljére épül. A Probst-modell lépéseiből emeltem ki a tudásfenntarthatóság szempontjából általam legfontosabbnak vélt elemeket, melyek a tudás megszerzése és megosztása, a tudás fejlesztése és a tudás megőrzése.

Szervezeti tudásfenntarthatóság modellje

Forrás: Saját szerkesztés

A tudásmegosztásról elmondható, hogy a szervezeti tudásmenedzsment-folyamatok egyik legkritikusabb pontja. A tudást sikeren meg kell őriznünk annak fenntarthatósága érdekében. Azonban nem elegendő a tudást megszerezni, megőrizni, azt folyamatosan fejlesztenünk is kell.

A modell elemeinek az etikán és a bizalmon kell nyugodniuk. Az etikus szervezeti működés elengedhetetlen feltétele a sikeres szervezeti működésnek. A bizalom szükséges a tudásmenedzsment-folyamatok valamennyi eleméhez.

A szervezeti tanulás eredményeképpen létrejön a szervezeti memória. A folyamat végeredménye a szervezeti tudásfenntarthatóság.

Kutatásmódszertan

A szakirodalom áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy a szervezeti tudásfenntarthatóság egy jelenleg kevésbé kutatott terület, még nincs egy egységesen elfogadott fogalma. Egy olyan módszertant érdemes választani a téma vizsgálatára, amely a szakértői vélemények megismerését, elemzését teszi lehetővé. A választásom ezért esett a Delphi-módszere, amely egy szakértői véleményeken alapuló jövőképpalkotási módszer. A Delphi-módszer lehetőséget ad – sok szakértő véleményén alapulva – a saját elgondolásaim tesztelésére.

(Delphi-módszer) A Delphi-módszer kidolgozását a RAND Corporation végezte. A RAND Corporation úttörő munkát alkotott a jövőkutatások területén több vonatkozásban is. Munkájukkal bizonyították, hogy a jövőkutatás, a jövővel való foglalkozás nemcsak egy projekt, hanem egy diszciplína is, ennek alátámasztására számos módszert dolgoztak ki. A Delphi-módszer meghatározó volt évtizedeken keresztül. Az első nagy Delphi-kutatás a 60-as évek elején zajlott, Theodore Gordon és Olaf Helmer vezetésével, 1964-ben jelentették meg „Report on a Long-Range Forecasting Study” címen. A mai napig szívesen alkalmazzák ezt a módszert, hiszen az alapötlet, hogy a közös tudás előrevisz, az mind a mai napig szimpatikus és követhető. A többmenetes – az anonim válaszokat a megkérdezettekkel értékelhető – rendszer alkalmas a szakértők véleményének harmonizálására, de arra is, hogy valaki különvéleményét indoklással megtartsa. Az, hogy leggyakrabban írásban történik a megkérdezés, valamint fedve marad az, hogy ki milyen véleményt nyilvánít, lehetővé teszi a személyektől elvonatkoztatott, semleges értékelést (Töröcsik-Szűcs, 2021).

A Delphi-módszer olyan szakértők által végzett tevékenység, ahol a csoport tagjai eleinte egymástól elkülönülten végzik tevékenységüket, ezért hosszú lehet az átfutási ideje, ugyanakkor bonyolultabb problémák megoldására kifejezetten ajánlott (Veres et al., 2017).

A Delphi-technika olyan előrejelző módszer, amely egymástól független szakértők együttműködésén alapul, akik egy probléma lefolyásának előrejelzésére egymástól függetlenül kérdőíveket töltenek ki, majd több körben, kölcsönösen alakítva véleményüket, közelítik a feltevéseiket (Borgulya, 2017).

A Delphi-módszer különböző, az adott területen ismerettel rendelkező egyének tudását kapcsolja össze. Kulcsfeladatot jelent a megfelelő szakértők kiválasztása, akik a technológiai kérdések esetében általában kutatók, egyetemi oktatók vagy mérnökök. Az így felálló panel véleményt alkot az adott technológia fejlődéséről, és megfogalmazza elképzeléseit a következő, általában 5 évre szóló fejlődésre vonatkozóan. A vizsgálati csoport tagjai számszerűsítik becsléseiket oly módon, hogy a fejlődés lehetséges irányainak valószínűségét is megadják. Sokszor azt is jelzik, hogy egy adott fejlődési lépcső szerintük mikor fog bekövetkezni. Bonyolultabb technológiák esetén esetleg választ adnak a változás okára is.

A névtelen válaszokat a független moderátor – aki szabadon gondolkodhat és cselekedhet – összegyűjti, azok alapján megfogalmazza a javasolt fejlődési irányokat, megadja a válaszokra vonatkozó statisztikai adatokat, mint például a mediánt. Amennyiben a válaszok közötti eltérések nagyok, a problémát – immár a vélemények tükrében – újraértékeli. Ekkor a panelcsoport tagjai módosíthatják eredeti elképzeléseiket. A folyamatot – szükség esetén – néhányszor megismételve, a szakértők egyetértése, konszenzusa alakulhat ki. Ehhez a különböző felmérések és tapasztalatok szerint három vagy négy iterációs ciklusra van szükség.

A Delphi-módszer előnye az anonimitás, a hagyományos értekezleti forma hátrányainak kiküszöbölése. Nem érvényesül a főnöki („ezredesi”) hatás, a csoport félreinformálása, a domináns egyéneknek a másokra nézve kizáró, elnyomó hatása. Megjelenhetnek az eltérő vélemények, a panel tagjai révén megnövekedhet a beszerezhető információk mennyisége. A Delphi-módszer alkalmazása során a tudományosság hátterbe szorulhat. Ezért szükségessé válhat a probléma részletes és alapos leírása éppúgy, mint a szakértők számának növelése, illetve a legjobb szakértők alkalmazása a panelcsoport létrehozása során (Józsa, 2016).

(Delphi-módszer alkalmazása a szervezeti tudásfenntarthatóság kutatásában) A célcsoport: a tudásmenedzsment témakörben jártas szakemberek véleményét kérem ki a szervezeti tudásfenntarthatósággal kapcsolatban két fordulóban. A kutatás során a tématerületen nem jártas emberek véleményét is kikérem a témával kapcsolatban, annak érdekében, hogy a két csoport által adott válaszokat összehasonlíthassam.

A célcsoport tagjait az interneten kutattam fel. A szakértőket az egyetemek oktatói között, a tanácsadó szervezetek munkatársai között kerestem meg e-mailben. A tématerületen nem jártas embereket a közösségi média felületeken keresztül értem el.

1. forduló. Az első fordulóban nyílt kérdéseket fogalmaztam meg a következő tartalommal: „Kérem, hogy körülbelül 1/2–1 oldalban fejtse ki a véleményét a „fenntartható tudás a sikeres, fenntartható jövőért” témában! (Mit gondol a témáról? Mi a tapasztalata ezzel kapcsolatban?)”.

A válaszok beérkezése után azokat rögzíttem és az ATLAS.ti tartalomelemző szoftver segítségével elemeztem.

Az ATLAS.ti lehetővé teszi a fontos összefüggések, vélemények és kapcsolatok feltárását. A program lehetőséget ad a multikódolt adatok (szöveges állományok, képek, geo-, audio- és videóadatok) feldolgozására. A különböző formátumú adatokat projektekben lehetséges kezelni, olyan módon, hogy kódokat rendelünk az elemzési egységekhez (automatikusan vagy kézi kódolással). Ezek a kódok mutatnak rá a szövegben lévő tartalmi lényegi minták jelenlétére, melyeket hierarchikusan csoportokba tudunk rendezni. A szoftver lehetőséget ad, hogy feljegyzéseket (memos) készítsünk a szövegrészekhez vagy kódjainkhoz, ezzel is támogatva a kutató munkáját egy komplex elemzés esetén (kutatói reflexiók, ötletek, kommentárok). Az elemzési funkción belül lehetőségünk van az egyszerű (szó) gyakorisági és a bonyolultabb kapcsolatok vizsgálatára (idézetek–kódok, kódok–kódok, idézetek–idézetek, kódok–memók között). Ezeknek a kapcsolatoknak az eredményét grafikusán is tudjuk ábrázolni a program segítségével (Veres et al., 2017).

2. forduló. Az elemzés alapján körvonalazódnak a sarokpontok, így erre építve kérdőívet állítok össze. A kérdőívet az említett szakembereknek és a tématerületen nem jártas embereknek küldöm ki. A begyűjtött adatokat ezután R program segítségével elemeztem, összefüggőség-vizsgálatokat végzek.

A Delphi-módszer kétkörös alkalmazásával a célom, hogy megismerjem a témakörben jártas szakemberek véleményét a tudásfenntarthatósággal kapcsolatban, megtudjam az általuk ismert, alkalmazott eszközöket, módszereket, problémákat, megoldásokat, a jelenlegi és a várható trendeket. A kutatásom során két csoportot hasonlítok össze, a tudásmenedzsmenttel foglalkozó szakértők és a nem szakemberek véleményét.

Kutatási célom a Delphi-módszer alkalmazásával az, hogy a vélemények alapján tesztelni tudjam a modelletem, egy széleskörben elfogadott definíciót tudjak adni a tudásfenntarthatóságra, össze tudjam hasonlítani a három említett csoportot, megállapítani, hogy a különböző területeken mit jelent a tudásfenntarthatóság.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Prof. Dr. habil Bencsik Andreának a sok segítségért és tanácsokért.

A kutatást a Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Kutatóközpontja támogatta (PE-GTK-GSKK A095000000-4).

IRODALOM

- Argyris, C. – Schön, D.: *Organizational learning: A Theory of Action Perspective*. Reading, 1978, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 344 oldal.
- Bakacsi, Gy.: *A szervezeti magatartás alapjai*. Budapest, 2015, Semmelweis Kiadó.
- Baksa, M. – Báder N.: A tudáskérés és a tudásmegosztás feltételei. *Vezetéstudomány*, 2020. 1. sz. 32–45. o.
- Bencsik, A.: Background on the Sustainability of Knowledge. *Sustainability*, 2022. 14. évf. 15. sz. 9698. o. 17.
- Bencsik, A.: Miért nem működik? Tudásmenedzsment magyar módra... *Tudásmenedzsment*, 2014. 15. évf. 1. sz. 29–35. o.
- Bencsik, A.: *A tudásmenedzsment elméletben és gyakorlatban*. Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó.
- Bencsik, A.: *Tudásmenedzsment-körkép hazai kutatások tükrében*. Debrecen, 2019, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Blahó A. – Czakó E. – Poór J. (szerk.): *Nemzetközi menedzsment*. Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó.
- Blackler, F.: Knowledge, Knowledge Work and Organizations: An Overview and Interpretation. *Organization Studies*, 1995. 16. évf. 1. sz. 1021–1046. o.
- Borgulya, A.: *Kommunikációmenedzsment a vállalati értékteremtésben*. Budapest, 2017, Akadémiai Kiadó.
- Boros, G. (szerk.): *Filozófia*. Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó.
- Budai, B.: *Az e-közigazgatás elmélete*. Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó.
- Castaldo, S. – Premazzi, K. – Zerbini, F.: The Meaning(s) of Trust. A Content Analysis on the Diverse Conceptualizations of Trust in Scholarly Research on Business Relationships. *Journal of Business Ethics*, 2010. 96. évf. 4. sz.
- Chikán, A.: *Vállalatgazdaságtan*. Budapest, 2020, Akadémiai Kiadó.
- Csedő Z., – Zavarkó, M.: *Változásvezetés*. Budapest, 2019, Akadémiai Kiadó.
- Davenport, T.H. – Prusak L.: *Working Knowledge*. Harvard, 1998, Harvard Business School Press.
- Dudás, K. – Koch, M. – Spiegel, I.: *Munkavédelmi jog és eljárások*. Budapest, 2018, Akadémiai Kiadó.
- Falus, I. (főszerk.) – Szűcs, I. (szerk.): *A didaktika kézikönyve*. Budapest, 2022, Akadémiai Kiadó.
- Fleischer, T.: A fenntarthatóság fogalmáról. In Knoll Imre – Lakatos Péter (szerk.): *Közszolgálat és fenntarthatóság*. Budapest, 2014, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 9–24. o.
- Gottschalk, P. – Khandelwal, V. K.: Determinant of knowledge management technology projects in Australian law firms. *Journal of Knowledge Management*, 2003. 7. évf. 1. sz. 92–105. o.
- Greengard, S.: Will Your Culture Support knowledge Management? *Workforce*. 1998. 77. évf. 10. sz. 93–94. o.
- Halász, G. – Kovács, I. – Pálvölgyi, L. (szerk.): *Oktatás, technológia, innováció*. Budapest, 2021, Akadémiai Kiadó.
- Hofmeister, Á. – Mitev, A.: *Üzleti kommunikáció és tárgyalástechnika*. Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó.
- Józsa László: *Marketingstratégia*. Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó.
- Kacsukné, L. – Kiss, T.: *Bevezetés az üzleti informatikába*. Budapest, 2019, Akadémiai Kiadó.
- Labianca, G. – Brass, D. J.: Exploring the Social Ledger: Negative Relationships and Negative Asymmetry in Social Networks in Organizations. *The Academy of Management Review*. 2006. 31. sz. 596–614. o.
- Mayer, R. C. – Davis, J. H. – Schoorman, F. D.: An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review*. 1995. 20. évf. 3. sz. 709–734. o.
- Mészáros, R. (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Budapest, 2017, Akadémiai Kiadó.
- Molina-Castillo, F. J. – Sinkovics, N. – Sinkovics, R. R.: Sustainable business model innovation. Review, analysis and impact on society. *Sustainability*, 2021. 13. évf. 8906. o.

- Rekettye, G. – Tóth, T. – Malota, E.: *Nemzetközi marketing*. Budapest, 2016, Akadémiai Kiadó.
- Ribizsár, I.: *A fenntartható fejlődés közgazdaságtani értelmezése*. Szeged, 2012, Szegedi Tudományegyetem.
- Simonyi, P.: A fenntartható fejlődés, a fenntarthatóság értelmezési kérdései a megvalósítás érdekében. *Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok*, 2020. 15. évf. 1–2. sz. 55–67. o.
- Sveiby, K.: *Szervezetek új gazdasága: a menedzselt tudás*. Budapest, 2001, KJK–KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó.
- Tattay, L.: A szerzői jog versenyképességre gyakorolt hatása az Európai Unióban. *Iparjogvédelmi és szerzői jogi szemle*, 2015. 15. évf. 4. sz. 24. o.
- Tattay, L.: *Versenyképesség és szellemi alkotások az Európai Unióban*. Budapest, 2019, Wolters Kluwer Kft.
- Vecsenyi, J.: *Kisvállalkozások indítása és működtetése*. [Digitális kiadás.] Budapest, 2017, Akadémiai Kiadó.
- Veres, Z. – Hoffmann, M. – Kozák, Á. (szerk.): *Bevezetés a piackutatásba*. Budapest, 2017, Akadémiai Kiadó.

PADME | PALLAS ATHENE
DOMALUS MÉRITI
ALAPÍTVÁNY

A művészet közege IV. konferenciáról

Folyóiratunk korábban már közölte a 2019-ben újjára indított konferenciasorozat évről évre megrendezett találkozóinak előadásai közül a közlésre szántakat, most a Művészet közege IV. konferencián elhangzottakból tesszük meg ugyanezt, a mostani és a következő lapszámunkban.

A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete 2022 májusában, a művészeti köztestület székházában, a Pesti Vigadóban rendezte meg a konferenciát, amely a pandémiát követően – annak hatásait vizsgálva –, immáron jelenlévő hallgatóság előtt – s a megjelentekkel folytatott párbeszéddel kiegészülve – valósulhatott meg.

Az elhangzó előadásokat a hazánk szomszédjában – a konferencia megrendezése előtt röviddel – kiobbantott háborús konfliktus is erősen tematizálta.

Amiképpen ezek a világszinten meghatározó események a mindennapjainkat átformálják, úgy a művészetnek is jelentős mértékben (meg)változó közegét eredményezik.

A szerkesztők

Könyvkiadás a Covid idején

A pre-Covid-időszak könyvkiadásának rövid áttekintése az 1945 utáni magyar gyakorlatban

(Bevezetés) A könyvek, de általában az olvasás szerepét, jelentőségét az elmúlt fél században sokszor és sokan megkérdőjelezték már, időnként egészen az „olvasó nép”¹ önfelszámolását, a Gutenberg-galaxis végleges eltűnését vizionálva. Ha lehetőségeinkhez mérten meg szeretnénk érteni a Covid-időszak és a járványügyi korlátozások könyvkiadásra, olvasói-befogadói attitűdökre gyakorolt hatását, át kell tekintenünk a 2019–2021 közötti időszakot megelőző jó néhány évtized tendenciáit, könyvpiaci átalakulásait, torzulásait. Mérlegre kell tennünk azokat a prognózisokat is, amelyek ezen időszakban, évtizedes távlatokban bocsátkoztak jóslásokba az olvasási szokások, illetve a különféle társadalmi csoportok olvasási hajlandósága tekintetében. Úgysszintén elkezdhető az óvatos felmérése azon – nyilvánvalóan még alakulóban lévő – drasztikus változásoknak, amelyek a keresleti és kínálati, az előállítói és befogadói: magyarul a könyvkiadói és olvasói kapcsolattartás hagyományos formáiban álltak. Kérdés továbbá, hogy a részben a Covid-járvány gerjesztette gazdasági hatások (gazdasági visszaesés, fogyasztói szokások megváltozása, logisztikai és ellátási zavarok, infláció, papírdrágulás stb.) mennyi ideig maradnak velünk, az általuk generált problémák visszafordíthatók-e, vagy a könyvelőállítás és -kereskedelem merőben új formáit kell majd kialakítani. Írásomban ezen szempontok figyelembevételével kísérlem meg bemutatni az MMA Kiadó koronavírus-járvány alatti tevékenységét, a felmerülő nehézségeket és az arra adott válaszokat, kiemelten hangsúlyozva, miszerint kiadónk sok tekintetben speciális helyzete (finanszírozási forma, könyvtípusok, példányszámok stb.) nem teszi alkalmassá arra, hogy a működésében tapasztaltakat globálisan vagy akár csak a magyar könyvpiac vonatkozásában releváns, más kiadói gyakorlatok modellezésére adekvát mércének tekintsük.

(Jelenkori helyzet a hazai művészeti- és réteggönyvek kiadása szempontjából) A rendszerváltás utáni könyvkiadói és könyvpiaci gyakorlatot kizárólag az 1945 utáni, az államosítás, az állami felügyelet és kontroll mellett zajló folyamatok vázlatos áttekintésével lehet megérteni. Az 1989-ig fennálló struktúra egy politikailag-ideológiailag meghatározott (legalábbis annak intenzív befolyása alatt álló), ellenben magas szakmai színvonalon és hatékonyan működő könyvkiadási és könyvkereskedelmi struktúra volt. Az állami fenntartás hosszú távú tervezhetőséget, biztonságot jelentett, a jól profilozott kiadók (Helikon, Corvina – művészeti kiadványok, bibliofiliák; Magvető, Szépirodalmi – klasszikus és kortárs magyar irodalom; Európa – világirodalom; Akadémiai – tudományos; Móra – gyermek- és ifjúsági)² – nem jelentettek egymásnak konkurenciát, a maiaknál lényegesen magasabb példányszámok eladását tematikusan szervezett médiatámogatás segítette, nem beszélve arról, hogy az olvasás legújabb kori formái (e-könyv, internet) még nem állították megnyerhetetlen versenyhelyzet elé a nyomtatott könyvet.

Az ekkori rendszer nyilvánvaló és sosem áhított anomáliái dacára elmondható, hogy az 1989 utáni privatizáció, a könyvpiac vadkapitalista átalakulása rengeteg máig ható probléma forrása lett. A könyvterjesztés kezdeti újrászerveződése jelentős diverzitást

eredményezett, ahol a kis családi könyvesboltoktól a közepes méretű bolthálózatokon át a nagy terjesztőig közel ötszáz szereplőre bővült a piac. Az ezredfordulóra aztán ezek jó része versenyképtelenné vált, a könyveladás volumene áthelyeződött a plázákba, ami az eladott könyvek teljes fogyasztásra értett belső arányait is átrajzolta. Ez az átalakulás, valamint a tény, miszerint a külföldről importált könyvek zöme már nem az igényes, hanem a bestseller irodalomnak nevezett körbe tartozott, nagyban nehezítette a szép-irodalmi, művészeti és réteggönyvek eladhatóságát. A könyvterjesztői szempontok első helyére az azonnali értékesíthetőség került, így azok a kiadványok, amelyek nem egy időzített marketingkampány által gerjesztett divat hullámain ültek, lassan kiszorultak a polcokról, hiszen fogyasztásuk bár folyamatosnak, mégis kifejezetten lassúnak, munka-igényesnek bizonyult. Ez a tendencia kiadói oldalról példányszámcsökkenéssel járt, a csökkenés pedig a terjesztésbe való bekerülés további nehezülését okozta. A tematikus, rétegirodalmat forgalmazó könyvesboltok alacsony száma miatt a kiadók megpróbálnak intenzívebb online jelenléttel kapcsolatba lépni leendő olvasóikkal, de befogadói részről ez nagyfokú tudatosságot, illetve legalább elégséges technológiai felkészültséget feltételez.

További problémákat okoz, hogy a nyugat-európai gyakorlattal ellentétben, ahol a könyvkereskedők valóban a könyvterjesztés piaci feladatait látják el, a könyvkiadók pedig – egy-két kivételtől eltekintve – nem rendelkeznek saját üzlettel, Magyarországon egy olyan tökekoncentráció jött létre, amely nemcsak a forgalmazás szinte egészét összpontosítja két-három nagy hálózat kezében, de lényegében az összes potens kiadót is idővel felvásárolták, beolvasztották, így gyakorlatilag önellátóvá váltak. Az olyan kis példányszámú, művészeti és egyéb réteggönyveket létrehozó kiadókra, mint amilyen a Magyar Művészeti Akadémia kiadója, az MMA Kiadó, gazdasági szempontból egész egyszerűen nincsenek rászorulva – ennek következményeképpen az esetleges együttműködés alkalmával kizárólagos alkupozícióban vannak mind a kötetek regionális elosztása, mind a kihelyezési gyakorlat, mind az árrés meghatározásának kérdésében. Utóbbi azért különösen aggályos, mivel az eredetileg a könyvszakma érdekében benyújtott, a könyvek kötött áras forgalmazását célzó törvényjavaslat megszabja, hogy a megjelenés pillanatától számított 365 napon belül a kiadványt kizárólag az azon feltüntetett kiskereskedelmi áron lehet polcra helyezni.³ Ha a nagykereskedői gyakorlat szerinti 50–55 százalékos árréssel számolunk, világossá válik, hogy az alacsony példányszámban kiadott, folyamatos, ám lassú fogyást mutató – s ezáltal a leglátogatottabb könyvesboltok kínálatából szinte teljesen kiszoruló – réteggönyvek 45–50 százalékos áron történő átadása sok esetben az előállítás költségeit sem tudja fedezni, különösképpen a jelenlegi nyomdai- és papírárak mellett.

Amint látszik, a művészeti és réteggönyvek kiadói a koronavírus-járvány időszaka előtt is meglehetősen nehéz helyzetben voltak. Ezt a pozíciót a pandémia, illetve az azzal összefüggésben hozott korlátozó intézkedések értelemszerűen, ám az adott könyvkiadó sajátos profilja, célközönsége, eladási felületei, társadalmi beágyazottsága és olvasóinak korszerűségi meghatározottsága kapcsán különböző módon és mértékben gyengítették.

Következőekben a járvány 2019-es kitörésekor megfogalmazott prognózisok, a befogadói oldalon érzékelhető olvasásszociológiai változások, valamint a globálisan és nemzeti hatáskörben hozott, a kultúra és a könyvszakma eseti támogatására foganatosított intézkedések áttekintésére törekszem, hogy ezek fényében váljon értékelhetővé és tapasztalati alapanyaggá az MMA Kiadó 2020 és 2022 közötti könyvelőállítási és könyvforgalmazási gyakorlata.

(*Prognózisok, felmérések, olvasói attitűdváltások*) Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy – bár évtizedek óta napirenden volt orvosszakmai körökben egy lehetséges világjárvány kitörésének lehetősége – a teljes globális gazdaságot, így a könyvszaktmát és a könyvpiacot is felkészületlenül érte mind a pandémia, mind az arra adandó válaszok sürgőssége. A WHO által megkövetelt protokoll, illetve a nemzeti hatáskörben hozott járványügyi intézkedések eklektikus adaptálása nehezen követhető és kiszámíthatatlan gazdasági és lélektani (!) környezetet teremtett. Az első pánikreakció, a teljes lezárás után más-más stratégiák bontakoztak ki az emberi élet védelmére és a létfenntartás minimumát biztosító szolgáltatások egyensúly-megteremtésére (ezzel összefüggésben a nem létfontosságú szolgáltatások körébe sorolt kulturális intézmények, könyvesboltok, könyvtárak újranitása csak az EU tagállamainál vizsgálva is hónapos különbségeket mutat)⁴. Az időszak szomorú, ám tökéletesen érthető tanulsága: a kultúra – ezen belül a könyvkiadás, könyvértékesítés – nem tartozik az alapvető/létfontosságú szolgáltatások körébe; úgy is fogalmazhatunk, hogy a pandémia a szellemi és mentális egészségmegőrzés vonatkozásában meglehetősen károkat okozott az egyetemes kultúra számára. A kárfelmérés, a hosszú távú hatások átlátása, az új norma kialakítása még jó ideig várat magára – különösképpen, mivel részben a pandémia hatására megindult egyéb folyamatok kifutása akár évekig is eltarthat. Ennek ellenére vannak biztató jelek: a *Publishers Weekly* 2021. december 31-i száma összegzésként megállapítja: a The Association of American Publishers jelentése szerint az amerikai könyvesboltok 2021 októberéig 7,12 milliárd dollár értékben adtak el könyveket, ami 40 százalékos emelkedés az előző, 2020-as esztendő azonos időszakához képest, és jó eséllyel a visszapattnás a járvány előtti 2019-es év hasonló periódusát is felülmúlja majd.⁵ Az emelkedés annak fényében különösen örömteli, hogy már 2020-ban is a vártnál jobban teljesített a könyves szektor, annak ellenére, hogy világszinten érvényes tendenciává vált a személyes találkozások megszüntetése vagy drasztikus korlátozása, a könyvbemutatók, író-olvasó találkozók virtualizálása, online térbe helyezése, valamint a könyvértékesítés webshopokon keresztül bonyolítása. Utóbbi azért komoly kihívás, mert a könyveladások jelentős része impulzusvásárlás, amikor is az olvasó a könyvesboltban nézelődve egy számára újdonságként ható, korábban nem ismert kötetet a helyszínen kézbe véve ismer és vesz meg. Ezek többé-kevésbé a magyarországi tapasztalatoknak is megfelelnek. De legalább ennyire érdekes összevetni ezeket a Covid-járvány kitörésekor prognosztizált hatásokkal.

A *Chronicle of Higher Education* felmérésekre alapozva egyszerre összegez és következtetéseket is levon a járvány első hullámának lecsengése után. Emma Pettit, e neves szaklap publicistája befogadói (különösen tanuló), illetve szerzői oldalról is megvizsgálja a pandémia hatásait. Előbbi kapcsán megállapítja: a járvány okozta stressz, a szorongás rontja a koncentrációs képességet, a befogadói élmény, a tudáselsajátítás jelentősen sérül. Szerzői oldalról legproblémásabbnak a visszajelzés szinte teljes hiányát, a születő mű reflektálatlanságát, a személyes találkozásból fakadó megerősítések elmaradásának demotiváló hatását tartja.⁶ Az *Insights by Stanford Business* hasábjain? Martin J. Smith többek között arról beszélgetett Scotty McLennan gazdasági szakemberrel, hogy a karanténban töltött időszak alatt a szépirodalmi alkotások és az olvasás úgy általában alkalmasabb terepe a társas kapcsolataink iránti igény fenntartásának, mint az online kommunikáció és a virtuális közösségek. Az átélhetőség, a szereplőket szinte életre keltő, érzékletes karakterrajzok az elvesztett normalitás, a hiányként megélt közösségi létezés mementóiként szolgálhatnak. Elmondása szerint szépirodalmat nemcsak gazdasági tárgyú előadásain szokott olvasmányként javasolni, de kifejezetten törekszik

arra az élet más területein – így a járvánnyal sújtott időszakban – is, hogy a különböző kihívásokat, kríziseket az olvasás figyelemirányító, fókuszáló, lényeglátásra sarkalló erejével kezelje, orvosolja. Példaként a minden szemeszterben feladott Tolsztoj-művet, az *Ivan Iljics halálát* említi mint a halál közelségének átlényegítő, a valódi értékeket felszínre hozó szerepének egyik legszebb paraboláját. „Az összes meg nem éneklt hősrre gondolok, akik ellátnak minket élelemmel, becsomagolják és kiszállítják az ebédünket, és az összes nővérrre, egészségügyi dolgozóra és mentősrre. Gerasim minden nap előveszi Iván ágytálát, és megbirkózik minden fájdalmával, és szívesen segít, és nem fél a haláltól. Nem tartja tehernek a munkáját” – aktualizálja a művet saját élethelyzetünkre.

Más véleményen van Hugo Setzer, az International Publishers Association (IPA, Kiadók Nemzetközi Egyesülete) elnöke, aki nem a valósággal való párhuzamosságok felfedezésének, hanem éppen a kínzó körülményektől való elfordulás legadekvátabb lehetőségének tartja a könyvet, az olvasást. A pandémia kirobbanásakor, az első karanténintézkedések bevezetésekor az IPA elnöke „olvasás bumm”-ban reménykedett, amely a legnagyobb angol nyelvterületeken végzett mérések szerint, ha nem is robbanásszerűen, de valóban bekövetkezett – elég két mértékadó felület (Goodreader, BBC) ez irányú jelentéseit megtekinteni.⁸ Míg előbbi azt emeli ki, hogy az online könyvértékesítés területén – evidens módon – szinte soha nem látott mértékben szárnyal az eladás,⁹ addig utóbbi a megvásárolt kiadványok struktúrájával foglalkozva rögzíti: a szépirodalmi művek eladása harmadával nőtt, míg a gyermekek számára készült oktatási anyagok értékesítési volumene 234 százalékkal (!) emelkedett.

A kármérséklés sikerként is értékelhető eredményeihez hozzájárultak a szinte minden országban meghirdetett olvasásnépszerűsítő programok, amelyekhez természetesen a könyvtárak is csatlakoztak (a könyvtárak helyzetéről a karantén alatt külön tanulmányok születtek).¹⁰ Ezekre már csak azért is szükség volt, mert mind a karantén idején, mind az utána készült felmérések tanúsága szerint a látszólag felszabaduló idő ellenére a többség kevesebbet olvasott, mint korábban, ráadásul jellemzően interneten elérhető könyveket és rövidebb szövegeket választott. Választásaikat – ahogy korábban, a felmérések idején is – elsősorban személyes javaslatokkal, valamint Facebook- és YouTube-ajánlásokkal magyarázták, tehát nem az erre hivatott, szakemberek által fenntartott könyvvásárlási blogok és folyóiratok inspirálták őket.

A kiadói protokoll kényszerű megváltozása a járványügyi korlátozások ideje alatt (*Az MMA Kiadó bemutatása*) A 2018. november 1-jével megalakult, száz százalékbán az MMA tulajdonában álló nonprofit kft. a magyarországi könyvkiadói és könyvpiaci megállapítások tekintetében sok esetben kivételes helyzetűnek mondható. Az előzőekben már vázolt problémát felismerve, miszerint a művészeti könyvek létrehozása és forgalmazása nem rentábilis, a Magyar Művészeti Akadémia először megbízási, az utóbbi időben támogatási rendszerben finanszírozza a kiadó tevékenységét. Az MMA Kiadó legfőbb célja a Magyar Művészeti Akadémia és intézményei gondozásában megjelenő könyvek (művészeti könyvek, albumok, katalógusok, konferenciafüzetek, életmű-feldolgozások), CD-k, DVD-k, valamint a *Magyar Művészet* periodikum kiadása, az MMA által megrendelt életmű-dokumentációk készítése, portréfilmgyártás, videószolgáltatás, továbbá a fotó- és videóarchívum gondozása.

Mivel indulásakor az MMA Kiadónak nem volt társadalmi beágyazottsága, az első két évben marketingtevékenységét nem az eladások maximalizálására irányította, hanem a kiadó ismertségének, illetve az MMA széles körű láthatóságának növelésére. Ugyanezen célt szolgálták a könyvheti részvételek, a gyakorlatilag minden kiadványhoz

társuló könyvbemutató, kerekasztal-beszélgetés vagy konferencia szervezése, amelyeken keresztül nem csupán egy születő mű értékesítési felületét kívántuk szélesíteni, hanem közönség-, illetve közösségteremtési szándék is vezérelt minket (évente 50–60 cím megjelenése esetén belátható, hogy az ezekhez kapcsolódó események megszervezése komoly tervezést igényel). Ugyanakkor az említetteken túl még egy fontos indítatásunk volt az említett találkozóik megszervezésére: könyveink jelentős része nem tart számot széles körű érdeklődésre, nem bestseller, ezért meg kell találnunk azokat a kis, sokszor egy-egy intézményhez kötődő közösségeket (Filmes Ház, Mai Manó Ház, FUGA stb.), akik számára szakértő bemutatás keretében interpretálhatjuk kiadványainkat.

Az indulás utáni két évben jellemzően kis, tematikus könyvesboltokban, múzeumi értékesítőhelyeken hoztuk forgalomba könyveinket, majd a cég szűkebb körű ismertté tétele után mind a marketingtevékenységgel, mind az országos lefedettségű bolthálózatokkal (Libri, Líra & Lant), valamint webes értékesítési láncokkal (Pult, Bookline) a kiadó és az anyaintézmény „társadalmiasítása” felé vettük az irányt.

Ezt a tudatos építkezést szakította meg a világjárvány, amelynek gyakorlati szempontjait, illetve a rájuk adott válaszokat a következőkben részletezem.

(Kéziratok) Az MMA Kiadó gyakorlatában jellemzően nem kész kéziratokat fogadunk be, hanem a Magyar Művészeti Akadémia tagozatainak javaslata szerint kérünk fel szerzőket egy-egy téma, korszak, illetve alkotóművész, akadémikus életművének feldolgozására. Tehát már a kézirat létrehozási folyamata is intenzív konzultációt igényel a szerző és szerkesztője, a szerző és lektora között. Kiadványaink többségének elkészítése lehetetlen lenne a szakkönyvtárakkal, közgyűjteményekkel és más intézményekkel történő együttműködés nélkül. Ezek többsége a járvány idején vagy teljesen bezárt és szüneteltette szolgáltatásait, vagy egy ügyeleti nappal és erősen korlátozott online rendelkezésre állással szolgálta ki a kéréseket. Leálltak a katalógizálások, a digitalizálások; a közlési jogok beszerzése, de természetesen a helyszíni adatgyűjtés, kutatás is jóformán teljesen ellehetetlenült.

Ezzel párhuzamosan a szerzőkkel történő kapcsolattartás is problémásabbá vált – teljesen világos, hogy az online érintkezés legfejlettebb formái sem tudják kiváltani a személyes egyeztetéseket. Mivel szerzőink egy része jelentős ragaszkodást mutatott az általa megszokott, hagyományosabb könyvkészítési eljárások irányába (diktálás, hanganyag gépeltetése, nyomtatott, papíralapú korrektúra stb.), ezek mozgatása, sokszorosítása, célba juttatása – főként vidéki vagy határon túli résztvevők esetében – nehezítette és jelentősen lassította a munkát.

A könyvkiadói jelenlét korlátozása miatt a belső munkafolyamatok is akadoztak, a jelentős adminisztrációs apparátus (jogi osztály, pénzügyi osztály, marketingosztály) működése is lelassult. Ugyanígy körülményesebb volt a külső munkatársakkal, fordítókkal, nyelvi- és szaklektorokkal, korrektorokkal, tördelőkkel történő együttműködés.

Összegezve a kézirat-létrehozás terén tapasztalt változásokat, a következmények: projektek elhúzódása, egyes könyvtervek meghíúsulása, munkafolyamatok torlódása.

(Könyvvé válás) A kézirat mint szöveges és képi elemekből összeálló, végső tartalmi egység a könyvtervező, a tördelő alkotása révén válik virtuális könyvtestté, azaz az ő munkája során alakul ki az a forma, amely alkalmas a nyomdai megvalósításra, a könyvvé válásra. Az MMA Kiadó két kiváló műszaki szerkesztője végzi az éves címek tördelésének 70–75 százalékát, de részben a munkafolyamatok feltorlódása, részben kapacitáshiány, illetve speciális szerzői kérések okán foglalkoztatunk más kollégákat is, több esetben Szép Magyar

Könyv-díjazottakat is (Bárd Johanna – *Győri Balett 40; Sára Sándor; Vincze Judit – Valaki útravált...*; Király Gábor – *Barokk freskófestészet Magyarországon II.*). A könyvtervezés folyamatába a kiadói gyakorlat szerint bevonjuk a reprezentatív képes albumok szerzőjét, valamint a művészt, akinek képzőművészeti alkotásait, fotográfiáit hivatott bemutatni a kötet. Ez, az érintett közreműködők jelentős részének veszélyeztetettsége miatt, gyakorlatilag lehetetlenné vált.

Legalább ekkora nehézségeket okozott a nyomdával való – egyébként bejártott és alapesetben gördülékeny – kapcsolattartás megváltozott körülményekhez történő igazítása. A bevezetett korlátozások következtében szinte lehetetlenné vált a máskor szokásos helyszíni egyeztetés, a színprofilok beállítása, a képek finomhangolása, az ellenőrző példányok (proofok) megtekintése, a gépindítás felügyelete. A személyes találkozások limitálása miatt a szerzők, képszerkesztők, tördelők sem tudtak maradéktalanul részt venni a folyamatokban, ami egyébiránt a minőségi végeredmény egyik garanciája lenne.

A könyvkészítés folyamatát azonban nemcsak lokális (a magyar rendelkezések a kiadót és a nyomdát is érintő) következmények, hanem globális anomáliák is nehezítették. A légi és tengeri szállítás drasztikus visszaesése lényegében felszámolta azokat a bejártott papírellátási láncokat, amelyek kiszolgálták Európát a zömében kínai áruval. Az ellátás akadozása hamar akut papírhiánnyá változott, a különböző papírtípusok és kiemelten a borítókhoz használt keménytábla csak ritkán és korlátozott számban állt rendelkezésre. Így többször csak részszállítással, harminc-negyven példányonként érkeztek meg a könyveink (több esetben a leadást követően három-négy hónappal). Ez a kiadó működését biztosító speciális finanszírozási rendszerben komoly adminisztrációs kihívásokat jelentett (a megrendelt kötetek szállítólevelén csak a teljes példányszám szerepelhet, se kevesebb, se több), továbbá a könyvesboltok ellátása, valamint az online forgalom kielégítése is nehézségekbe ütközött.

Szintén gondot jelentett, hogy ha volt is rendelhető papír, annak az ára elképesztő ütemben változott,¹¹ a drágulás sok esetben az igény bejelentése és a szállítás ideje között is drasztikusan jelentkezett; ennek következményeit a hazai papíripari szereplők is megérezték. „A Nyomda- és Papíripari Szövetség – miután több tagvállalatától is olyan jelzést kapott, hogy azok ellátási gondokkal küzdenek – először online konferenciát tartott az érintettek részvételével, majd bekérte a papír-nagykereskedők helyzetjelentését, és nemzetközi szervezetén keresztül is tájékozódott az európai tapasztalatokról. Ezt követően október 14-én hivatalos állásfoglalást adott ki tagvállalatainak a »magyarországi nyomdai felhasználású papíralapanyag-ellátási nehézségeiről.«¹²

Ezen tendenciák alól az MMA Kiadó sem tudta teljes mértékben kivonni magát, még akkor sem, ha a sajátos finanszírozási forma biztos háttérrel jelent, a nonprofit gazdálkodás pedig az árképzésben nyújt lehetőséget a kiadványok ár-érték arányának maximalizálására (egyes reprezentatív presztízskönyveink kiskereskedelmi ára alig haladja meg a nyomdaköltséget). Ennek a vállalásnak a veszélye abban rejlik, hogy a nyomdák – érthető és méltányolható módon – az árajánlatokat már érvényességi idő nélkül adják ki, ezzel szinte teljesen tervezhetetlenné téve a korábban már említett árszabályozási kööttségek biztonságos használatát.

Összegezve a könyvkiadás terén tapasztalt változásokat, a következmények: egyes könyvtípusok (keménytáblás, 4+4 színes nyomás) időszakos befagyasztása, prolongálása, projektek elhúzóda, megvalósulások drasztikus csúszása, előállítási ár (önköltség) gyakori növekedése, kiskereskedelmi árnövekmény.

(*Könyvkereskedelem*) A KSH és az MKKE különféle statisztikái nem kellően cizelláltak ahhoz, hogy könyvtípusonként, értékesítési felületekre bontva tudjunk információt szerezni a járványidőszak könyveladási változásaival kapcsolatban, ezért a globális számok mögött leginkább a kiadók személyes beszámolóira, az egymás közötti informális tapasztalatcserére hagyatkozhatunk e kérdésben. Egyfelől kirajzolódik egy olyan mintázat, miszerint – természetszerűleg és sajnálatosan – az igényes rétegekönyvek, művészeti kiadványok szenvedték el a legkomolyabb visszaesést, másfelől az oktatási anyagok, gyermekkönyvek és bestsellerek sínylették meg legkevésbé az időszakot (mi több: előbbi kettő a webes értékesítési felületeken még előrelépést is produkált).¹³ A kivételesnek tűnő helyzetet magyarázza, hogy hosszú évek óta dinamikusan nő a gyermek- és ifjúsági könyvek népszerűsége, amit a szektor képviselői azzal is magyaráznak, hogy Magyarországon élő kultúrája van az esti könyvforgatásnak, a szülők és nagyszülők meselovlásának. A Móra Könyvkiadó kiadói és üzemeltetési vezetője, Vas Katalin elmondta, évi árbevételük, amelyet a hazai gyermekkönyvpiac megkerülhetetlen szereplőjeként érnek el, másfél milliárd forint. Dr. Gál Katalin, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének elnöke elmondása szerint az évi 50–55 milliárd forint árbevételű hazai könyvkiadás átlagosan 30 százalékát teszik ki a gyermek- és ifjúsági könyvek.¹⁴ Az ifjúsági könyveket (is) forgalmazó kiadók egyöntetűen arról számoltak be, hogy a pandémia kapcsán hozott korlátozó intézkedések bevezetése után nagyobb hangsúlyt fektettek az online értékesítésre, aminek folyamánként rövid időn belül 20 százalékkal növelni is tudták értékesítési volumenüket. Ehhez – mármint a webes forgalom ilyen mértékű fokozásához – azonban egyértelműen szükség van egy társadalmi beágyazottságra, a széles körű ismertségre egy akár generációk óta tartó meglétére. Az online vásárlás bizalmi kérdés, ráadásul nagyfokú tudatosságot feltételez, korosztályosan az arra való hajlandóság meglehetősen diverz. A társadalmi beágyazottsággal nem rendelkező, a generációs távlatokkal nem bíró kiadók a leghatékonyabb és legcéltartóbb marketinggel sem tudják ellensúlyozni e hátrányukat. Az MMA Kiadó hirdetési gyakorlata egyébként sem az értékesítési volumen maximalizálását, hanem a cég és rajta keresztül az anyai intézmény – a Magyar Művészeti Akadémia – ismertségének, a berkein belül zajló tevékenységek láthatóvá tételének kulminálását célozza. Ettől függetlenül, miközben a kiadók többségének bolti kereskedelmi forgalma 55–60 százalékkal visszaesett, addig az MMA Kiadó jelentős előrelépést tudott elérni e téren. A különös helyzetnek egyszerű a megfejtése: a 2018-ban elindult értékesítési tevékenység, amely alapvetően a kis, tematikus könyvesboltokon keresztül történt, éppen 2019 végére ért el arra a szintre, hogy címeinkkel meg tudtunk jelenni az országos bolthálózatok kínálatában (a már röviden vázolt kihelyezési gyakorlat, illetve az 55 százalékos forgalmazói árrés alkalmazása mellett). A 2020-as évben tehát a le- és bezárások ellenére kereskedelmi tevékenységünk dinamikája miatt növelni tudtuk eladásainkat, hiszen az országos bolthálózatokba való bekerülés a hónapos leállások ellenére is jelentősebb fogyást tudott eredményezni, mint a korábbi, kizárólag kis könyvesboltokon keresztül történő forgalmazás. Eme részsiker ellenére más területen, azaz (a könyves rendezvények és könyvbemutatók hiányában) az online kereskedelemben nem sikerült szintet lépni – ennek legfőbb oka az előzőekben már szintén taglalt vásárlói tudatosság mellett közönségünk életkori meghatározottsága, illetve az MMA Kiadó egyelőre még épülőben lévő, alacsony társadalmi beágyazottsága.

Összegezve a könyvkereskedelem terén tapasztalt változásokat, a következmények: összelandásaink minimálisan növekedtek, ami a tendenciáktól függetlenül a „békeidőre” tervezett előrelépéshez képest értelemszerűen csalódást keltő.

(*Marketing, utógondozás, könyvbemutatók*) Ahogy ezt már korábban is rögzítettem, az MMA Kiadó fennállása szűk öt esztendeje alatt nem tudott még saját, könnyen aktivizálható és mobilizálható olvasóközönséget építeni, amely nemcsak egyes kötetek vagy sorozatok, hanem a teljes kínálat iránt érdeklődve folyamatosan figyelemmel kísérné munkásságunkat. Ennek eklatáns példája, hogy míg anyaintézményünk, a Magyar Művészeti Akadémia a Facebook/Meta közösségi oldalon több mint 25 500 követővel büszkélkedhet, addig a kiadó mindössze szűk, 1500 fős tábort tudhat magáénak – ráadásul az általunk posztolt eseményeket, rendezvényeket ennél is sokkal kevesebben, átlagosan tíz-tizenöten kedvelik. Ezeket a számokat a fokozott ráutaltság időszakában, a karanténidőszakban sem tudtuk érdemben növelni. Szintén a korlátozott elérés okán fontos számunkra a különböző folyóiratokkal, a kulturális újságírókkal való folyamatos együttműködés, recenziós példányok postázása, recenziók megírásának ösztönzése, valamint az olyan kulturális intézményekkel történő együttműködés, akik bírnak olyan élő közösséggel, akik a hozzájuk szervezett eseményeken szívesen megjelennek, de ugyanezen alkalomra egy másik, számukra idegen helyszínre nem mennek el. Kiváló példa erre Szekfü András filmtörténész *Így filmeztünk* című sorozatának¹⁵ eddig megjelent három darabja, amelynek első két részét a Ráday utcai Filmes Házban mutattuk be, hatalmas érdeklődés, teltház mellett, míg harmadik részét a Budapesti Klasszikus Film Maraton keretén belül a Francia Intézetben – a könyv jelentőségéhez és a meghívottak illusztris névsorához mérten igen szerény látogatottsággal.

Ugyanezen okból igyekszünk az elsősorban lokális érdeklődésre számot tartó köteteket azokban a közösségekben bemutatni a nagyközönségnek, legyen szó vidéki vagy határon túli helyszínekről, amelyekben többletjelentéssel bírhat a kiadvány. A Kóti Árpád debreceni színművészről szóló könyvet¹⁶ a Debreceni Csokonai Színházban, Schrammel Imre képzőművész albumát¹⁷ az életmű-kiállításának otthont adó szombathelyi múzeumban, Varga Zoltánnak a kecskeméti animációs film történetét átfogó monográfiáját¹⁸ a KAFF-on, azaz a Kecskeméti Animációs Filmfesztiválon ismertettük meg az érdeklődőkkel – természetesen a sor még hosszan folytatható. A Magyar Művészeti Akadémiához kötődő alkotók között szép számmal akadnak határon túliak, az ő életműüket feldolgozó kiadványok debütálását is – lehetőségeinkhez mérten – igyekszünk szűkebb pátriájukban megszervezni. Így került sor a Mács József-monográfia¹⁹ és Gál Sándor válogatott verseinek²⁰ felvidéki bemutatójára, Szilágyi István regényének²¹ és a Tamási Áron-albumnak²² a meghívására a Kolozsvári Ünnepi Könyvhétre.

Az elmondottakból következik, hogy az MMA Kiadó számára kiemelten fontos könyveinek utógondozása, a virtuális tér helyett a valódi, közösséget építő terekben bemutatni és népszerűsíteni kiadványait. Ettől a lehetőségtől, illetve az ehhez hasonló alkalmaktól (kiállítás-megnyitók, tematikus estek, konferenciák stb.) fosztott meg minket teljesen a koronavírus-járvány. Ennek legjobb példája a Plugor Sándor erdélyi grafikus-képzőművészről készült album, amelyhez egy pályázat keretében kampányt, illetve kiállítást is kellett szerveznünk a Pesti Vigadó kiállítótermében. A kötet bemutatója és a kiállítás megnyitója éppen 2020. február 26-án, néhány nappal az országos lezárások előtt került megrendezésre, így a közel másfél éves előkészületek után szinte azonnal alkalmazkodnunk kellett az új helyzethez: elsők között (talán elsőként) forgattunk le virtuális tárlatbejárást, illetve töltöttünk fel az internetre videó formátumban könyvismertetőt, kedvcsináló lapozgatót.

Ezt a vonalat folytatva készülő könyveinkről – könyvbemutatók és egyéb, offline prezentációs lehetőség híján – 2020 tavaszától rövid lapozgatókat forgattunk, illetve rögzítettünk és tettünk közzé a YouTube-on egy rövidebb, egyperces és egy hosszabb,

átlagosan 5–8 perces könyvismertetőt a szerzők, szakértők, szerkesztők bevonásával. A tapasztalat itt is az volt, hogy ezen megoldások az elérést dinamizáló hirdetési lehetőségek ellenére sem tudták kiváltani a személyes találkozásokra alapozó könyvbemutatókat (20 ezer feletti elérés esetén is hatalmas volt a meddőszórás, a többség csak néhány másodpercig nézte a videókat, mielőtt továbbnavigált volna).

A járványügyi korlátozásokat követő időszak konklúziói

(A tervezési táv lerövidülése) A koronavírus-időszak egyik legjellemzőbb tünete a kiadói munkák tervezhetetlensége volt, mind a könyvek megvalósulása, mind a megvalósulás pontos ideje és költsége tekintetében. Egy könyvkiadó számára kiemelten fontos lenne a minimum három évre történő előretekintés, hiszen a munkák ütemezése, a kampányok tervezése, a bemutatókhoz kapcsolódó rendezvények megszervezése, helyszínek lefoglalása csak ilyen formán kivitelezhető biztonsággal. Az utóbbi időszak tanulságai alapján a tervet plasztikusabban értelmezzük, és bizonyos párhuzamosságok szükségszerű beépítésével pótlólistákat, kiegészítő listákat alkalmazunk, amelyek között – beleértve a hagyományosan alkalmazott éves gyártási tervet is – átjárási lehetőséget építünk ki, reagálva egy-egy könyvprojekt kapcsán felmerülő nehezítő körülményekre (csak egyetlen releváns példa: a Covid-időszakban prolongált épületfelújítások, freskórestaurálások miatt azok fotózása is eltolódott, így a *Barokk freskófestészet Magyarországon* 2021-re tervezett része nem tudott időben elkészülni).

(Irodai jelenlét, home office) A járvány idején természetesen az MMA Kiadó is az érvényes protokoll szerint járt el, azaz dolgozóinak otthoni munkavégzést rendelt el, részlegenként (és egyben szobánként) egy-egy fő ügyeleti-jelenléti munkavégzése mellett. Egyes munkafolyamatok (szerkesztés, korrektúra, lektorálás) természetesen távmunkában is azonos hatékonysággal végezhető, ugyanakkor számtalan olyan, folyamatos és személyes egyeztetést igénylő szegmens (szövegegyeztetés, képszerkesztés, tördelés) létezik, amely lényegesen körülményesebben kivitelezhető. A járványügyi korlátozások megszűnése után tehát a kiadó visszatért a hagyományos, jelenléti munkavégzésre, heti egy nap home office biztosítása mellett.

(Könyvbemutatók, rendezvények) Érezhetően hatalmas várakozás övezte az újbóli jelenléti rendezvényszervezést olvasói részről, a kezdeti óvatosság mellett is észlelhető volt a személyes találkozások iránti igény. Ennek ellenére azt a döntést hoztuk, miszerint a járvány előtti „egy cím, egy bemutató” elvet racionalizálva könyveinket a megjelenés érvényességi idején belül, de tematikusan csoportosítva, tömbösítve mutatjuk be a nagyközönségnek. Erre példa a *Pars pro toto*, a közelmúlt jelentős nemzetközi filozófiai-esztétikai munkáinak magyar nyelvű sorozata, ahol a fél év termését²³ egymást követő, szakértői kerekasztal-beszélgetés keretében dolgoztuk fel, illetve az évad felütéseként, 2022 februárjában rendezett, a karantén alatt kiadott iparművészeti és tervezőművészeti kiadványok összевont bemutatója a Pesti Vigadó Makovecz-termében. Döntés született arról is, hogy az Ünnepi Könyvhét mellett 2022-től részt veszünk a Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon, a Kolozsvári Ünnepi Könyvhéten, illetve a Győri Könyvszalomon is, tovább szélesítve a személyesen megszólított, reménybeli olvasók körét.

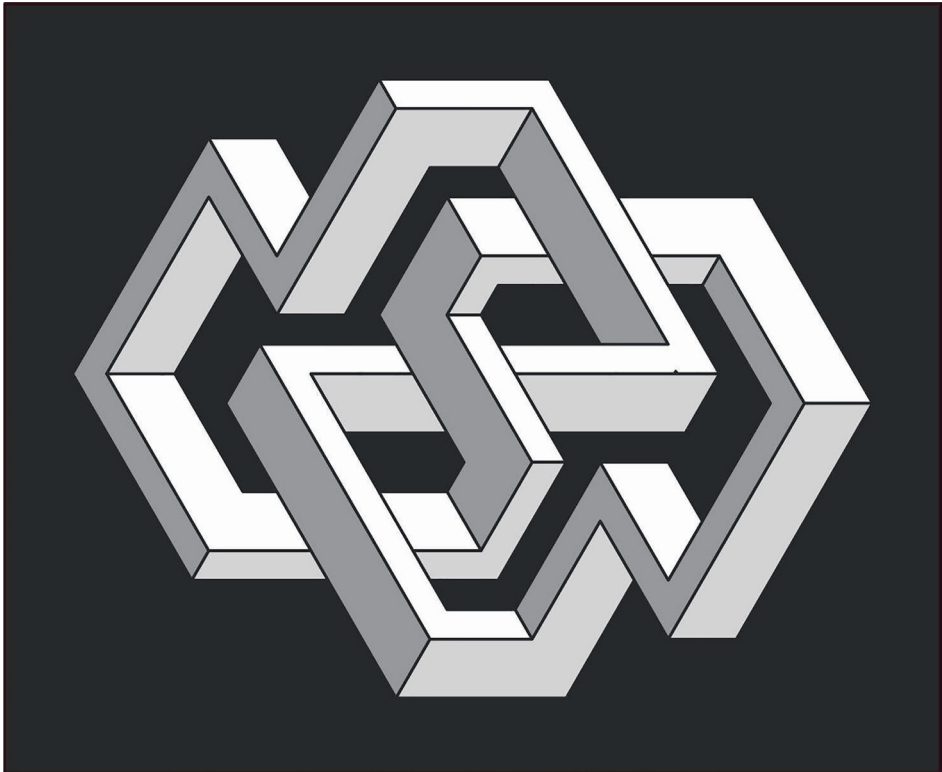
(Összegzés) Az MMA Kiadó nem profitorientált, nem a könyvpiacról élő szereplője a magyar könyves életnek, ezért a járványügyi intézkedések kapcsán bekövetkezett értékesítési visszaesés gazdasági értelemben nem rengette meg a céget. Célunk továbbra

sem lehet más, mint igényes réteggökönyvekkel jelen lenni a magyar kulturális életben, és a megváltozott környezetben is a legmagasabb nívójú, küllemében és tartalmában is színvonalas, ugyanakkor a legjobb ár-érték arányú köteteket tárni az olvasók elé.

JEGYZETEK

- 1 A kifejezés, amelynek könyvbéli említését tíz évvel megelőzően „Olvasó Népért” néven mozgalom is indult, *Az olvasás anatómiája* című kötet fülszövegében olvasható (*Az olvasás anatómiája*. Szerk.: Hajdú Ráfnis Gábor – Kamarás István, Bp., 1982, Gondolat).
- 2 Pécsi Györgyi: *A könyvkiadás gyakorlata* [előadás]. Elhangzott *A művészet közege* konferencián 2019. március 11-én a Pesti Vigadóban.
- 3 *Törvényjavaslat a könyvek árkötöttségéről*. https://mkke.hu/archivum/torvenyjavaslatok/torveny_javaslat_a_konyvek_arkotottsagerol (utolsó letöltés: 2022. 12. 05.)
- 4 https://www.ki.oszk.hu/sites/default/files/hirfajlok/ujranyitas_szoveges_0.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 5 The Publishing Industry Is Still Waiting for the New Normal. Szerk.: Milliot, Jim – Nawotka. <https://publishersweekly.com/pw/by-topic/industry-news/article/88201-the-publishing-industry-is-still-waiting-for-the-new-normal.html> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 6 Pettit, Emma: *Coronavirus Hits Campus*. <https://www.chronicle.com/package/coronavirus-hits-campus/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 7 Smith, Martin J.: *Reading Through the Pandemic. A Stanford business scholar discusses the literature that can sustain us in a crisis*. <https://www.gsb.stanford.edu/insights/reading-through-pandemic> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 8 Kozlowsky, Michael: *Reading is on the rise during the late stages of the pandemic*. <https://goodreader.com/blog/e-book-news/reading-is-on-the-rise-during-the-late-stages-of-the-pandemic> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
Coronavirus: Book sales surge as readers seek escapism and education. <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-52048582> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 9 „A heti eladások júniusban, júliusban és augusztusban (eddig) általában a 2019-es megfelelő hetek feletti trendet mutattak” – írta Noah Genner, a BookNet Canada vezérigazgatója egy friss cikkében. A BookNet minden héten mintegy 2500 könyvesboltból gyűjti össze az eladási adatokat Kanada-szerte, hogy figyelemmel kísérhesse az iparág trendjeit, és racionalizálja az ellátási láncot a kiskereskedők, kiadók és fogyasztók számára.
- 10 Békésiné Bognár Noémi Erika – Biró Bettina – Bódog András – Fehér Miklós – Nagy Andor – Vastagh Zoltán: *A könyvtárak és a világvárvány hullámai. Gyorsjelentés a magyarországi és a határon túli könyvtárak szolgáltatásairól*. https://ki.oszk.hu/sites/default/files/hirfajlok/a_konyvtarak_es_a_vilagjarvany_hullamai.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 11 A cellulóz tonnánkénti ára 2019 decemberében 820 dollár volt, míg 2021 szeptemberében 1340 dollár a norexco.com kimutatása szerint (az oldal 2022 májusában egyébként 1420,3 dollárt mutatott). A forintnak az euró és dollár vonatkozásában mutatott gyengülése honi viszonylatban további gondokat okoz.
- 12 Jandó Zoltán: „A háború óta nem volt ilyen káros” – újabb fontos hazai ágazat állt fejre. <https://g7.hu/vallalat/20211027/a-haboru-otanem-volt-ilyen-kaosz-ujabb-fontos-hazai-agazat-allt-fejre/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 13 „A 72 éve működő Móra Könyvkiadó üzemeltetési vezetője, Vas Katalin a portálnak elmondta, a Covid-járványban erősítették az online kereskedelmet, a webshop forgalma azonnal ugrott 20 százalékot, és később is nőtt. A járvány alatt online könyvbemutatókat is tartottak. 2021 tavaszán több gyerekkiadó összefogott, és »HUBBY – Gyerekkönyv Fesztivál« néven online fesztivált is tartott.
Vas Katalin elmondása szerint több tényező is sújtja a könyvkiadást, erősen megdrágult a papír – bizonyos esetekben duplájukra is emelkedtek az árak –, és az árfolyamok változása mellett a szállítási költségek is jelentősen megnövekedtek. Ürögdi András, a Pagony ügyvezetője szerint szintén virágzik a gyerekkiadás, de hozzátette, a gyerekkiadók kiadásának százalékos robbanása annak is a következménye, hogy a könyvpiac egészének mérete csökken. Szerinte 2022 nagyon kritikus lesz az egész könyvkiadás számára. Kizártnak tartja, hogy meg lehetne úszni áremelés nélkül, a költségek nem fognak visszatérni az egy évvel ezelőtti szintre. Ezzel együtt is szerinte itthon a gyerekkiadónak komoly jövője van: nálunk nagyon erős a kultúrája annak, hogy a szülő olvas a gyerekének.” (INFOSTART: *Háborúban áll egymással a papírdragulás és a gyerekkiadók reneszánsza*. <https://infostart.hu/kultura/2022/05/13/haboruban-all-egymással-a-papirdragulas-es-a>

- gyerekkönyvek-reneszansza# [utolsó letöltés: 2022. 06. 22.]
- 14 Hajdu László: *Komolyáremelés jöhet a hazai könyvesboltokban: kritikus év lehet 2022*. <https://www.penzcentrum.hu/vasarlas/20220513/komolyaremeles-johet-a-hazai-konyvesboltokban-kritikus-ev-lehet-2022-1124827?fbclid=IwAR2grZ62010NxmktS5cFWE3ac4nQHnrmPUcNEXBObcODE-2Jyv12z70zrOo#> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- 15 Szekfű András: *Így filmeztünk. Válogatás fél évszázad filmes interjűiből*. Bp., 2018, MMA Kiadó; Szekfű András: *Így filmeztünk 2. Válogatás fél évszázad filmes interjűiből*. Bp., 2019, MMA Kiadó; Szekfű András: *Így filmeztünk 3. Jancsó és köre*. Bp., 2021, MMA Kiadó.
- 16 Bakó Imre: *Kóti Árpád*. Bp., 2019, MMA Kiadó.
- 17 Wehner Tibor (szerk.): *Schrammel Imre*. Bp., 2021, MMA Kiadó.
- 18 Varga Zoltán: *A kecskeméti animációs film*. Bp., 2019, MMA Kiadó.
- 19 Mihályi Molnár László: *Mács József*. Bp., MMA Kiadó, 2022 .
- 20 Gál Sándor: *Csillagromok*. Válogatott versek, Bp., 2022, MMA Kiadó.
- 21 Szilágyi István: *Agancsbozót*. Bp., 2022, MMA Kiadó.
- 22 Cs. Nagy Ibolya – A. Szabó Magda (szerk.): *Tamási Áron*. Bp., 2021. MMA Kiadó.
- 23 Nussbaum, Martha C.: *Költői igazságszolgáltatás*. Ford.: Pápay György, Bp., 2021, MMA Kiadó; Patočka, Jan: *Platón és Európa*. Ford.: Varga György, Bp., 2021, MMA Kiadó; Markowski, Michał Paweł: *A kíváncsiság anatómiája*. Ford.: Szathmáry István, Bp., 2021, MMA Kiadó; Sztjepanjan, Karen: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij*. Ford.: Gyürky Kata, Bp., 2022, MMA Kiadó.

Béke és háború

Az 1990. évvel kezdődően a békésnek és hosszúnak remélt huszonegyedik század éppen 2001. szeptember 11-én omlott össze, legalábbis mint olyan, amelyet hosszú, békés korszakként remélhettünk. Kisebb helyszíneken a békésnek remélt 21. század el sem kezdődött, akár Marosvásárhelyre, akár a délszláv háborúra gondolunk. A New Yorkba becsapódó repülőgép-bomba által elindított, a jövődőt megpecsételő folyamatok kellős közepén lehetetlen megmondani, hogy valójában mi is történik, és hova vezetnek napjaink eseményei. Helyi háborúk pusztítottak és pusztítanak, és ha ez nem elég, a természet is lecsapott egy szűnni nem akaró világlárvánnyal. És visszautött az éghajlatváltozással.

A vírustámadás és az éghajlatváltozás ellen a tudomány és a megváltoztatott szokások, azaz a kidolgozott észszerűség eszközeivel kell felvennünk a harcot. A háború ellen és a béke érdekében is racionalitással léphetünk fel. A természet reakcióiban és a háborúban közös, hogy irracionálisak, ész nélküliek. Mindkettő oksági folyamatok szolgája, és így mindkettő alávethető az emberi észnek. Ha van valami, amivel megakadályozhatjuk eluralkodásukat, akkor az egyedül az emberiségnek azon képessége és ereje, ami által az ember ember: az ész, a racionalitás. Ez a képességünk az, amivel az oksági folyamatokat mederbe tudjuk terelni.

Tanulmányomban azt a kérdést teszem föl, hogy – hasonlóan ahhoz, ahogy a természet ránk nézve káros reakciói ellen a természettudomány biztosítja a szükséges fogalmi készletet – vajon a háború ellen és a hosszú távú béke érdekében milyen tudomány képes a megfelelő fogalmi készletet, gondolkodásmódot és ebből következő átfogó cselekvési stratégiát biztosítani, és mi lehet mindebben a művészet szerepe?

(*Válságok*) Felsorolni is nehéz az emberiségre zúduló veszélyeket, amelyek szó szerint fennmaradását veszélyeztetik: klímaváltozás, helyi háborúk, migráció, Covid-19, orosz–ukrán háború...

Az 1989 utáni évtizedben a legtöbb válság elképzelhetetlen volt. Habár a délszláv háború a maga szörnyű tombolásával és a marosvásárhelyi atrocitások hamar felhívták a figyelmet, hogy mire képes az ember még akkor is, ha megkapja a szabadságot és a demokráciát.

Jean-François Lyotard 1979-ben adta ki *La condition postmoderne* című művét. Nagyhatású írás, felborzolta a kedélyeket, a posztmodern kifejezés azóta is közszájon forog. Ám ha ma olvassuk, inkább egyfajta tanácstalanság, tétova tájékozódási próbálkozás tűnhet szemünkbe. Mi lesz most? Merre tovább? Lesz még valami újdonság? Mindenki keresse a maga újdonságát – kéretik az egyéneket békén hagyni, hogy saját céljait kövesse. A nagy elbeszéléseknek vége, az individuumok mesélik szabadon saját történeteiket, habár a posztmodern elbeszélés és a kis elbeszélések általános bátorítása is nagy elbeszélés – vethetnénk ellene.

A posztmodern tudás, állítja Lyotard, „finomítja a különbözőségek iránti érzékenységünket és megerősíti képességünket, hogy az összemérhetetlent támogassuk. Értelmét nem a szakemberek homológiájában, hanem a feltalálók paralógiájában találja meg.”¹

Lyotard tévedett, hogy nem tett különbséget a magán- és a közösségi, publikus vagy politikai szféra közt, ahogy ezt az amerikai gondolkodók már régen megtették. Pedig ezzel a megkülönböztetéssel számos paradoxont elkerülhetett volna.

Tételének megértéséhez még egy meghatározást figyelembe kell vennünk: „»poszt-modern« a metaelbeszélésekkel szembeni hitetlenség”.² Ismert kritika, hogy e hitetlenség narratívája maga is metaelbeszélés.

Francis Fukuyama pedig éppen tíz évvel Lyotard könyve után, 1989-ben írja a maga metaelbeszélését, mondván, „cikkék áradata, szól [...] a tényről, hogy a világ számos régiójában kitörni látszik a »béke«”.³ „Lehet, hogy annak vagyunk tanúi, [...] hogy a történelem mint olyan véget ér. Ez az emberiség ideológiai fejlődésének végpontja és a nyugati liberális demokrácia mint az emberi kormányzás végső formájának egyetemessé válása.”⁴ Tegyük hozzá, Hegel 1806-ra datálta a történelem végét, Napóleon Jénánál aratott győzelme alkalmával.

„A történelem végén létrejövő állam annyiban liberális, amennyiben elismeri és jogrendszeré révén védi az ember egyetemes szabadságjogát, és annyiban demokratikus, amennyiben csak a kormányzottak beleegyezésével létezik”⁵ – állítja Fukuyama. Az ember egyetemes szabadságjoga a demokrácia feltétele, csak az egyén szabadságára alapozott demokrácia van. Miután a szabadságot a demokrácia minden egyes sejtjében hordozza, teljesen fölösleges a szabad, azaz liberális címkével ellátni. Elsősorban azért, mert ezzel a kifejezéssel politikai pártok visszaélnének, Kelet-Európában a legtöbb bolsevik utódpart sietve liberálisnak keresztelte magát a rendszerváltás után. Ezáltal előállt az a paradox – és Európa nyugati felén nem is értelmezhető – helyzet, hogy a valódi demokrácia az „illiberális” demokrácia Kelet-Európában, hiszen ez annyit jelent, „ilbolsevik”, azaz nem bolsevik és annak nem is utódja. Ebből adódik számos nyugati médium értelmetlen fecsegése Magyarország vagy Kelet-Európa úgynevezett demokráciadeficitjéről. Ezekben az országokban illiberális az, aki nem akarja, hogy az egykori bolsevikok uralkodjanak fölöttük, immár a demokrácia báránybőröbe bújva.

„Ha azt mondjuk, hogy a történelem 1806-ban véget ért, az azt jelenti, hogy az emberiség ideológiai fejlődése a francia vagy az amerikai forradalom eszméivel ért véget: bár a valóságban egyes rezsimek talán nem valósították meg teljes mértékben ezeket az eszméket, elméleti igazságuk abszolút, és nem lehetett rajta javítani.”⁶ Fukuyama szerint elsősorban a tudat és az eszmék irányítják a történelmet, és elérkezvén, felismervén a legjobb eszméket, a történelem mint eszmefejlődés végére értünk. Fukuyama későbbi ámokfutása és a magyar politika megtámadása az amerikai neveléséből származó „naivitásából” adódik. Azt hiszi, hogy amit a kelet-európai „liberális” politikusok mondanak, az „úgy van”. Holott a posztbolsevikok ott folytatják, ahol 1989-ben abbahagyták: a feketét fehérnek nevezik, magukat pedig liberálisnak. Fukuyama a politikai igazmondást feltételezi, ahogy az amerikai collegeban tanították neki, azt, hogy a címkék vagy szavak szemantikai tartalma és referáltja egybeesik és nem éppen egymás ellentéte.

Minden elbeszélésünk metaelbeszélés, amennyiben az elbeszélés tárgya fölött vagy azon kívül van. Minden elbeszélésünkben összefüggéseket, kapcsolatokat keresünk. A magánjellegű, vagyis egyéni szabadság biztosítása szintén csak egy metaelbeszélésre alapozott jogrendszerben lehetséges, ahogy a történelem végéről is csak úgy tudunk beszélni, ha feltételezzük, beszédünk kívül áll a történelmen, legalábbis azon, amelyre referálunk. Ráadásul a magánélet is tele van nagy elbeszélésekkel, minden egyes emberi élet is az, és mindenki abban az elbeszélésben hisz, amelyik számára plauzibilisen ír le vagy alkot meg egy feltételezett valóságot. A metaelbeszélést tagadónak egy elbeszélésben egészen biztos, hogy hinnie kell abban, hogy egyben sem hisz. Ám hinnie kell még egy másikban is: hogy intencionális meta-nélküli elbeszélőként egy olyan jogrendszer,

metaelbeszélés keretei közt él, amely lehetővé teszi, hogy azon gondolkodjon, nincs szükség metaelbeszélésre. Mihelyt nem védi egy átfogó jogrendszer, igen hamar megtapasztalhatja, hogy össze kell fognia másokkal, jogi metaelbeszélést kell alkotnia, hogy megvédje saját világát, melyben aztán tagadhatja a metaelbeszélést.

A metaelbeszélés tagadása struktúrájában hasonló ahhoz a tévedéshez, amely a marxizmus egészére jellemző: nem törődnek a tényekkel, kontrafaktuálisak, nem deskriptívek, normáik pedig azért nem alkalmasak cselekvési elvekként, mert belső ellentmondást hordoznak. Márpedig ellentmondásra és kontrafaktuális világrépre nem lehet cselekvést, politikát építeni. Olyan lenne az ellentmondásra alapozott cselekvés, hogy azt mondanám valakinek, ugyanabban az időben, ugyanazzal a mozdulattal álljon föl és üljön le. Tényellentétes állítás pedig, amikor például azt mondom, hogy nappal van, közben az éjszaka kellős közepén járunk, vagy hogy felhőtlen kék ég van fölöttünk, miközben hatalmas eső zuhog ránk, és az orrunkig sem látunk.

Lytard követi az amerikai demokrácia megalapozóinak véleményét, mely szerint a publikus közegnek, a nyilvánosságnak, a jognak csak az egyéni szabadságot kell biztosítani, ennyiben az összemérhetetlenség támogatása a demokrácia megalkotó jogának összetevője. De a polgártól fölösleges többet várni annál, mint hogy formálisan elfogadja mások szabadságát. Ez egyben azt is jelenti, hogy ne törődjön velük, hiszen ha összemérhetetlenek a szabadságból folyó magánjellegű cselekedetek, akkor nem kell törekedni azok kölcsönös megértésére, hiszen hiányzik hozzá az egyesek számára szükséges fogalmi háló vagy paradigma. De a törődés visszautasítása csak részleges lehet: mindenkinek szüksége van rá, hogy az állam megvédje az országon kívüli ellenségektől, és belső ellenségei fizikai támadásától.

Amikor Lyotard művét írta, a Nyugat soha nem látott jólét, szabadság, felszabadultság közepette élt, úgy tűnt, a szovjet blokkot sikerült pacifikálni, katonailag nem volt már igazán fenyegető, a keletiek is a nyugati jólétre és szabadságra vágytak. Személyi számítógépek még nem voltak, de az Apple Macintosh, az első grafikus ikonfelülettel működő személyi számítógép öt évvel később, 1984-ben jelent meg. Orwell-év volt, hiszen az angol szerző ekkorra jóslta a társadalom fölötti totális állami ellenőrzés eluralkodását. Ötvenként nagy bejelentés: Lyotard – posztmodern korszak előtt állunk (1979), Orwell jóslata és Apple Macintosh – a tudás és a kommunikáció forradalma (1984), Fukuyama – a történelemnek vége (1989).

A nyugati nagyvárosokban az 1980-as évek elején mindenhol a fenyegető 1984-es dátum volt látható falfirkákon, hogy aztán az év elérkeztével januárban megjelenjen az a komputer, amely – és főként utódai – ténylegesen forradalmasított mindent, ami velünk kapcsolatos: a kommunikációt, a technológiát, a munkát, a gyógyítást, az oktatást, a szabadidőt, az életérzést, a nyaralást, a családi és közösségi életet.

De sokáig úgy tűnt, nem úgy módosította, ahogy Orwell jóslta. Mindenki hitt abban, hogy a számítógépek majd segítik az önálló, felelős gondolkodást, a tudomány fejlődését, az adminisztráció egyszerűsödését és optimalizálását, a komputerek elterjedése a demokrácia világméretű győzelméhez vezet. Az 1990-es évek elején elterjedő internet-től még inkább ezt várták.

Az emberiség egy boldog, békés jövő hajnalán képzelte magát. A tudás, a művészet, a munka, a szórakozás, a hétköznapi és hivatalos ügyek intézése mind csupán egy kattintásra lesz tőlünk. Az állami határok, a földterület birtoklása jelentőségét veszti, a kultúra egységes lesz, a műveltebb nagyközönség ugyanazokat a regényeket, verseket, zenét, műalkotásokat fogja élvezni, a szélesebb publikum ugyanazokat a filmeket, könnyűzenét fogja fogyasztani. Hasonló helyeken nyaralnak. Mindenki bárhol lehet és akármilyen

információhoz hozzáférhet. A nyelvenként, zenénként exkluzív népi kultúrák fölé, azt kiegészítve univerzális kultúra lép, amelynek fő motorjai a közös nyelv (angol), a mindenki által nézett filmek, a világirodalom, az egyetemes klasszikus és popzene, és a magaskultúra megannyi ága. Értelmét vesztik a területekért folytatott háborúk. A felgyorsult kommunikáció és közlekedés – karöltve az információ szabadságával és teljes hozzáférhetőségével – az emberek kölcsönös megértését, toleranciáját fogja támogatni, a világméretű demokrácia beköszönte küszöbén vagyunk.

Bár történelmi tapasztalat alapján érzékelték a lehetséges veszélyeket, de túlsúlyba jutott az optimizmus. 1989-ben úgy tűnt, töretlen fejlődés indulhat, a kelet-európai országok felszabadultak, remélni lehetett, hogy a tudatok is felszabadulnak az ideológia nyomása alól. Ugyanakkor figyelmeztető jel volt, hogy alig fellélegezve az egypárti politika és az ideológia fullasztó légköre után, 1990 márciusában Marosvásárhely utcáin románok támadtak a magyar tüntetőkre, a zavargásoknak öt halálos áldozata volt. 1991-ben megindult Jugoszlávia szétesése és az etnikai motivációjú balkán belháború, amely népirtásokba torkollott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista uralom, megakadályozva a nyílt és szabad kommunikációt, a független és egyéni gondolkodás kialakulását, valójában konzerválta és belső feszültségében felerősítette a 19–20. században felgerjesztett nemzeti vagy inkább etnikai érzéseket, melyek a régiót destabilizálták. Egyben az is kézenfekvően megmutatkozott, hogy a franciaországi és amerikai politikai gondolkodók képtelenek megérteni a kelet-európai viszonyokat.

Lytard és Fukuyama tételeire Kelet-Európa káosszal, tömeggyilkosságokkal, helyi terrortal válaszolt. Mint ahogy Szaddám Huszein támadása Kuvait ellen és a Sivatagi Viharnak (Desert Storm) nevezett első iraki invázió (1990. augusztus 2. – 1991. január 17.) elindította a közel-keleti háborúk sorozatát, melynek egyik következménye lett az Európa felé irányuló migráció, ami később, a 2015. évtől kezdve lendületet adott az Afrika felől Európába nyomuló tömegeknek. A kontinenseken átívelő népvándorlás veszélyét először a 2010-es évek elején jelezték kutatók, Európában azonban senki nem tekintette ezt lehetségesnek.

Mindehhez hozzájött a drámaivá váló klímaváltozás, amely összefogást, tudatos környezetpolitikát követelne az emberiségtől, amennyiben meg akarja őrizni bolygója élhetőségét. Vezető fenntarthatósági kutatók ugyanakkor ma már azt állítják, hogy késő van, nem tudjuk megállítani a klímaváltozásból és a nyersanyagok pazarlásából eredő civilizációs összeomlást.⁷

Következett a Covid támadása 2019-ben. Az imperiális ideológiák alóli felszabadulás képtelensége, a kialakuló helyi háborúk, a migráció, a világjárvány, az éghajlatváltozás, a nyersanyagkészletek és a talaj tápanyagtartalmának kimerülése mind-mind olyan körülmények, amelyekre adandó válaszok nemcsak a kormányok, hanem az egyének szintjén is megjelennek.

És ha mindez nem elég, 2022. február 24. napján Oroszország megtámadta Ukrajnát, és újra meg újra atomcsapásokkal fenyegetőzik. Fukuyama szerint tudjuk, mi a legjobb társadalmi forma, ám ez nem jelenti minden további nélkül azt, hogy tisztán meg is valósítjuk. Amikor a Szovjetunió összeomlott, feltette a talányos kérdést, amelyre ma már tudjuk a választ: „Ahhoz, hogy a Szovjetunióban Gorbacsov bontó munkája után helyreálljon a hatalom, annak valamilyen új és erőteljes ideológián kell alapulnia, amely még nem jelent meg a horizonton.”⁸ Az eszmék tárházában nem volt sok, ami rendelkezésre állt volna. Ha nincs bolsevizmus, az ideológiamentes és formális demokrácia absztrakt, alkotmányt és önkéntesen

vállalt szigorú jogalkalmazást követelő rendjéhez nem volt meg a kellő iskolázottság és civilizáltság, mi más maradhatott volna, mint a Nagy-Oroszország és az orosz nacionalizmus valójában idejétmúlt, de szörnyű mozgósításra képes monstruózus álma.

A katasztrófák közös jegye, hogy irracionálisak, nem észszerűek, miközben felszámolásuk vagy megoldásuk csak az ész, a racionalitás segítségével lehetséges.

De térjünk még vissza azokra a reményekre, amelyek a 90-es évek elején megvoltak! A számítógépek, az internet nem állami kézben volt, mindenki felhőtlen jókedvvel vagy szakmai-élettrajzi szükségszerűségekől vezérelve adta át magát a szabad kommunikációnak. Amitől Orwell félt, hogy az állam megfigyeli polgárait és azoknak rejtegetni kell adataikat, visszájára fordult. A szociális médiában a polgárok önként, örömmel, felszabadultan tárják fel életüket a nagy nyilvánosságnak. A demokratikus államok lényegükből következően nem éltek vissza a nagy adathalmazokkal, mert a törvény védi a másokat nem fenyegető magánéletet. Ez a demokrácia alapelve: a polgár – hiszen az ő akaratából és támogatásával áll fönn ez az egyetlen elfogadható kormányzati forma. Ebből adódik az államtól való félelem hiánya: az államot a polgárok hozzák létre, önmagától pedig általában nem fél senki. Így a polgárok örömteli adatszolgáltatással adják magukat a szociális médiában, hiszen nincs kitől félniük. Ám adataikkal az adatbiztonságot garantáló állam – Orwell félelmével ellentétben – nem él vissza, hanem védi azokat. Kérdés azonban, hogy mi történik adataikkal, ha azt saját polgártársaiknak és a nagy informatikai cégeknek szolgáltatják ki. A magáncégek is polgártársak gyülekezete! Ők használják fel reklám- és manipulációs célból az életmódjukat, érdeklődésüket, vágyaikat, hiteiket, cselekedeteiket boldogan kiterjedő emberek adatait, és az államnak kell a polgárokat megvédeni, ahogy ezt példázza a Facebook alapítójának, Mark Zuckerbergnek a szenátusi meghallgatása. Amerikában és a fejlett Nyugat-Európában Orwellt megfordította a demokrácia társadalmi-politikai valósága. Az embereknek nem a demokratikus államtól, hanem egymástól kell félniük. Továbbá attól, hogy a nyílt és szabadságra épülő állam nem elég erős, hogy megvédje állampolgárainak szabadságát. A demokratikus állam az embert védi az embertől, és ezért a lehető legerősebb és legstabilabb állammal kell lennie.

Mai divatos szóval azt mondhatnánk, Lyotard könyvével a nyugati kultúra megpróbálta bevackolni magát, kellemes helyet biztosított magának, és abban reménykedett, hogy teljes biztonságban élheti életét, mindennemű metafelelősség nélkül (a metaelbeszélés hiánya ezt is jelenti).

Vissza kell térnünk a nagy elbeszéléshez, a demokrácia nagy elbeszéléséhez, amelyet egyébként soha nem is hagytunk el, és amely Lyotard és a posztmodern beszéd feltételét és keretrendszerét is képezi. Azaz a racionalitás diskurzusaihoz, az észszerűség és törvényesség komolyan vételéhez. Az új metaelbeszéléseknek a demokrácia azon jogi, politikai és kulturális keretei közt kell maradniuk, amelyeket a nyugati demokráciák alapítói, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának írói rögzítettek, és amely a világtörténelem leginkább működőképes politikai-közjogi struktúrája, amely politikai és jogi értelemben a lehető legtöbb embert, valójában mindenkit előnyben részesít. Az állam mint politikai együttélési forma csak politikai és jogi értelemben részesítheti polgárait előnyben, az élet minden más területét, beleértve a gazdaságot, szabadon kell hagynia, és pusztán törvényes, igazságosságát biztosító jogi kereteket kell biztosítania.

Ez a visszatérés a demokráciát és a nyugati életet érő hatalmas, átfogó támadások miatt szükséges. Ez az elbeszélés tehát a demokrácia maga, minden politikai elgondolást és megmozdulást a demokráciának kell alárendelni, vagy mindent bele kell foglalnunk.

Továbbá a nagy elbeszélések védekező jellegűek lesznek. Védik az embereket egymástól, mindattól, amit egymásnak közvetlenül vagy közvetve okoznak, és védik a demokráciát. A támadások átfogóak, és mindenkire kiterjedők. A támadások egy részével a tudomány, más részével a politika eszközeivel kell szembeszállnunk.

A poszt-posztmodern tudás, nevezzük inkább ismét egyszerűen tudásnak, megerősíti képességünket, hogy összefogjunk a támadásokkal szemben és felismerjük, hogy mi az, ami elengedhetetlen a védekezéshez. A kölcsönös tiszteletre épülő összefogás, az egymás elismerése azon belátáson alapul, hogy mindannyiunknak a legtöbb dologban igaza van, és mindannyian a legtöbb dologban egyetértünk (Davidson), ennek megfelelően közösen vagyunk képesek cselekedni. A szolidáris gondolkodást kell újra megerősíteni, amely egy új metaelbeszélés, mellyel szembeni hitetlenséget nem kellene támogatnunk.

Az, hogy a klímaváltozás, a migrációs okok, a háborúk, a járványok ellen leginkább az ész, tehát a tudomány és a technológia segítségével védekezhetünk, nem vonható kétségbe. Kell hozzá természetesen a közös akarat és szándék, ahol a „közös” nem fosztóképző, hanem minden egyes személyt felelősségre szólító normatív felhívás. Minden individuumnak fel kell ismernie, hogy egyediségét a közösségnek köszönheti, így önállósága, szabadsága, jóléte csak akkor tartható fenn, ha a közös nagy felelősségeket a magáénak érzi, és életében, magánjellegű és hivatali döntéseiben is követi azokat.

Az egyén motivációjához, a válság megértéséhez és felszámolásához van még egy segítője az embernek, valami, ami csak hozzá, mint eszes lényhez tartozik: a művészet.

(A művészet) Művészet mindenhol van, ahol ember van, és addig van, amíg ember van. Nemcsak az emberi társadalom közege a művészetnek, de a művészet is közege az emberi életnek. És a túlélésnek: segít önmagunkhoz és társainkhoz eljutni, miközben önmagunkat és társainkat is alakítja, akikhez eljutunk. Az alakításban, az újjá tevésben jutunk el önmagunkhoz és társainkhoz. A művészet nemcsak műalkotást hoz létre, de az alkotó és a befogadó legmélyebb valóját érinti.

Klímaváltozás, helyi háborúk, migráció, Covid, orosz háború – témák, események, amelyeket ha két-három évtizeddel ezelőtt valaki megjósolt volna, legjobb esetben elmeháborodottnak tartják. Nem kell a kultúra- és vallástörténet apokaliptikus írásaiig visszamennünk, bár megtehetjük, elegendő megnéznünk saját korszakunk festményeit, meghallgatnunk zenéjét, elolvasnunk regényeit és verseit: évtizedekkel korábban már javában megtaláljuk mindannak a jelenlétét és működését, ami most lett manifeszt és nyilvánvaló. Mondják, ha Angela Merkel kancellársága, Francois Hollande és Emmanuel Macron elnöksége idején nem szendergett volna a német és a francia titkosszolgálat, tudhatták volna, hogy mi forrong Oroszországban, és fel lehetett volna készülni. Ha irodalom- és műértők pusztá meghallgatást nyertek volna a szélesebb nyilvánosságban, akkor elmondhatták volna, hogy figyeljetek, emberek, itt valami készül! Vagy akár, ha az emberek több jó irodalmat olvasnának, többet járnának galériákba és esetleg a gondolkodásban, azaz a filozófiában is művelnék magukat.

A művészetek kognitív-reflektív eredete révén olyan összefüggések dobódnak fel színre, a tenger számunkra váratlan, de valójában a mélyből feltörő és partra vetődő hordalékai, amelyek régóta ott voltak és váratlanul megmutatkoznak. Ahogy Munch 1893-as *A sikoly* című festménye már előre megjósolja a 20. századot, a kommunizmust és a nácizmust, ahogy Bartók Béla művei kifejezik a 20. századot, úgy fejezik ki a műalkotások már évtizedekkel vagy évszázadokkal korábban azt, ami bekövetkezhet, ami be fog következni.

A *Spiegel* folyóirat 2014. tavaszi számában⁹ olvasható az az írás, mely szerint lengyel írók és költők figyelmeztetnek az orosz veszélyre.¹⁰ 2014-ben kiadott nyilatkozatuk így fejeződik be: „Egy dolgot [...] tudunk: aki folytatja a szokásos üzletmenetet, sok ezer ukrán és orosz halálát, több százezer menekült exodusát és a putyini imperializmus újabb támadásait kockáztatja fiatal államok ellen. Tegnap Gdansk, ma Donyeck: nem engedhetjük meg, hogy Európa nyílt és vérző sebbel éljen a következő években.” Ez a nyilatkozat arra mutat rá, hogy a művészeknek éppen sajátos megérzőképességüknek köszönhetően közvetlen politikai jelentőségük is lehetne, ha hallgatnának rájuk. Andrzej Stasiuk lengyel költő, az egyik aláíró, megjegyzi: „A németek russzofóbnak tartottak bennünket. Holott mindvégig realisták voltunk.”¹¹ És folytatja: „A Nyugatnak sejtése sincs a Keletről. Itt, a világnak ezen a részén magától értetődik, hogy az oroszok valamikor jönni fognak. Hiszen mindig is jöttek. Nem tudnak nyugton ülni.” A művészek érzik és kifogásolják nemcsak háttérbe szorításukat a politikai diskussziókban, de Keleten még azt is, hogy nyugatról „lefele” néznek rájuk, és Keletről való véleményüket maguk alakítják ki, az ott élők érzéseinek és gondolatainak figyelembevétele nélkül.

Hogy a Covid nem volt előrelátható? Egyedi ténylegességében nem. De azt régóta tudhatjuk, hogy vírusok vannak, és újra meg újra támadást indítanak az emberiség ellen. Ráadásul, ebben jócskán benne van az ember is, nemcsak mint elszenvető, hanem mint létrehozó is. Miért van komputervírus, miért támadja meg a programokat? Senki nem gondolja, hogy azok a természet szüleményei. Az embertől jön, ember alkotta. Az ember maga mint önmaga vírusa, önmaga elpusztítója. A komputervírusok formájában ugyanúgy, mint a háborúban. Alighogy elkezdődött a hálózati kommunikáció fejlesztése, amiből később az internet lett, még nyilvánossá válása előtt, amikor még az amerikai titkosszolgálatok és hadsereg által felügyelt ARPANET és MILNET névre hallgatott, már 1988-ban elterjedt az első vírus. A komputervírus elleni védekezés az informatikusok feladata. A Covid ellen a virológusok, biokémikusok hozzák létre a védőszert. A tudomány új nagy feladatai ezek, és köztudott annak lehetőségése, hogy a baktériumok új nagy támadása előtt állunk, mert az eddigi oltási módszerekre egyre rezisztensebbek, és új stratégiákon dolgoznak, ami nem mondható el a baktérium mai kutatóiról.

De van-e a művészetnek vírusa? Nem az a kérdés, hogy ábrázol-e vírust a művészet, ilyenekkel tele van az internet, hanem ahogy a biológiai szervezetnek és a komputereknek vírusa van: vajon lehet-e a művészetnek vírusa?

Anélkül, hogy itt ezt részletesen megvizsgáljunk, állítható, hogy *a művészet az egyetlen terület, ahova a vírus nem fér be, ahova nem tud behatolni*. Ha hihetünk Immanuel Kantnak, az ember olyan kognitív szférájából ered a művészet, ahova nincs hozzáférése a vírusnak. A biológiai vírus az okság, a komputervírus a racionalitás világában terjed. Elég meglepő, hogy ez utóbbiba is bejutott, érthetlensége ugyanazon a szinten van, ahol a „rossz” is érthetetlen marad, habár mindig újra meg újra valóságossá válik.

A biológiai struktúrák okságiak, a komputerek működésmódjai racionálisak, logikaiak, összekapcsolva oksági, elektronikus folyamatokkal. Az okság, a racionalitás feltárható, szembe lehet vele fordulni, de a vírus mint az oksági és racionális világ része, terméke, saját természete szerint képes behatolni a biológiai szervezetekbe és a komputerekbe.

A művészet eredetét és működésmódját sem okságinak, sem racionálisnak nem nevezhetjük, hanem inkább reflexívnek. Ide behatolni, bejutni nem képes a vírus. Ez a terület az embernek a tudat reflexivitása által, a tudatosság „előtt” (idő) vagy „mögött” (hely)

kialakított fennhatósága. Csak azért van tudása és akarata, mert olyan kognitív struktúrákkal rendelkezik, amelyek a művészetet is szükségszerűvé teszik. A művészetet meg lehet támadni frontálisan vagy alattomosan, politikával vagy képzetlenséggel. De nem lehet behatolni oda, ahol a művészet születik. A művészet az ember reménysége, a tudatos tudat működéséből eredő, annak racionalitás és okság által megközelíthetetlen tartománya. Mivel a művészet onnan jön, ahonnan a tudatos tudat is, így többet hoz felszínre, mint amit tudással tudhatunk.

Mivel a tudati reflexivitás az öntudattal rendelkező ember sajátja, komputerművészet nem lehetséges abban az értelemben, ahogy az ember létrehozta a művészetet.

Tudomásom szerint a művészetet sem filozófusok, sem neurológusok nem fejtették meg, nincs is átfogó, mindenki által elfogadott meghatározása. De itt van, működik, szükségszerű. Minden jel szerint a vírus sem tudta megfejteni a kódját.

(Béke és háború) Háború van. Más a nem-emberi lények, mint a vírusok ellen viselt háború, más az ember által okozott körülmények (klímaváltozás) elleni hadviselés és más az ember-ember közötti háború. Összefüggenek, egymást befolyásolják, gerjesztik, talán az egyik nélkül a másik sem lenne. A tudomány, a tudomány és a tudomány (3x) tudja a békét elhozni, még ha ideiglenesen is, a vírusok elleni harcban, és a klímaváltozás ellen is a tudománytól várhatjuk a legtöbbet, miután az elmúlt évtizedben nyilvánvalóvá vált, hogy az emberiség nem változtat az életmódján, és addig égeti a fosszilis anyagokat, ameddig csak rendelkezésre állnak. Egy évszázad alatt az atmoszférába lövelli mindazt a szenet, amelyet bolygónk évmilliók alatt pakolt be saját belsejébe. Megoldás tehát itt is csak a tudomány és a technológia által lehetséges.

Az ember-ember közötti háborúnak azonban van egy alapvető összefüggése, amelyet ritkán emlegetnek, és amely eltér a nem-emberi lényekkel vagy körülményekkel folytatott háborútól. Ember és ember közti béke megalapozásához nem elégséges a tudomány. Etika és politikai értelemben vett igazságosság szükséges hozzá. Az igazságosság a gondolkodástörténet nagy talánya, de közösségi vonatkozásban legközelebb ehhez a demokratikus alkotmányok kerültek.

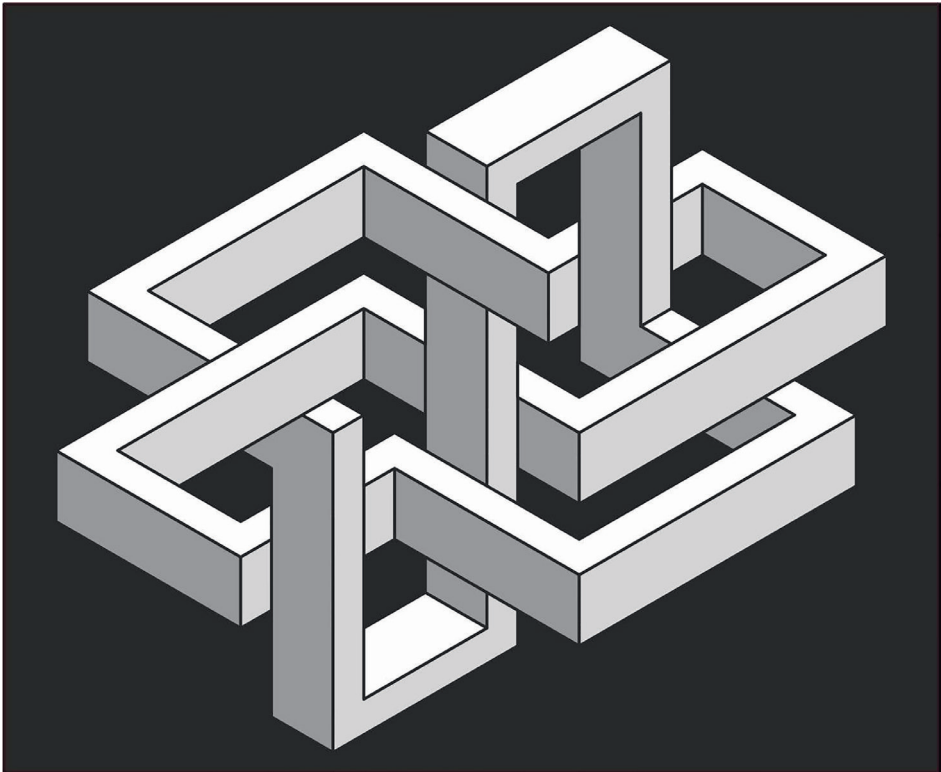
Az igazságosság fogalma és megvalósíthatósága az egész Földre kiterjedően a legnagyobb rejtélyek egyike, azzal a „titokzatossággal” mérhető össze, hogy miért nem jut be a vírus a művészetbe.

Ha nem akarunk háborút, az igazságosság kutatását és a demokráciát kell megerősítenünk. Ennek mikéntje és módja további megfontolásokat igényel – hozzá eszköztárat, tudást az elmúlt kétezer-ötszáz év gondolkodástörténete bőségesen nyújt.

Igazságosság, művészet. Titkukat nem fogjuk végérvényesen megfejteni. De ha komolyan foglalkozunk velük, rájuk hagyatkozunk és a legjobbat akarjuk velük – akkor már igazságosságban és vírusmentességben vagyunk. Az igazságosság az, ha minden képességünkkel igazságosságra törekszünk. A vírus jellege biológiai, komputeres vagy háború esetén emberies (pontosabban emberiesség-ellenes). Nem vagyunk sem posztmodern, sem poszthistorikus korban – de a modernitás és a történelem kiteljesedése, ahogy az Immanuel Kant szeme előtt már a 18. században ott lebegett, csak az igazságosság és a művészetek minél átfogóbb érvényesülése lehet.

JEGYZETEK

- 1 Lyotard, Jean-François: *La condition postmoderne*. Paris, 1979, Minuit, 8–9. o. „Le savoir postmoderne ... raffine notre sensibilité aux différences et renforce notre capacité de supporter l'incommensurable. Lui-même ne trouve pas sa raison dans l'homologie des experts, mais dans la paralogie des inventeurs.”
- 2 Lyotard 1979, i. m. 7. o. „on tient 'postmoderne' l'incrédulité à l'égard des métarécits”.
- 3 Fukuyama, Francis: *The End of History? The National Interest*, Summer. 1989. 3. o.
- 4 Uo. 4. o.
- 5 Uo. 5. o.
- 6 Uo. 8. o.
- 7 A fenntarthatóság kutatója, a veszprémi egyetem rektora, Gelencsér András azt állítja, „Már nem tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik.” <https://24.hu/belfold/2022/06/10/nyersanyagok-globalis-krizis-klimavaltozas-gelencser-andras-interju/>
- 8 Fukuyama 1989, 14. o.
- 9 Skrobala, Jurek – Julian Busch (Fotos): *Im Asteroidengürtel*. *Der Spiegel*, 2022, 12. sz. 112–115. o.
- 10 A nyilatkozatból kivonatok: Tegnap Gdansk, ma Donyeck. *Mandiner*, 2014. szeptember 3. https://mandiner.hu/cikk/20140903_lengyel_ertelmisegiek_tegnap_gdansk_ma_donyeck
- 11 Skrobala 2022, i. m.

Pandémia és online kommunikációs trendek a kultúrában

(Amikor előtérbe kerül az online tér) Az online platformok tudatos, napi szintű használatát a pandémia gyakorlatilag elengedhetetlenné tette minden intézmény számára. A vizsgált időszakban az emberek kénytelenek voltak a karantén miatt otthonról végezni munkájukat, a kapcsolattartásra pedig nem maradt más, mint az online tér. Az online kommunikáció szerepe minden piacon felértékelődött, minden szervezet számára szükségszerűvé vált a digitális felületekre való átállás. Akik eddig nem voltak járatosak a digitális világban, most a helyzet rákényszerítette, jobb esetben ráébresztette őket arra, hogy a megszokottól eltérő kommunikációs megoldásokat használjanak.

Mivel ebben az időszakban csak a digitális tér létezett, minden sokkal virtuálisabbá és gyorsabbá vált. Az online felületeken elképesztően nagy kommunikációs zaj keletkezett, amelyben sokkal nehezebb volt kitűnni a tömegeből. Ez a feladat még a legképzettebb kreatív szakembereknek is komoly kihívást jelentett.

Voltak olyan – az online teret nem vagy csak szükségszerűen használó – intézmények is, akik ezért inkább nem is kommunikáltak, azonban ez a döntés nem bizonyult hatékony stratégiai lépésnek. A kommunikáció szerepe ugyanis a pandémia alatt különösen felértékelődött, mondhatni létkérdéssé vált. A közösségi reakciók, visszajelzések, sőt még a kutatások is folyamatosan azt igazolják, hogy az embereknek egy ilyen időszakban alapvető igényük, hogy folyamatosan tájékoztassák, informálják őket.

Ugyanakkor nem csupán egyszerűen maga a kommunikáció, illetve az online jelenlét szerepe értékelődött fel. A kommunikáció tartalma és formája is megváltozott. Az emberek (az ügyfeleink, a látogatóink, a munkatársaink stb.) a pandémia első évében a korábbi időszaknál sokkal nagyobb empátiát, egyértelmű hiteles tájékoztatást, őszinte kommunikációt vártak el a szervezetektől. Hangsúlyosabbá váltak azok a célcsoportok mélyebb megismerésére alapozott, emocionális töltetű üzenetek, amelyek célja nem csupán a lojalitás elérése, hanem a társadalmi felelősségvállalás, illetve a közös gondolkodás hangsúlyozása volt.¹

(Digitalizáció: előnyök és hátrányok) Az életünk számos területe már szinte teljesen áttolódott a digitális világba, a teendőink vezetésétől egészen a kapcsolattartásig. A színházi kommunikáció is egyre digitalizáltabb lesz, mivel az offline megoldásokhoz képest nyújtott előnyeit ez a kulturális terület is jól ki tudja használni. Többek között lehetőségünk van interaktívvá tenni egy színházi esemény kommunikációját, illetve tudjuk mérni és követni a tartalmainkat. Például láthatjuk azt, hogy egy digitális hírlevél megérkezett-e, a címzett megnyitotta-e; ha több kattintási lehetősége volt, láthatjuk, mire kattintott, mi az, ami őt érdekelte. Nemcsak az elő-, hanem az utókommunikáció során is számos előnye van a digitális eszközöknek: a legalapvetőbb példa a fotók, videók megosztása és terjedése. Mindezekben túlmenően környezettudatos elveket is fel lehet hozni a digitalizálódás mellett, például a színházi jegyeket a résztvevők nem nyomtatva, hanem elektronikus formában kapják meg.

A digitális világ a fiatalabb – Y és főleg a Z – generációk számára már nemcsak természetes, hanem elvárás is egyben: e generációk képviselői a számukra hasznosnak vélt információkat online keresik, a telefonjukon mutatják be a jegyet, amelyet megvettek az interneten, így nekik az sem okoz nagy meglepetést, ha a helyszínen is találkozhatnak digitális eszközökkel.

A digitalizáció egyik legnagyobb előnye, hogy rengeteg adatot nyerhetünk általa, viszont ha nem akarunk elveszni az adattengerben, fontos, hogy előre meghatározzuk a célokat, a méréseket pedig ezekhez igazítsuk. Gyakorlatilag bármit mérhetünk, ami digitalizált, a látogatók létszámától az alkalmazásunk letöltési arányán át a hashtagünkkel ellátott fotók mennyiségéig. Az adatok begyűjtése az adat alapú marketing szempontjából is hasznos. A digitális világban ugyanis az általunk preferált tartalmak alapján feltérképezik, hogy miket szeretünk, ezek alapján algoritmusokat generálnak, így személyre szabott ajánlatokat kaphatunk a különböző felületeken. A digitális valóságban a fogyasztók sokkal nagyobb teret kaptak, mint eddig bármikor, ugyanis már a tervezési folyamatokban is részt vesznek. A mai modern ember számára kifejezetten fontos az önkifejezés és az egyediség, emiatt egyre nagyobb az igény a létrehozási folyamatokban való részvétel iránt. Azokat a fogyasztókat, akik (consumerként, azaz vásárlóként) nemcsak passzívan vannak jelen ezeken a platformokon, hanem (producerként) saját maguk is létrehozhatnak valamit, *prosumer* fogyasztóknak nevezzük. Aktivitásuk és ötleteik különféle innovációkat eredményezhetnek, amelyek nagymértékben elősegíthetik az intézmények fejlődését.²

Amennyire frusztráló tud lenni a digitalizáció hiánya, annyira lehet zavaró vagy nehézkes egy másfajta közönség számára. Akik otthonosan mozognak a digitális világban vagy kifejezetten ilyen területen dolgoznak, nagyon nem szeretik, ha nyomtatott papirokat kell maguknál tartogatni egész nap; nekik az kell, hogy mindent elérjenek a telefonjukon. Ha viszont „konzervatívabb” a célközönség, őket kimondottan zavarni fogja, amennyiben például érintőképernyőn kell keresgélni, vagy be kell olvasni egy QR-kódot, hogy elérjék az összes információt, miközben nincs is okostelefonjuk. Fontos tehát, hogy ismerjük a célközönségünk digitális szokásait és annak megfelelően használjuk ezeket az eszközöket.

A digitalizációnak akkor van előnye, amikor egyszerűsít valamin, kiküszöböli az offline megoldás nehézségeit. Viszont nem érdemes gondolkodás nélkül használni, ráerőltetni mindenre, mert sok olyan részterület van, ahol a hagyományos megoldás működőképesebb. Például nem biztos, hogy jól járunk azzal, ha chatbotot használunk, miközben nem tudjuk meghatározni a közönség által felmerülő kérdéseket. Ilyen esetben jobban járunk, ha ügyfélszolgálati munkatársakat alkalmazunk, akiknek rendelkezésükre áll minden információ, és meghatározott időintervallumban chaten is elérhetőik.³

(Miben tér el a digitális média a hagyományostól?) Az internet egyrészt képes az offline eszközöket a saját arcára formálni, képes azok integrálására és interaktívvá tételére is. A következőkben erre vonatkozóan néhány szemléletes példát említünk.

A klasszikus reklámok internetes leképződései a különböző display megjelenések, például a bannerek, amelyek előnye, hogy számtalan formája, elhelyezése, tartalma létezik; emellett könnyen cserélhető, szerkeszthető, célcsoportra szabható, és az eredménye is könnyebben mérhető.

A hagyományos hírlevél létezik elektronikus változatban is, amivel személyre szabottabban tudjuk megszólítani a célcsoport tagjait, mint a klasszikus tömegkommunikációt alkalmazó reklámok esetében. A költséghatékonyságon kívül a személyre szabottabb

kommunikációban is segíthet, ha a szervezet úgy gyűjti és kezeli az e-mail-címeket, hogy egyéb olyan információkat is társít hozzájuk, melyek segítik az e-mail-címek tulajdonosait szegmentálni. Ugyanakkor az e-mail-címek gyűjtéséhez több szabály is társul, amelyet szem előtt kell tartani. Mindezek alapján ennél az eszköznél kulcsfontosságú a naprakész, pontos adatbázis megléte, illetve kezelése.

A PR az interneten rendkívül gazdag megjelenésű lehet. Nem csupán online újságokban, magazinokban, hanem ennél sokkal hatékonyabb, kreatívabb, interaktívabb formában: a közösségi oldalakon, különböző blogokon, fórumokon értelmezhető. Ugyanakkor a PR feladata a szerzett média hangsúlyossá válásával egyre nehezebb, hiszen a hírértéket hordozó üzenetek irányításának ellenőrzése csak részben lehetséges, illetve fogyasztói megosztások esetében nem is tartható az eredetileg tervezett platformokon. Az online PR előnye, hogy válság- vagy krízishelyzetben a közösségi médiában lehetőség van azonnali reakciókra.

Online felületeken is létezik szponzoráció. A szponzorált felületek, tartalmak (weboldal, hírlevél, játék, online közvetítés stb.) változnak, de a cél nem: a szponzor csak akkor szponzorál, ha a tartalom valamilyen szempontból szorosan kapcsolódik a cég aktuális marketingcéljaihoz.⁴

(Az online kommunikáció sajátosságai) Az online kommunikáció során ember alkotja sajátos technikai térben történik az információ átadása, tehát az interneten történő kommunikáció egyértelműen annak technikai lehetőségeitől függ. Az online platformok, digitális eszközök folyamatosan fejlődnek, és ezekhez a változásokhoz, a fejlődéshez az intézményeknek is alkalmazkodniuk kell. Másrészt az interaktív online kommunikáció technikai lehetőségeit is meg kell teremteniük: el kell érniük, hogy folyamatosan visszajelzés érkezhessen a fogyasztóktól az intézmény számára. Az online kommunikációnak ezért mindig figyelnie kell a technológiai újításokra, és a felhasználók által preferált digitális technikai eszközökre szabottnak kell lennie. A mobiltelefonok egyre nagyobb teret nyernek mindennapjainkban. Legfrissebb adatok alapján megállapítható, hogy a magyar lakosság 95,2 százaléka mobiltelefonon keresztül is, míg 48,5 százaléka csak ezen az eszközön keresztül használja az egyik legnépszerűbb közösségi médiát, a Facebookot (a statisztikai adatok a 18. életévüket betöltött aktív Facebook-felhasználókon alapszanak). Az okoseszközök térhódításával háttérbe szorulnak a már-már hagyományosnak mondható asztali számítógépek és laptopok.⁵ A mobiltelefonra mint kiemelt technikai eszközre külön marketingkommunikációs eszköztár épült fel (például mobilmarketing-megoldások).

A technológia és az okoseszközökre szabottság mellett az online kommunikációnak vannak saját, csak az internetre érvényes technikái. Ilyen például a keresőoptimalizálás (angolul Search Engine Optimization, röviden SEO), amelynek lényege, hogy megtaláljuk és internetes jelenlétünkbe beépítsük azokat a kulcsszavakat, kifejezéseket, amelyek garantálják, hogy az adott intézmény honlapja a keresőprogramokban (például Google) előre kerül. A keresőoptimalizálás az organikus, azaz a nem fizetett formában történő találatokhoz juttat hozzá. Célunk, hogy a találati lista első organikus helyén, de legalább az első oldalán jelen legyünk. Az oldalunk a keresőmotorok belső logikája, rangsorolási algoritmusai alapján kerül a találati lista adott helyére. A keresőoptimalizált tartalmak elkészítéséhez a honlapunkba beágyazott különböző bővítmények is segítségünkre lehetnek.

Az online tér sajátos területe a közösségi média (*social media*), egy egyedi kommunikációs platform, egy virtuális közösségi tér, amelyben az információ szabadon áramolhat bármikor és bárki felé. A 2022. januári adatok alapján Magyarországon 7,27 millió

felhasználó van jelen a különböző közösségi média felületein, ez a magyar lakosság 75,6 százalékát teszi ki. A pandémia hatására is növekedés látható, és ez a szám nem esett vissza az előző évekhez képest, sőt a 2021-es adatokhoz viszonyítva 180 ezer új felhasználó regisztrált ezekre a platformokra.⁶ Itt gyakorlatilag mindenki képes kommunikálni mindenkivel. Tuten és Solomon szerint „a közösségi média nem más, mint az egymással kapcsolatban álló és egymástól kölcsönösen függő személyeknek, közösségeknek és szervezeteknek a technológiai lehetőségek és mobilitás révén létrejövő, online formában megnyilvánuló kommunikációs, közlési, együttműködési és kapcsolatápolási csatornája”.⁷ Keller és Kotler a közösségi médián belül megkülönbözteti az online közösségeket és fórumokat, blogokat, valamint a közösségi hálókat (például Facebook, YouTube). Szerintük a közösségi médiumok segítségével a fogyasztók sokkal mélyebb kapcsolatot létesíthetnek a márkákkal, mint korábban, s ezért a vállalatoknak mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy a fogyasztókat megfelelően bevonják a közösségi médiumokon zajló tevékenységükbe.⁸ A közösségi média az intézményeknek lehetőséget ad arra, hogy érdekeltté tegyék célcsoportjukat az általuk közzétett információk mélyrehatóbb feldolgozásában. Ez számos módon elérhető, például a játékokban, eseményekben való részvétel serkentésével, együttes gondolkodásra való buzdítással vagy az érzelmek mozgósításával. Ezek eszközei lehetnek például közösségi játékok, nyereménnyel kecsegtető lehetőségek vagy kreatív feladatok. A fogyasztók ilyen módon történő bevonása azonban sok kreativitást igényel.⁹ Amennyire fontos platformokat jelent a szervezetek részére a közösségi média, annyira nehéz is e felületek menedzselése. Az oldalak napi szintű karbantartása, a hirdetések helyes kialakítása, az adott közösségi oldallal kapcsolatos folytonos változások, a trendek nyomon követése összetett, időigényes és olykor közösségimédia-szakembert igénylő feladat. Egy fizetett bejegyzést a Facebookon lényegében bármely felhasználó létre tud hozni, de nem mindegy, hogy az arra szánt költségkerettel száz vagy tízezer felhasználó elérése valósul meg.

Az internet nagyrészt fogyasztók által generált médium. Az interaktivitást igénylő bejegyzések, fórumok és kommentárok, a bloggerek, influenszerek világában nem csupán azért kell a fogyasztók kedvében járni, hogy vásárlásra bírjuk őket. Az adott intézmény fogyasztói megítélése nemcsak a fejekben, hanem az interneten is nyomot hagyhat, akár pozitív, akár negatív értelemben is. A fogyasztók által generált marketing lehet a hagyományos szájreklám (szóbeszéd, WOM), vagy az általában sokkal több embert elérő internetes szájreklám (eWOM).¹⁰ Minden embernek van egy személyes környezete a családjá, a barátai, a közvetlen munkatársai, a szomszédjai által, ami körülbelül átlagosan 150–200 fő. A szájreklám a köztük folytatott interperszonális kommunikációba való észrevétlen bejutás és fenntartás, természetesen pozitív képzettségátvitellel, minden marketing-, reklám- és kommunikációs szakember legfőbb célja. A legmegbízhatóbbnak a családtól, barátoktól, közvetlen ismerősöktől származó információkat ítéljük, függetlenül attól, hogy azt mi is úgy gondoljuk-e, vagy sem. A Nielsen 2015-ös kutatási jelentéséből az derül ki, hogy a válaszadók legnagyobb része (83,6 százaléka) a saját ismerőseitől származó információkat gondolja megbízhatóknak. Ez szignifikánsan kiemelkedik még a második helyen lévő márka saját hivatalos weboldala (68 százalék), illetve az egyaránt harmadik helyen lévő újságcikk (66 százalék) és online fogyasztói vélemények (66 százalék) közül.¹¹

A kutatási adatok is alátámasztják, hogy manapság is milyen nagy hatással van a szájreklám a márka megítélésére a vásárlók fejében. A WOM és eWOM esetében is a jó tapasztalatok megosztása, valamint az ötletes fogyasztói továbbgondolások hasznosak az adott intézmény számára. Azonban számolni kell azzal a ténnyel is, hogy a negatív

vélemények károsak lehetnek, ronthatják a brand imázsát. Ezeket időben kell kezelni, reagálni rá, amire az online tér kiváló lehetőséget biztosít, így egy még szorosabb kapcsolatot kialakítva az intézmények és látogatóik között.¹²

(*Tartalomra fókuszált online média*) A 2000-es évek közepétől fokozatosan jelentek meg különböző modellek, elvek a digitális marketingkommunikáció kapcsán. Az egyik ilyen a POE-elv, amely három, egymástól teljes mértékben elkülönülő kommunikációs csoport nevéből tevődik össze (*paid* – fizetett; *owned* – saját; *earned* – szerzett média).¹³ Bár a médiumok POE-rendszerzése is a digitalizációs fejlődésnek köszönhető, a közösségi megoldások szerepének látványos erősödése egy újabb részcsoporthoz, a megosztott (*shared*) médiát különítette el a rendszer eddigi halmazai mellett: ez már egyértelműen meghatározta a közösségi részvétel különböző megoldásainak eddigi bizonytalan helyét a rendszerben. Az új kommunikációs rendszer (amelyet PESO-modellként neveznek) középpontjában a tartalom (*content*) áll, célja pedig már nem az értékesítés ösztönzése, hanem a hírnév- és márkamenedzsment. Az új modell megalkotásával olyan elemek is helyükre kerültek, amelyeknek a szerepe a POE-rendszerben még tisztázatlan volt, noha egyre nagyobb teret kaptak a kommunikációban; ilyen például a közösségimédia- és az influenszer-együttműködések. A tartalommarketing mind a négy dimenzióban kitüntetett helyet foglal el, ami alátámasztja ennek a területnek az egyre meghatározóbb jelenlétét és szerepét. A PESO-modellben a fizetett (*paid*) felületek közé olyan eszközök sorolhatók, ahol pénz cserél gazdát a fogyasztó elérése érdekében. A kiérdemelt (*earned*) kategóriába tartoznak azok a csatornák, ahol a márka hozzáadott tartalommal bír, és ez kamatoztatható a célközönség organikus eléréséhez. A megosztott (*shared*) csoportba sorolhatók a fogyasztók által felkapott aktivitások, vagyis azok a tartalmak, amelyek figyelmet képesek generálni a különböző közösségi platformokon. A saját (*owned*) kategória magában foglalja azokat a felületeket, ahol a célközönség információkat gyűjthet be a márkáról, lehet ez egy weboldal vagy akár a manapság nagy népszerűségnek örvendő saját szakmai podcastok. Az új modell érdekessége, hogy a négy dimenzióon kívül közös halmazok is létrejöttek. A kiérdemelt és a fizetett kategória közös eleme az influenszer-, az élmény-, valamint az eseménymarketing, mivel esetükben egy összetett kommunikációs hatásmechanizmusról beszélhetünk. A kiérdemelt és a megosztott csatornák határmezsgyéjén található az UGC (fogyasztó által generált tartalom), a jótékonyági aktivitások, valamint a *co-branding*-megoldások. Ezek az eszközök a közösségek és partnerek menedzselésénél alkalmazandók. A fizetett és saját médiumok közös elemei az e-mail-marketing-megoldások, kvízek, nyereményjátékok és versenyek. A megosztott és saját kategória közötti halmaz a disztribúcióra és promócióra terjed ki, ami magában foglalja a tartalmak készítését és archiválását, valamint a különböző közzétételi platformokat is, fizetett eszközök bevonása nélkül.¹⁴ A járvány időszakában ez utóbbi stratégiai megközelítés került a kommunikáció fókuszába.

(*Hírlevél: személyre szabott tartalom*) A koronavírus-járvány előtti, illetve annak első-éves időszakát statisztikailag összehasonlító elemzések egyértelműen azt mutatják, hogy a járvány időszakában hirtelen megugrott a hírlevelekhez kapcsolódó fogyasztói aktivitások (megnyitások, rákattintások) száma. Különösen igaz ez az olyan humán területre, mint például a művészeteké.¹⁵

A hírlevél korábban egy igen elterjedt marketingkommunikációs eszköz volt, ugyanakkor a kéretlen levelek (*spam*) megjelenése után népszerűtlenné vált egy időre.

Manapság ismét az egyik legkedveltebb eszköze a kommunikációnak, sőt mondhatni, „reneszánszát éli”, ami egyértelműen a használatában történt gyökeres változásnak köszönhető. Amíg korábban a reklámok határozták meg a tartalmát, a mostani hírlevelek célja a feliratkozottak által igényelt, illetve hasznosnak tartott információk nyújtása. A hírlevél ma már nem klasszikus reklámhordozó, hanem prémiumplatform; a célcsoportot számára releváns és értékes információkkal látja el, az általa kedvelt (például multimédia, interaktív), igényes formában. Nem véletlen, hogy a reklámot tartalmazó hírlevelek megnyitási aránya jóval kisebb, mint a hasznos tartalommal (tippekkel, érdekességekkel, oktatóanyagokkal, személyre szabott ajánlatokkal) rendelkezőké.

Mivel a hírlevél egy, a regisztráltak által prémiumnak gondolt platform (hiszen ezért regisztráltak oda), ezért kiemelt ügyfélként kell bánni az oda feliratkozottakkal: a leveleket számukra rendszeresen olyan formában és tartalommal küldjük ki, amiért majd szívesen fogják megnyitni és végignézni.¹⁶

A hírlevél azért is fontos platform, mert a bizalomról is szól. Ennek segítségével kommunikációnk sokkal hatékonyabb lehet, hiszen azok, akik regisztrálnak hírlevelelünkre, az értékesnek gondolt információkért cserébe hajlandók velünk megosztani személyes adataikat (például e-mail-címüket) is.

Egy szervezetnek manapság egyre több online eszköz áll a rendelkezésére ahhoz, hogy adatokat gyűjtsön a fogyasztóiról, amelyek segítségével hatékonyabban tudja megcélolni őket az ajánlataival. A színházak számára is fontos ez az adatgyűjtés. Ezáltal feltérképezhetőek a látogatói igények, az így személyre szabottabb kommunikáció pedig eredményesebbé válik.

Fontos az is, hogy ne csupán adatokat gyűjtsünk, hanem azokat megfelelően rendszerezzük és folyamatosan aktualizáljuk. Ennek alapja a feliratkozottak e-mail-címét tartalmazó adatbázis(ok) fejlesztése, és ezeknek olyan releváns információkkal (például milyen típusú előadások iránt érdeklődik a feliratkozó) való kiegészítése, amelyek hozzásegítik az intézményt a hírlevelek személyessé tételéhez, személyre szabásához.

Ugyanakkor az e-mail-címek gyűjtéséhez – említettük – több szabály is társul, melyet szem előtt kell tartani. A feliratkozónak például meg kell adnia a nevét, e-mail-címét, valamint egyértelmű cselekedettel kell kinyilvánítania azt, hogy valóban szeretne-e feliratkozni az adott szervezet hírlevelére. A hírlevelet alkalmazó intézménynek érdemes napi szinten követnie az általános adatvédelmi rendelet (GDPR) aktuális módosításait a jogszerű működés biztosítása érdekében.¹⁷

(Facebook és társai) A közösségi oldalak a világon mindenhol egyre népszerűbbek. Az itthoni közösségi médiahasználók száma egy év alatt – 2021-ről 2022-re – mintegy 180 ezer felhasználóval emelkedett. Jó tudni, hogy a nagyjából 7,27 millió aktív hazai közösségimédia-felhasználó 95,2 százaléka mobilkészletről éri el a közösségi platformokat.¹⁸

A közösségi média tehát szinte mindenhol jelen van, és szinte mindenki használja. Ugyanakkor a közösségi média célja a közösségek építése, tehát az aktivitás és a részvétel kiváltása a felhasználók részéről, nem pedig a közvetlen eladás, értékesítés. A kutatások is azt erősítik meg, hogy csupán 2 százalék körüli azoknak a bejegyzéseknek az aránya, amelyek azonnali cselekvést tudnak kiváltani a felhasználóiból, segítségükkel közvetlen vásárlás történik. Ez alapján intézményünk közösségimédia-aktivitását úgy kell tervezni, hogy tevékenységünk legalább 90 százalékában nyújtunk segítséget, adjunk hasznos információkat, tanácsokat, illetve szórakoztassuk a közösségünket és

legfeljebb 10 százalékban értékesítsük a jegyeinket, bérleteinket. Ha csak értékesítésre szeretnénk használni egy közösségi oldalt, illetve nincs átgondolt közösségimédia-stratégiánk, akkor jobb, ha nem használjuk az adott platformot.

Intézményi oldalról a közösségimédia-felületek lényege, hogy a látogatóink minél inkább elköteleződjenek (*engagement*) intézményünk felé. Ez azért is fontos, mert a felhasználói reakcióik (hozzászólások, tetszésnyilvánítások, megosztások, kattintások) befolyásolják, hogy milyen típusú bejegyzések jelennek meg számukra a következő alkalommal. Az elköteleződés értéke számszerűsíthető is. A napi elköteleződési ráta (*engagement rate*) értékét úgy kapjuk meg, ha az adott napon kapott felhasználói reakciókat elosztjuk az adott napi rajongószámmal, majd az így kapott értéket megszorozzuk százal.

Magyarországon a Facebook a leginkább használt és legkedveltebb közösségimédia-platform. Lehetőséget ad a használónak, hogy ne csak passzív megfigyelője legyen a kulturális intézmények kínálatának, hanem a programok aktív közösségi résztvevőjévé váljon.

2022 januárjában Magyarországon 5,65 millió Facebook-felhasználó volt, ami a magyar lakosság 67 százalékát jelenti¹⁹ (a statisztika a 13. életévüket betöltött magyar lakosság adatait tartalmazza). A legtöbb magyar Facebook-felhasználó 25–34 év közötti, míg a második legnagyobb felhasználói csoportot a 35–44 év közöttiek alkotják.

Ugyanakkor ezen a közösségi oldalon igen nagy a reklámzaj, és kampányok nélkül már a saját követők hatékony elérése is igen nehéz. Ehhez következetes tartalomstratégia alkalmazására, kreatív és mindig újszerű tartalmak bevetésére van szükség.

Külön figyelmet érdemel a Facebook üzenetküldő platformja, a Messenger, amelynek jelenleg már közel ötmillió hazai regisztrálója van.²⁰

A harmadik legnépszerűbb csatorna itthon az Instagram, amely 2012-től a Facebookhoz tartozik. Ez egy mobilbarát alkalmazás, ugyanakkor kezelhető laptopról, asztali gépről, tabletről is. Elsősorban a fotó- és videómegosztási lehetőségeiről ismert. A felhasználók az alkalmazás segítségével könnyen tudnak rögzíteni, illetve szerkeszteni és közzétenni olyan vizuális tartalmakat, amellyel a felhasználót követők különböző reakciók (megosztások, kedvelések, kommentek) révén interakcióba tudnak lépni egymással.²¹

Ez a kommunikációs felület különösen alkalmas a fiatal felnőtt célcsoport megszólítására. 2022 januárjában 2,75 millió hazai felhasználó volt elérhető ezen a platformon keresztül. Az Instagramot jellemzően a 25–34 éves korosztály tagjai használják.²²

A Facebookon is működik, de az Instagramon kötelező elem a hashtag (kulcsszó, kulcskifejezés, címke), aminek lényege, hogy bizonyos célcsoportok érdeklődésére számontartó üzeneteket különböztessünk meg vele. Ezekre a felhasználók külön is rákereshetnek, így ismeretlenül is rábukkanhatnak az oldalunkra, ami pluszelérést eredményez. A címkézés úgy történik, hogy az adott kulcsszó elé dupla keresztet (#) helyezünk el. Fontos, hogy ez a visszakereshetőség érdekében ne tartalmazzon speciális karaktert, és lehetőség szerint egyetlen szóból vagy egybeírt szavakból álljon. Ékezetes betűket lehet használnunk, de csak abban az esetben érdemes, ha a célcsoportunk is az ékezetes betűkkel írt címkéket részesíti előnyben. Az ideális címkék száma a Facebookon 1–3, az Instagramon pedig 10–15 közé esik.²³ Érdemes ösztönözni a követőinket is arra, hogy használjanak címkéket, illetve a mi címkéinket.

Fontos megemlíteni, hogy a videós tartalmak a legértékesebbek az online csatornákon, ezért az Instagram is egyre inkább a videómegosztási funkciókra kezd koncentrálni. Magyarországon is működő speciális platformjai közül a Stories-zal rövid formátumú

videókat, képeket lehet létrehozni, amelyek 24 óra elteltével eltűnnek. Megemlítendő még a Reels, amely a TikTok konkurenciájaként rövid videók készítésére jött létre.²⁴

A Google leányvállalata, a YouTube jelenleg a Facebook után a második leggyakrabban használt közösségimédia-csatorna a világon, körülbelül 2,3 milliárd ember használja. A YouTube valójában az első olyan videómegosztó portál, amely olyan közösségi funkciókat is kínál a felhasználók számára, mint például a hozzászólás vagy a megosztás lehetősége. A YouTube.com Magyarországon a harmadik legnagyobb forgalmú weboldal a google.com és a facebook.com után. Itthon leginkább a teljes, magyar nyelvű filmeket keresik az érdeklődők a csatornán.²⁵

A 16 év feletti magyar internetezők közel 75 százaléka használja a YouTube-ot, amely ezzel Magyarországon is a második leggyakrabban használt közösségi médium.²⁶

Egy 2018-ban végzett felmérés²⁷ kitért a 16 éven felüli magyar internetezők tartalomfogyasztási szokásainak vizsgálatára is. A kapott eredmények azt mutatják, hogy az oldalra látogatók elsősorban zenehallgatásra és videóklip nézésére használják a platformot, emellett sokan néznek itt mozifilmeket, sorozatokat, tévéműsort vagy éppen színházi előadást.

Korábban a YouTube a rövid, tömör, könnyed videók tárhelye volt, de ma már a nézők könnyen befogadnak 15 perces, hosszú vlogokat is, akár napi szinten.

A jelenleg legnagyobb közösségi platformok mellett meg kell említenünk a TikTOKot. Ez egy olyan videómegosztásra specializálódott kínai közösségi alkalmazás, amelynek felhasználói rövid szórakoztató videókat oszthatnak meg egymással. A TikTok jelenleg a világ egyik legnépszerűbb applikációja: aktív felhasználóinak száma egymilliárd körül jár; az egyetlen olyan applikáció, amely napjainkra elérte a hárommilliárd letöltést és nem a Facebook tulajdonában van. A TikTok a fiatalok körében rendkívül népszerű: a felhasználói bázis 41 százaléka (!) tartozik a 16–24 éves korosztályba, a teljes globális közösség fele fiatalabb 34 évesnél.

A TikTok lényege kezdetekkor az volt, hogy a felhasználók úgynevezett „tátika” mozgóképeket oszthatnak meg, amelyben szabadon válogathatnak dalra vagy egyéb hangokra tátogva szerepelnek. Ma már a felhasználóknak egy nyilvános naplóbejegyzésként is lehetőségük van önmaguk prezentálására, ahol párbeszédet folytatnak a követőkkel és a tiktokker személyiségéhez illő gondolatokat oszthatnak meg kreatív megvalósításban. A videók hosszúsága három perc is lehet, a tartalmak előkészítésére a platform önállóan szerkesztési lehetőségeket biztosít.

Az alkalmazás népszerűségéhez a koronavírus-járvány nagymértékben hozzájárult, és az Y generáció figyelmét is a platformra irányította: a pandémia alatt több szabadidő akadt a TikTok pörgetésére, ezért egyre több márka kezdett el a felületen hirdetni.

A PwC (PricewaterhouseCoopers) Magyarország tanácsadó elemzése alapján az első hullám idején a TikTok volt az egyik nagy nyertese a koronavírus okozta járványhelyzetnek. A rövid videók megosztására alkalmas felület 2020 májusában még a videokonferenciák kapcsán, illetve az oktatásban, különböző képzésekben használt Zoom applikációt is megelőzte a letöltések számában. „A TikTOKot májusban mintegy 112 millió alkalommal töltötték le különböző eszközökre, a felhasználók száma 20 százalékkal növekedett a pandémia ideje alatt. A felület több szempontból is a jövő domináns reklámfelületének tekinthető. A felhasználók többsége a Z és Y generációkból kerül ki, ezen korosztályok eléréséhez kiemelten fontos a platform lehetőségeinek kiaknázása, mellettük pedig egyre nagyobb arányban vannak jelen az idősebb felhasználók is. A felhasználók jellemzően sok időt, átlagosan napi 52 percet töltenek a felületen.”²⁸

A Z generáció eléréséhez a TikTok használata elengedhetetlennek tűnik. A videók hossza miatt könnyű gyűjteni a megtekintéseket, ezért egyre több youtuber, Instagram-influenszer is regisztrál ide; a zenészek számára pedig nemsokára alapvető lesz a felület használata, mivel a tinik itt találkoznak először az új zenékkal.²⁹ Ráadásul egy 2021 végén készült kutatás³⁰ alapján a hazai Z generáció tagjai TikTok-függők. „Tízből négy Z generációs felhasználó legalább napi két órát tiktokozik. A TikTok-függőséget bizonyítja, hogy minden tizedik – ebbe a korcsoportba tartozó fiatal – napi öt óránál is többet tölt a platformon, így a tinédzserek és a fiatal felnőttek elérésének ez ma a legfontosabb és leghatékonyabb módja. A második és a harmadik legnépszerűbb felület egyébként a szintén videómegosztó YouTube, valamint a képmegosztásra specializálódott Instagram, ám ezeknél a platformoknál már csak minden ötödik fiatal tölt el rajtuk legalább napi két órát. A tiktokozás gyakran közösségi program, a Z generációs fiatalok 71 százaléka szokott barátokkal közösen videókat és Instagram-tartalmakat nézni.”³¹

(Az influenszerek szerepe a kommunikációban) Az influenszer (*influencer*) kifejezés a „to influence” angol igéből származik, jelentése: hatást gyakorol, befolyásol. Az influenszer tehát egy olyan, másokat befolyásoló személy, aki megszerzett befolyását, hírnevét, imázsát marketingcélokra használja, és tevékenységének fő összetevője a reklám.

Az influenszer lehet véleményvezér, de a két fogalom mégsem egymás teljes szinonimája. A véleményvezér ugyanis egy olyan személy, aki véleményével, általa közvetített tartalmaival elsősorban értéket teremt, életvitelt és világnézetet befolyásol. A véleményvezér fogalmát Elihu Katz és Paul Felix Lazarsfeld határozták meg egy 1955-ös tanulmányukban, amelyben kimutatták, hogy az emberek döntéseit sokkal inkább a vélemény-irányítók befolyásolják, mintsem a tömegkommunikációs média; ugyanakkor ehhez a tömegkommunikáció eszközeit használják fel. Miért váltak fontossá az influenszerek a kommunikációban? Azért, mert az elmúlt évtizedben a fogyasztók nagy részének elege lett a hagyományos reklámok tömegéből, és valami egyedi hangra vágytak. A hatalmas reklámzajban elkezdtek keresni azokat az ismerős hangokat, akik felé bizalommal fordulhattak. Mivel a közösségi média megadta a lehetőséget hozzá, már nem csupán a családot, az ismerősöket tudjuk megkérdezni, hanem bárki mást az interneten, aki ugyanazokkal a problémákkal küzd, mint mi. Ráadásul a Z generáció, a „digitális bennszülött” korosztály kifejezetten ezeken a csatornákon kommunikál, ezért számukra még inkább szükségsszerűvé váltak a digitális térben megbízható, követhető hangok.

Itt jönnek a képbe az influenszerek, akik olyan külső, „független” véleményeket, javaslatokat fogalmazznak meg, amely nem közvetlenül az „elfogult” eladótól jön; ez a fajta befolyásolás pedig sokkal vonzóbb a felhasználók számára. Ráadásul mindenki szívesebben hallgat olyanra, akit már jól ismer, kedvel, akire példaképként tekint, akiben megbízik, és nem toladódik értékesítésközpontú ajánlatokkal.³²

Ha biztosan eldöntöttük, hogy influenszerrel szeretnénk együttműködni, akkor mindenképpen piackutatást kell végeznünk: utána kell járnunk, hogy milyen influenszerrel vagy influenszerekkel érdemes együttműködnünk. Vizsgálhatjuk egyrészt a követőtáborának nagyságát. A nanoinfluenszerek rendelkeznek a legkisebb, ezer alatti követőtáborral. A mikroinfluenszerek ezer és százezer fő közötti követőtáborral, a makroinfluenszerek százezer és egymillió fő közötti követőtáborral, végül a megainfluenszerek egymillió fő feletti követőtáborral rendelkeznek Magyarországon. A számszerűség ugyanakkor csupán egyetlen, és nem feltétlenül döntő szempont,

amelyet vizsgálnunk kell. Fontos, hogy utána nézzünk az influenzszer érdeklődési körének vagy éppen a földrajzi elhelyezkedésének. Az egyik legfontosabb mutató, hogy mennyiben tud befolyást gyakorolni a követőire. Ehhez kapcsolódóan érdemes megvizsgálnunk, mekkora a követők elköteleződésének mértéke (*engagement rate*) egy hónapban, illetve mekkora interakció jellemzi a közösségi tevékenységét. Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy azokon a közösségi oldalakon, amiket a mi intézményünk is használ, mennyire aktívak, illetve hogy a tartalmak, amelyeket készít, milyen minőségűek, mennyiben felelnek meg majd a mi elvárásainknak.

A lezárások és korlátozások az influenzszerpiacot is érintették. Az influenzereknek ebben az időszakban sokkal hangsúlyosabban kellett figyelniük a követőikre, azok igényeire, problémáira: csak úgy maradhattak valóban befolyásolók, példaképek, ha ők maguk is természetesnek tűntek a mindennapjaikban, ezáltal válhattak még hitelesebbé. Például ebben az időszakban sokan ismét elkezdtek könyveket olvasni. Ezzel egyidejűleg egyre népszerűbbé válnak azok az influenzerek, akik könyveket ajánlottak; ráadásul egyre több olyan influenzszer talál rá a könyvekre, akiknek a tartalmai eddig teljesen másról szóltak. Ehhez kapcsolódik Instagramon a bookstagram hashtag, amelyhez jelenleg több mint hatvanhárom millió bejegyzés kapcsolódik.

„Azt látni, hogy nagyon sokan kezdenek olvasmányokat ajánlani, és őszintén beszélnek arról, hogyan változott meg a kapcsolatuk a könyvekkel, hogyan találtak vissza vagy fedezték fel maguknak, hogy olvasni jó. Az influenzerek pedig kreatív módon ajánlják azt, amit olvasnak, sőt vannak olyanok, akik azt is megosztják, mit kezdtek el olvasni, és gyakorlatilag egyszerre olvassák a követőkkel, mintha egy saját könyvklubot hoztak volna létre.”³³

Mivel a pandémia egyre inkább a valós értékek, a helyes irány felé irányította (pontosabban: fordította vissza) a kommunikációt, a vállalatok elkezdtek keresni azokat a „mindennapi” befolyásolókat, a kisebb követőszámmal, de nagyobb ráhatással rendelkező mikro- és nanoinfluenzereket, illetve a hiánypótló témával foglalkozó, releváns piaci résbe beható niche-influenzereket, akik kreativitásukkal és egyre fokozódó hitelességükkel hozzáadott értéket teremtene a pandémia idején is. Az influenzeszeripar felívelése a szakértők szerint most kezdődik el, ugyanakkor elindul az influenzeszerpiac átrendeződése, letisztulása is.³⁴

Kérdés, hogy egy kulturális intézménynek érdemes-e influenzerek segítségével kommunikálnia. Ami alapvető problémát jelent, hogy az influenzeszer szó a kultúra területén általánosságban negatívan cseng: az amatőr tinédzser youtuberek szintjét jelenti, ami távol áll a magas művészetől. Pedig, járványtól függetlenül, érdemes lenne megbarátkozni ezzel a lehetőséggel, mivel a Z generáció tagjai (ahonnan közönségük utánpótlása érkezik) számára az általuk kedvelt influenzerek véleménye az egyik legmeggyőzőbb érv.³⁵

(Felhasználók által készített tartalom) Felhasználó által készített tartalomnak (*User Generated Content*) nevezünk minden olyan, az interneten a nyilvánosság számára elérhető és közzétett tartalmat, amely bizonyos szintű kreatív hozzájárulást is tükröz és nem professzionálisan, a napi munkavégzés részeként létrehozott.³⁶ A közösségimédia-felületek ezek nélkül a tartalmak nélkül semmit sem érnének, ugyanis pontosan a felhasználó magánszemélyek megnyilvánulásai teszik azokat közösségivé.

Egy szervezet szempontjából mindig is a legjobb marketingnek számított, amikor az emberek egymásnak ajánlják annak termékeit, szolgáltatásait, magát az intézményt. Ezt a hatást persze elérhetjük közvetítőkön (például influenzerekén) keresztül is,

de akár közvetlenül is bevonhatjuk követőinket a tartalmaink készítésébe. Ezeket aztán fel tudjuk használni minden platformunkon: például a weboldalunk véleményeket, hozzászólásokat tartalmazó részein, hirdetésekben, céloldalainkon, hírleveleinkben. Hogy miért jó ez nekünk? Mert az „életszagú” tartalmak hitelesebbé teszik az intézményünk kommunikációját, jobban tudnak vele azonosulni a követők, illetve mert nem igényel részünkről különösebb befektetést.³⁷

A világjárvány kezdete óta az emberek több mint 42 százaléka több időt tölt a közösségi médiában, mint azelőtt. Valójában soha nem volt jobb lehetősége a kulturális világnak, hogy online kapcsolatot vegyen fel a kultúrafogyasztókkal.

Nem meglepő, hogy a felhasználók által generált tartalmak meghatározták a pandémia időszakának kommunikációját, amelyek egy szervezet számára ebben az időszakban fontosabbá váltak, mint eddig valaha.

Az embereket az elszigeteltség kiéheztette a társadalmi kapcsolatok iránt. A pandémia alatt ezek a tartalmak segítettek fenntartani kapcsolatokat, közösségeket építeni, illetve azokat megerősíteni. A járvány alatti fogyasztói tartalmak megmutatták, hogy az emberi kapcsolatok elengedhetetlenek a szükség idején, és hogy a közösség érzése mennyire fontos a nehéz helyzetek átvészeléséhez. Ugyanakkor a felhasználók készített tartalmak kapcsán fontossá váltak a munkatársak által készített tartalmak is, hiszen kiemelte a szervezetek emberi oldalát, valós emberi történeteket mutatva be, nagyobb betekintést nyújtva a kulisszák falai mögé a felhasználók számára.³⁸ A kultúrafogyasztók által készített tartalmak jogszerű felhasználása prioritásként fogalmazódott meg ebben az időszakban; ennek érdekében jogvédő szervezetek különböző irányelveket fogalmaztak meg a témában.³⁹

(Streamingmédiá) A streamingmédiá azokat a tömörített formában küldött videó- vagy audiótartalmakat jelenti, amelyeket az interneten keresztül le tudunk játszani anélkül, hogy előtte letöltenénk azokat.

A streamingelés alatt a felhasználónak nem kell várnia, a folyamatos adatátvitel miatt azonnal lejátszható a fájl. Rádadásul már meglévő anyag esetén a felhasználók a lejátszást szüneteltethetik, visszatekerhetnek vagy gyorsan előreléphetnek, ahogy bármilyen letöltött médiatartalom esetében. Persze ahhoz, hogy a streamingelés hatékonyan működjön, a szolgáltatóknak óriási adatközpontokra van szükségük, hogy az igényelt adatsomagok minél hamarabb és hatékonyabban jussanak el a felhasználók eszközeire.

A streamingmédiá lehetővé teszi a felhasználók számára, hogy kihasználják az interaktív alkalmazásokat, például a videókeresést és a személyre szabott lejátszási listákat. Emellett a tartalomszolgáltatók számára is előnyös, hiszen biztosítja annak lehetőségét, hogy figyelemmel kísérjék, kik, mit és mennyi ideig néznek. A streamingtechnológia hatékony sávzsélesség-használatot is biztosít, mivel a fájlnak mindig csak azt a részét biztosítja a felhasználó számára, amelyet az éppen használ. Ez a fajta szolgáltatás nagyobb ellenőrzést is biztosít a tartalomkészítőnek a szellemi tulajdona felett, mivel a médiafájl nem tárolódik a felhasználó számítógépén.⁴⁰

A digitális világ fejlődésében nagy szerepet kapott az internet sebességének növekedése, ami a legjelentősebb változást a streamingvideók fogyasztásában hozta. A technológia fejlődésének köszönhetően a videók mára már a legmagasabb felbontásban is megszakítás nélkül nézhetők bármilyen digitális eszközön a rendelkezésre álló internet sebességétől függően. A streamingvideó egyik típusa a Video on Demand (VoD, azaz videó, igény szerint), amely egy médiaelosztó rendszer, és lehetővé teszi a felhasználók számára, hogy hagyományos videólejátszó eszköz nélkül bármikor könnyen megnézhessek vagy éppen letölthessék az általuk igényelt videókat az internetről.

A streamingvideók népszerűbb típusa a live streaming, azaz élő közvetítés, mivel ezek valós időben nézhetőek, így sokkal izgalmasabbak a nézők számára. Nem csoda, ha a közösségi felületeken külön is megjelentek ehhez kapcsolódó funkciók (például Facebook/Instagram/YouTube/TikTok Live).

Felmérések alapján Magyarországon a 15–29 év közötti fiatalok 86 százaléka okostelefont használ, a háztartások 83 százaléka pedig rendelkezik jó minőségű, azaz streamingelésre alkalmas internethozzáféréssel, ami nem rossz arány; ráadásul ezek a számok évről évre emelkedést mutatnak. A hazai videóindítások alapján elmondható az is, hogy többségük otthoni PC-ről történik, ugyanakkor a mobiltelefonon történő videófogyasztás aránya dinamikusan emelkedő tendenciát mutat.⁴¹

A streaming népszerűsége szárnyalt az előző években. A keresőmotorokon az élő streamingplatformok keresettsége 300–500 százalékkal növekedett, az élő közvetítések megtekintési ideje pedig 250 százalékkal nőtt. Emellett világszinten megnövekedett az igény az élőben közvetített színházi előadásokra is.⁴²

A hazai kulturális szektor már a járványidőszak elején rátalált a streamingszolgáltatásokban rejlő lehetőségekre, bár nem feltétlenül kommunikációs szempontból. A színházak felismerték a digitalizációban rejlő potenciálokat, így többen az online térbe költöztették előadásait. A pandémia első hulláma alatt a kulturális közeg rátalált a különböző videómegosztó felületekre és a streaming fogalma is egyre ismertebbé vált a köreikben. Az így létrejövő online előadások már nemcsak egy szűk réteget tudtak megszólítani, hanem akár országhatárokat is átívelve juttatták el a közönségnek a kulturális élményt. Egyre nagyobb népszerűsége tettek szert, így a fogyasztók megalkották a „karanténszínház” becenevet. Ez az innovatív előadásmód lehetőséget adott a színházak kezébe, hogy egy új nézőréteget szólítsanak meg.⁴³

A Szépművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria például virtuális kiállításokat, túrákat szervezett, a Müpa „Müpa Home” néven közvetítéssorozatokat indított, a Zeneakadémia digitális koncerttermet üzemeltetett, a művészmozik az internetre költöztek, digitális „távmozit” hozva létre. A hazai alkotások kedvezői számára létrejött a Filmio, a régi és új magyar filmek videótára, a Lira online beszélgetéseket, könyvbemutatókat közvetített. Mégis, a streaming nagy kihasználói a színházak voltak. Többségüket két gyűjtőplatform, a SzínházTv és az eSzínház fogta össze, voltak, akik más platformon (például Zoomon) próbálkoztak, vagy éppen saját maguk vágtak bele online közvetítésekbe.⁴⁴ Közülük a SzínházTv 2020 őszén kezdett el streamingszolgáltatást nyújtani. A 2021 nyarán készült adatok szerint 12 színház jelentkezett be, 50 ezernél több jegyet adtak el és több mint 35 ezer néző regisztrált az oldalra. Ebben a formátumban nincs szponzor vagy más támogató, a pénzügyi háttér a jegyeladásokon alapszik.⁴⁵ A Madách Színház SzínpadOn elnevezésű produkciója 2020 tavaszán indult. A műsor YouTube-streaming formájában történik, jegyet kell vásárolni rá, azonban a jegyváltást követően 48 órán belül bármikor megnézhető az előadás. Ezek a produkciók kifejezetten digitális platformra készültek, a színház saját tévéstudiójában forgatták. Egy új, hibrid műfaj keletkezett, amely átmenet a színházi előadás és a tévéfilm között, „film-szín-játéknak” nevezi az intézmény. A program havi műsor szerint zajlik, azonban létrehoztak egy tárhelyet „Madách365” néven, ahol az előző előadások kölcsönözhetővé válnak az említett 48 órás intervallumban.⁴⁶

A jelenlegi trendek kapcsán külön szót kell ejtenünk a Spotify-ról, amely jelenleg a legnagyobb zenei streamingszolgáltatás: 2021-ben 365 millió felhasználója volt világszerte, ebből egyharmaduk tartozott az európai régióba. A felhasználók több mint felét a 18–34 éves korosztály teszi ki, tehát leginkább a Z és Y generáció fogyasztja

a tartalmakat. Egy nap alatt pedig átlagosan 99 percet használják az alkalmazást Európában. Ma már rengeteg előfizetője van a Spotify-nak, mivel itt szinte minden zenés tartalom elérhető, kedvelhetjük az előadókat, követhetjük munkásságukat és magunkra szabhatjuk a felületet a lejátszási listák kialakításával.⁴⁷ Rendkívül nagy előnye még, hogy időkorlát nélküli, így néhány perctől több órán át tartó műsorokig van lehetőség különböző tartalmak összeállítására. Általánosságban elmondható, hogy tartalom szempontjából az edukáció áll a középpontjában, hiszen sok szakértő választja ezt a platformot a YouTube-bal szemben.

A Művészetek Palotája a Spotify-jal való közös munkán keresztül próbál közelebb kerülni a Z generációhoz. Bevezettek egy új szolgáltatást, amely lehetővé teszi a Műpa weboldalán létrehozott felhasználói fiók összekapcsolását az adott személy Spotify-fiókjával. Abban az esetben, ha egy olyan előadó fog fellépni a Műpában, akit a felhasználó is követ, e-mailes formában értesítést kap róla.⁴⁸

A Vígszínház Podcast-kezdeményezése jól illeszkedik a 21. századi trendekbe, ahol ezekben a rádióadásszerű műsorokban kreatív tartalmakkal látják el a hallgatókat. Annyiban különbözik a rádiós műsoroctól, hogy digitálisan kerül adásba és bármikor visszahallgatható. A Vígszínház úgy fogta meg ezt a lehetőséget, hogy az adásaikban verseket, regényeket, novellákat olvasnak fel. Ezeket a műsorokat visszahallgathatja bárki, elérhetőek a Spotify, SoundCloud vagy az Apple Music felületén, ezzel is hozzáférhetővé téve azokat széles rétegek számára.

Ugyanakkor egy 2020 decemberében készült országos reprezentatív felmérés azt mutatja: az aktív korú felnőttek közel kétharmada nem tartja teljes értékűnek egy kulturális program online közvetítését. Emellett hiányzik számukra az élő előadás varázsa, véleményük szerint egy színházi előadás kizárólag élőben lehet az igazi, ahol ott van a közönség, a többi néző is.⁴⁹

(Összegzés) A kultúra körülvesz minket, azonban a rohanó világunkban gyakran megfeledkezünk szépségéről és értékéről. Egyre jobban eltávolodunk a hagyományoktól, a szokásoktól és mindennapjaink már egy jelentős részét az online térben éljük. Ezt erősítette meg még inkább a pandémia, amely 2020 tavaszán hazánkat is elérve, eddig nem tapasztalt változásokat hozott mindannyiunk életébe. A világunk lelassult, napról napra szigorúbb és szigorúbb intézkedések születtek az egészségünk érdekében, amely magával hozta többek között a kulturális, oktatási intézmények bezárását. Ebben a nehéz helyzetben kellett helytállnia a kulturális szektornak.

Az online kommunikációs csatornákra még nagyobb figyelem szegeződött, mint azelőtt. A pandémia hatására a kulturális intézmények átköltöztek az online térbe. A kommunikációjuk fő szócsove a közösségi média lett, ahol informálták, szórakoztatták a közönséget. A pandémia előrehaladtával az intézmények egyre magabiztosabban mozogtak az online térben. Eddig általában nem használt közösségi platformokon hoztak létre fiókokat és kezdték el a tartalomgyártást. Kreatív sorozatokat, kihívásokat és játékokat indítottak el annak érdekében, hogy fenntartsák a kapcsolatot a látogatóikkal. A kulturális szektorban eddig nem látott összefogás alakult ki, hogy a kultúra minél több emberhez eljusson és fennmaradjon. A színházak felfedezték a streaming világát, így juttatva el előadásait a négy fal között rekedt közönséghez.

A digitalizáció és a közösségi média folyamatos fejlődése újabb és újabb eszközöket ad a marketingszakemberek kezébe, azonban minden közösségimédia-felületnek megvan a maga nyelvezete, sajátossága, célcsoportja, amelyet meg kell ismerni, mielőtt beépítjük a marketing- és kommunikációs stratégiánkba. A különböző kulturális intézmények

online megjelenéseit vizsgálva ez a tudatosság, speciális nyelvezet használata, online trendek követése, adott platform által nyújtott funkciók teljes körű kreatív kihasználása még hiányosságokat mutat.

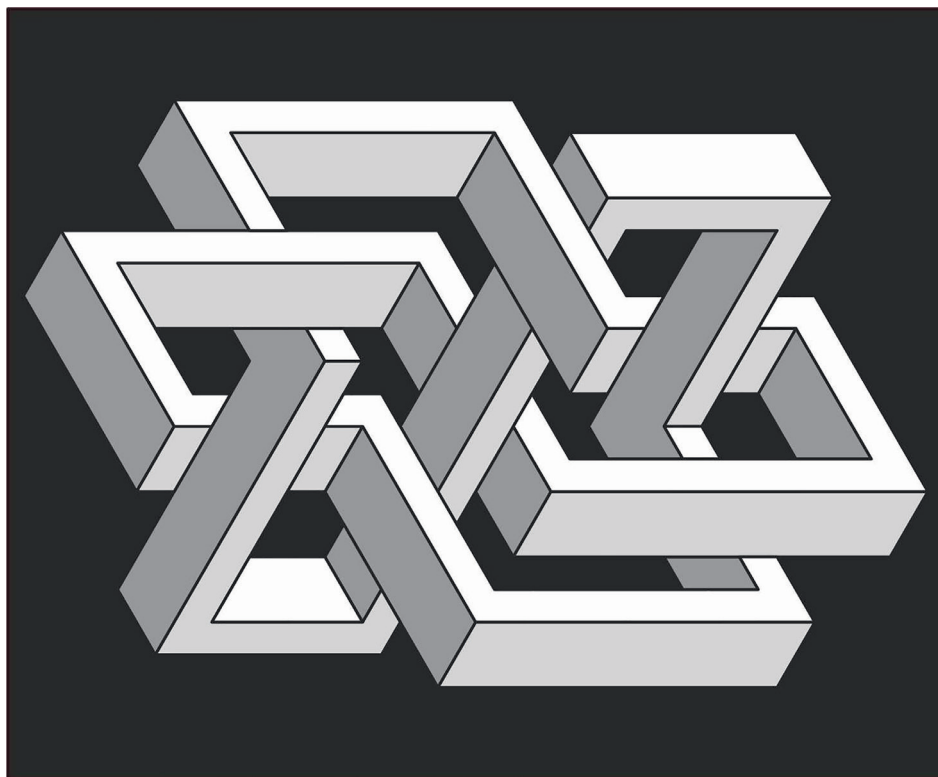
A trendek változása, a generációk közötti szakadék, továbbá az online térben uralgó zajt megannyi kihívást indukál a mindennapi kommunikációban, tartalomgyártásban és kapcsolattartásban egyaránt. Továbbá a pandémia lecsengése után, a kulturális szektor újabb nagyobb kihívás előtt áll: a Z generáció elérése a következő lépcsőfok, ahol már elengedhetetlen az online térben történő kommunikáció, trendek követése és a különböző közösségimédia-felületeken való megjelenésen túl az adott platformhoz és célcsoporthoz igazított tartalomgyártás.

JEGYZETEK

- 1 Pogácsásós networking helyett zaj és ösztönzés – Marketing Covid idején I. rész. <https://www.magyarhirlap.hu/gazdasag/20210122-pogacsazos-networking-helyett-zaj-es-osztineseg-marketing-covid-idejen-1-resz> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
A kommunikációs szektor lehet a járvány nyertese – Marketing Covid idején II. <https://www.magyarhirlap.hu/gazdasag/20210123-akommunikacios-szektor-lehet-a-jarvany-nyertese-marketing-covid-idejen-ii> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 2 Kotler, Philip – Pfoertsch, Waldemar – Sponholz, Uwe: *H2H Marketing. The genesis of human-to-human marketing*. Switzerland AG, 2021, Springer Nature, 68–90. o.
- 3 Dér Cs. Dezső: *Élményszervezés és -menedzsment*. Bp., 2017, Arts & Business Kft., 44. o.
- 4 Rekettye Gábor – Töröcsik Mária – Hetesi Erzsébet: *Bevezetés a marketingbe*. Bp., 2016, Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/dj81bam_book1#dj81bam_book1 (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 5 Kemp, Simon: *Digital 2022: Hungary, Devices Used to Access Facebook* <https://datareportal.com/reports/digital-2022-hungary> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 6 Kemp, Simon: *Digital 2022: Hungary, Social Media Users Over Time*. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-hungary> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 7 Tuten, Tracy L. – Solomon, Michael R.: *Social Media Marketing*. Pearson, Upper Saddle River, N. J.; idézi: Rekettye–Töröcsik–Hetsi 2016, i. m.
- 8 Keller, Kevin Lane – Kotler, Philip: *Marketingmenedzsment*. Bp., 2016, Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/dj183m_book1#dj183m_book1 (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 9 Sas István: *Reklám és pszichológia a* *webkorszakban – Upgrade 4.0 – A kiegyezés kora*. Bp., 2018, Kommunikációs Akadémia Kft., 341–345. o.
- 10 Dér Cs. Dezső – Márkus Renáta: *Új utak a kulturális marketingben*. Bp., 2020, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 41. o.
- 11 Nielsen N. V.: *Global Trust in Advertising, Winning Strategies for an Evolving Media Landscape*. <https://www.nielsen.com/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/global-trust-in-advertising-report-sept-2015-1.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 12 Dér–Márkus 2020, i. m. 41. o.
- 13 Horváth Dóra – Bauer András: *Marketingkommunikáció*. Bp., 2016, Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/?keres=poe&xmlazonosito=dj58m_176#dj58m_176 (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 14 Dietrich, Gini: *Why Communicators Must Finally Embrace the PESO model?* <https://spinsucks.com/communication/pr-prosumt-embrace-the-peso-model/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 15 Mailchimp's COVID-19 Email Marketing Trends. <https://mailchimp.com/resources/covid19-coronavirus-marketing-trends-report/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
How the 2020 Pandemic Changed E-mail. <https://www.validity.com/resource-center/disruption-in-email/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 16 Avornicului Mihály – Gubán Ákos – Seer László – Szócs Izabella: *Az internet és lehetőségei – Üzleti és jogi szemzögből*. Bp., 2009, Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/dokumentum/m462intesl_1/ (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 17 *Adatvédelem az Eu-ban*. https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/data-protection-eu_hu (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 18 Kemp, Simon: *Digital 2022: Hungary, Social*

- media statistics for Hungary in 2022. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-hungary> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 19 Kemp, Simon: *Digital 2022: Hungary, Facebook: Advertising Audience overview*. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-hungary> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 20 Kemp, Simon: *Digital 2022: Hungary, Facebook Messenger users in Hungary in 2022*. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-hungary> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 21 K. Klarissza: *TikTok vs. Instagram: Melyik a nyerő a közösségi médiában?* https://kozossegi-media-mindenkinek.blog.hu/2021/06/17/tiktok_vs_instagram_melyik_a_nyero_a_kozossegi_mediaban (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 22 *Instagram users in Hungary from September 2018 to October 2021*. <https://www.statista.com/statistics/1024797/instagram-users-hungary/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- Instagram users in Hungary as of October 2021, by age and gender of users*. <https://www.statista.com/statistics/1024793/instagram-users-hungary-age-gender/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 23 Klausz Melinda: *A közösségi média nagykönyve. Második, átdolgozott kiadás.* Bp., 2020, Athenaeum, 93–97. o.
- 24 Dér–Markus 2020, i. m., 100. o.
- 25 Kemp, Simon: *Digital 2022: Hungary, Top Youtube Searches*. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-hungary> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 26 Kemp, Simon: *Digital 2022: Hungary, YouTube users in Hungary in 2022*. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-hungary> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 27 Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság: *Lakossági internethasználat – Online piackutatás, 2018*. https://nmhh.hu/dokumentum/202180/lakossagi_internethasznalat_2018.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 28 *Kényszerpihenő helyett túlorák – Avagy kik a Covid-19 nyertesei?* https://www.pwc.com/hu/hu/kiadvanyok/assets/pdf/Kenyserpihenő_helyett_tulorak_avagy_kik_a_COVID-19_nyertesei.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 29 Index: *Mutatjuk, milyen tartalmakkal hódít a TikTok*. <https://index.hu/kultur/2021/04/22/tiktok-videok-kina-applikacio-kozossegi-media/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 30 *Z generáció a TikTok és az influenszerek bővületében*. <https://ifaktoragency.hu/z-generacio-a-tiktok-es-az-influencerek-buvoleteben.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 31 *Magyar Z generáció: A TikTok és az influenszerek mindent visznek* <https://hamuesgyemant.hu/kivancsi/ember/magyar-z-generacio-tikkok> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 32 *Influencer Marketing Kisokos*. https://iab.hu/wp-content/uploads/2019/12/influencer_kisokos_191206.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 33 Gyöngyösi Samu: *Bookstagram: Könyvolvasásra buzdítanak az influenszerek*. <https://marketingmorzsak.hu/bookstagram-konyvolvasasra-buzditanak-az-influenszerek/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 34 Enberg, Jasmine: *Influencer Marketing in the Age of Covid-19*. <https://www.emarketer.com/content/influencer-marketing-in-the-age-of-covid-19> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- Influencer Marketing: Social media influencer market stats and research for 2021*. <https://www.businessinsider.com/influencer-marketing-report> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 35 Dér–Márkus 2020, i. m. 52. o.
- 36 Nagy Tamás: *Vélemény 2.0 – Közösségi média könyv*. <https://mek.oszk.hu/10300/10353/10353.pdf> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 37 Szabó Nikoletta: *Online marketingtrendek*. <https://www.shoprenter.hu/blog/online-marketing-trendek-2021#ugc> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 38 Gallegos, Jose Angelo: *What We Learned from UGC in 2020 and How To Plan for 2021*. <https://www.socialmediatoday.com/news/what-we-learned-from-ugc-in-2020-and-how-to-plan-for-2021/591669/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 39 *Music Theatre International – User Generated Content Guidelines*. <https://www.mtishows.com/music-theatre-international-user-generated-content-guidelines> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 40 *Streaming media*. https://en.wikipedia.org/wiki/Streaming_media (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 41 *Digitális videó tudástár – Minden, amit a digitális videók hirdetéséről tudni érdemes 2020-ban!* https://iab.hu/wp-content/uploads/2020/06/IAB_Digitalis_Video_Tudastar.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 42 Krings, Emily: *114 Live Streaming Statistics Every Broadcaster Should Know [2021 Update]*. <https://www.dacast.com/blog/66-must-know-live-streaming-statistics/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 43 Bakk Karolina Ágnes: „We are making cyber-history”. Az online színház nem ma született. *Játékér*, 2020, 37–41. o.
- 44 Jász Annamária: *Ha nagyon hiányzik a kultúra – Online streamek a négy fal között töltött estékre. Az online színház nem ma született*. <https://welovebudapest.com/toplista/ha-nagyon-hianyzik-a-kultura-online-streamek-a-negy-fal%20kozott-toltott-estekre> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)

- 45 Balkányi Nóra: *Most jön csak a színházi streaming java*.<https://kreativ.hu/cikk/szinhaztv> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 46 *Madách SzínpadOn* <https://madachszinhaz.hu/szinpadon> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 47 Iqbal, Mansoor: *Spotify Revenue and Usage Statistics (2022)*.
<https://www.businessofapps.com/data/spotify-statistics/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 48 *Spotify x Műpa*. <https://www.mupa.hu/en/media/spotify-x-mupa> (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)
- 49 *Hogyan éltük meg a kulturális programokat a korlátozások idején?* https://www.researchcenter.hu/cikkek/hogyan-eltuk-meg-a-kulturalis-programokat-a-korlatozas%20ok-idejen/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202108 (utolsó letöltés: 2022. 06. 05.)

Magyar őstörténet – Hagyományok, tudományok, délibábok

Egy kiváló könyv, melyet már nagyon vártunk. Elsősorban azok a kutatók és olvasók, akik több mint ezeréves történelmünket a szkíta–hun–avar–magyar eredetben és folytonosságban hiszik. Sokatmondó a könyvborítón és a negyedik oldalon olvasható alcím: *Őstörténetünk „ezerfejú” sárkánya, avagy mindenki magyar?* Igényes a könyvborító is: sötét háttérből szinte világít az aranyló, díszes tarsolylemez, ez is bizonyítja ősi művészetünket. Nem kevésbé kiváló munka a borító belső oldala: N. Bozsóki Magdolna grafikus, festőművész színes rajza szimbolikus, középen az elárvult Kárpát-medence a trikolorral, balra egy tekergő, karmait és undok nyelvét kinyújtó sárkány. Jobbra a kígyóból kinőtt délibábos elméletek rajza: több ezer éves Kárpát-medencei, ősi honosságunktól kezdve, az amerikai indiánokhoz, az etruszkoktól a lovon ülő keltáig, az Arvisuráról a Mu földi „magyarokig” ötletes rajzokkal mutatja be a művésznek a kitalált elméleteket. Érdekes, hogy a magán televíziók előszeretettel hívják meg az előbbi elméletek hirdetőit, minél vadabb a kitalált történet, annál kelendőbbek ezek előadói a képernyőn.

A délibábos elméleteknek köszönhetjük, hogy a hivatalos, azaz a finnugor elméletet mintegy 150 éve hirdető és minden rendszerben regnáló akadémiai történészek, nyelvészek nem ülnek le vitázni a szkíta–hun–avar származást vallókkal, hiszen egybemoszák ezeket a tekergő sárkány mindent átfogó elméleteinek hirdetőivel. Azonban lehet, hogy így sem méltatják figyelemre a Hunnia országnevet adó őseinket, a hunokat, és azokat, akik ezt a nézetet vallják. Érdekes, hogy még az 1960-as években is a Magyar Tanszék két részre oszlott, a Magyar Irodalom Tanszékre és a Magyar Nyelv Tanszékre. Ezen belül volt egy háromfős kis csoport, mely a finnugor elmélettel foglalkozott. Mára majdnem az összes egyetem bölcsészkarán nem Magyar Tanszék szerepel, hanem helyette Finnugor Tanszék, s benne kisebb szerepet kap a magyar nyelv. Tehát a helyzet romlott.

A könyv hátsó borítóján látható a szerző, *Csajághy György* arcképe és *Bárdi László* egyetemi docens írása, melyben bemutatja Csajághy György zenetanárt, népzenekutatót, történészt, tárogatóművészt. Bárdi László a rá mindig is jellemző alaposággal és tudással mutatja be a szerzőt nemcsak a könyv hátoldalán, de a könyv elején, az Előszóban *Lectori salutem* címen. Ebben hivatkozik Csajághy György előzőleg megjelent sikeres könyveire: *A magyar népzene bölcsője: Kelet*, valamint a híres és tudományos *Lehel kürt* című műre. A zenetörténész szerző időközben elvégezte a Pécsi Egyetemen a történelem szakot is kitűnő eredménnyel és nem mellesleg megtanult törökül. Ennyi felkészülés után nem csoda, hogy alapos kutatóval, meghatározó könyvek, tanulmányok olvasása után kiemelkedően jó művet írt. Egy mondatot idéznék Bárdi László Előszavából, mert ez a mondat rávilágít a könyv régvárt értékeire: *Eljött a valóságos józanész ideje, amikor ezeket a science fiction termékeket szigorú szakmai kritika alá lehetett és kellett vonni, s erre vállalkozott Csajághy György ebben az új könyvében.*

A szerző ezután három fontos fejezetben taglalja a magyar őstörténet-elméletek kialakulását, a finnugrizmus megszületését és elterjedését, valamint a valóságos, közép- és belső-ázsiai eredetünket. Évszázadokig vallottuk és tudtuk a hun–avar–magyar

származást, ezt támasztották alá krónikáink, gesztáink, valamint a hagyományok és a népi emlékezet. Ezt törte össze elsőként a csillagász (tehát nem nyelvész) Sajnovics a lappokkal való rokonság híresztelésével. Ebből idéztek finnugrista tanáraink, holott nem is volt lefordítva latin nyelvből a közelmúltig Sajnovics *Demonstráció* (*Demonstratio*) című könyve. És az ő megállapítása szerint a tatár, a kínai és a török nyelvek is megegyeznek a magyarral. Ekkora dilettantizmus után nem csoda, hogy a gógós és a magyarokat mindig gyűlölő német tudósok, mint Fischer és Schlözer megállapították a magyarok finnugor származását. Felosztották a nyelveket és mi nem kerültünk be az előkelő indoeurópai nyelvek csoportjába, mint ahogy nem is rokonaink. A német vonal folytatódott itthon is, hiszen a szepességi százsz Hunfalvy Pál (Hunsdorfer) és a német Budenz József folytatták előde-

ik nem igazán áldásos elméletének hivatalos rangra emelését.

Ezek a hamis elméletek sok kárt okoztak és okoznak mai napig őseink és egyedülálló nyelvünk eredetének megismerésében. Ezért terjedhetett el a sokfejtű kígyó (vagy sárkány) jelképére hasonlító számos délibábos elmélet.

A hamis elméletek előtt azonban Csajághy György fontos megállapítást tett, mely szerint László Gyula régész-történésznek van igaza, amikor a magyarság összetételében a *lovasnépeknek meghatározó szerepe van*. És eredetünk elsősorban Belső- és Közép-Ázsiában volt, nem pedig az északi, uráli területen. Mindezen megállapításokat a szerző gazdag zenei „anyanyelvvel” is alátámasztja.

A három fontos fejezet után következnek a sokfejtű sárkányról szóló elméletek, azaz a hamisítások, kitalálások, jóindulatú, de hozzá nem értő elképzelések. Ezek között a következők vannak: az „Iszfaháni kódex”, Amerika ősmagyar indián törzsei, az etruszk rokonok, a kelta „szkíták” és a kelta „magyarok”, a képtelen Mu sziget mint őshaza, a „partizánok” által kitalált Arvisura, a Tamana-elmélet, az ősmagyarok által épített boszniai piramis és mindezek betetőzése: a Kárpát-medencei magyar őshonosság. Új nézetek is terjednek, eléggé képtelenek, de mivel érdekesek, különösen vonzóak. Látók, táltosok, jósek, általában a Keletről jött eszmék, ezek nyugaton is igen népszerűek. Csak nem igazak. Addig még csak csodálkozunk az emberek hiszékenységét kihasználó tanokon,

de míg ezek a tévhitek a szerzőik naivságát bizonyítják, vannak olyanok is, akik pénzért árulják „tudásukat”. A Turán nevű, magyarsággal foglalkozó folyóirat főszerkesztője szerette volna ismerni a *Rohonci kódex* megfejtését. Egy Budapesten tanuló indiai egyetemista fiatalember megígérte, hogy megfejti a rovásnak tűnő írást. Egymillió forintot kért és kapott (mindezt 2009-ben), leírt egy viszonylag hosszú szöveget, majd a pénzzel eltűnt Nyugat Európában. A szöveg egyszerű, szanszkrit írással készült hindi bazári nyelv volt, korántsem a 16-ik századi kódex nyelve. Erről utóbb kiderült, hogy egy erdélyi és egy magyarországi nemes kitalált egy mesterséges nyelvet és hozzá írást, ezen leveleztek, majd leírták a kódexek formájában. Ez már kimeríti a csalás fogalmát. Tehát az ezerfejű sárkány mindenképpen ártalmas.

Csajághy György kitűnő és egyben olvasmányos könyve azért is elismerést érdemel, mert bátran és tudományos érveléssel, sok hivatkozással „nekiment” a délibábos elméleteknek. Jó szívvel ajánlom a könyvet minden olvasónak!

(Csajághy György: Magyar őstörténet: Hagyományok, Tudományok, Délibábok. Budapest, 2022, Heraldika Kiadó, 384 oldal; a kötet létrejöttét a Nemzeti Kulturális Alap támogatta)

Zanny Minton Beddoes

Életadó japán tonik

Nem sok haszna van az ajándék éveknél, ha ágyban fekvő töltjük azokat.

A legtöbb ember jó dolognak tekinti a hosszú életet. Kevésbé vonzó kilátást jelent ugyanakkor a rozoga egészségben töltött öregkor. Utazgatás a házasársunkkal vagy pihenés az unokákkal a fennmaradó időnkben? Igen, ez jól hangzik. Ágyhoz kötötten töltött hosszú évek? Köszönjük, ebből nem kérünk.

A legtöbb embernek, aki elég szerencsés ahhoz, hogy megöregedjen, kijut néhány betegségtől sújtott év. A WHO szerint világszerte mintegy tíz év a különbség a várható élettartam és a várható egészséges élettartam (healthy life expectancy, HLE) között; az utóbbi azt méri, hogy mennyi ideig élünk a mindennapi életet megnehezítő egészségügyi problémák nélkül.

Ez elég rossz hír az egyes emberek és családjaik számára, de az öregedő országok számára is aggasztó, ahol az idősek népes tábora igencsak megcsapolja az államháztartást. Japánban, ahol a világon a legmagasabb az idősek száma, a férfiak átlagosan 81,6 évet, a nők pedig átlagosan 87,7 évet érnek meg. 2019-ben, az utolsó olyan évben, amelyről adatok állnak rendelkezésre, az élet egészségben töltött része a férfiak esetében átlagosan kilenc évvel, a nők esetében pedig körülbelül 12 évvel volt rövidebb. (A japán statisztika az emberek saját egészségi állapotuk értékeléséről szóló felméréseket és a halálozási rátákat használja a HLE mérésére.)

Ennek a különbségnek a csökkentése fontos célként lebeg a japán kormány szeme előtt. Elgondolásuk szerint, ha az emberek tovább maradnak egészségesek, akkor boldogabbak lesznek, továbbá ez kisebb terhet jelent az

egészségügyi rendszerek és a kormány költségvetése számára. „Már hosszú ideje folynak Japánban a közös erőfeszítések a várható élettartam meghosszabbítására – mondja Akiyama Hiroko, a Tokiói Egyetem Gerontológiai Intézetének munkatársa. – Ahogy az átlagéletkor nyolcvan év közelébe ért, kezdtük azt hinni, hogy elértük azt, de az is feltűnt, hogy mennyi ágyhoz kötött idő ember van, a 60 év körüliek pedig sok esetben alulfoglalkoztatottak.”

Az egészségügyi minisztérium politikájának központi kérdésévé tette az egészségben töltött idő megnövelését. Évente „Let’s extend healthy life expectancy!” (‘Éljünk sokáig egészségben!’) díjat oszt ki azoknak, akik tesznek az ügy érdekében. A legutóbbi győztesek közt van a Kyotótól északra lévő Fukui prefektúra „Sneaker Biz” (‘Hivatali tornacipő’) programja, amely arra ösztönzi a helyi cégeket, hogy engedjék alkalmazottaikat tornacipőben munkába járni; így jelentősen megnőtt a megtett lépések száma; további díjazott egy oszakai csoport lett, amelynek tagjai elhagyott épületeket alakítottak át közösségi teret jelentő kávézókká. A helyi önkormányzatoktól megkövetelik, hogy tervekkel rendelkezzenek az egészséges életszakasz meghosszabbítására. A kezdeményezések a gyakorlatiastól a mókásig terjednek. A Kyushu déli szigetén található Oita prefektúra egy olyan lépcsőszámláló alkalmazást vezetett be, amely a lépéseket ponttokká alakítja, s azokra kedvezményeket lehet kapni a helyi üzletekben és létesítményekben. Aomori, egy hideg éghajlatú északi prefektúra pedig létrehozott egy „magas vércukorszint elleni” részleget azzal a céllal, hogy felhívja a figyelmet a cukorbetegsége; próbálkozásaik között szerepel egy verseny, ahol cukorbetegség témájú – a haikuhoz hasonló, de az emberi gyarlóságokra összpontosító – senryu versformában megírt versek közt sorsolják ki a legjobbat.

Sok törekvés nagyon úgy néz ki, mintha receptként szolgálnának a várható általános élettartam növelésére. Igaz, hogy a szokásos halálozási okok szintén befolyással vannak az egészséges életre. Aomoriban, ahol alacsony az egészségben töltött élettartam, magas a dohányzás és a sófogyasztás aránya. A szűrések segítenek. Yamanashi egy, a Fuji lábánál található idilli prefektúra, amely az egyik legmagasabb ráksűrési rátával büszkélkedhet Japánban, folyamatosan a két első prefektúra között van mind a nők, mind a férfiak egészséges élettartamát tekintve.

A leghosszabb ideig egészségben élők nem feltétlenül azok, akik a legtovább élnek. Sok életminőséget rontó állapot nem végzetes: ilyen például a hátfájás, a szembetegségek vagy a mentális problémák. Tágabb társadalmi és környezeti megfontolásokat kell figyelembe venni, ha meg akarjuk őrizni az emberek egészségét a pusztá életben tartásuk helyett. A munkahelyek nélkülözhetetlenek. Ha tovább dolgozunk, ez testileg és szellemileg is épen tart bennünket, sőt kapcsolatainkat megőrizzük. Yamanashiban a második legmagasabb az idősök foglalkoztatási aránya az országban.

A valóságos értelemben vett közösségi hálózatoknak szintén nagy szerepük van. A barátokkal, családtagokkal és szomszédokkal kialakított szoros kapcsolatok kezeskednek a jobb lelki egészségért, tevékenyebb életstílusért és jobb támaszt jelentenek. Bár talán nem tűnnek egészséggel kapcsolatosnak az olyan beruházások, mint a kulturális létesítmények felvirágoztatása vagy mozgókönyvtárak létrehozása távoli közösségek ellátásához, mégis jótékony hatással lehetnek a közegészségre – mondja Kondo Naoki, a Tokiói Egyetem munkatársa.

Yamanashiban sok közegészségügyi szakember a mudzsin jelentőségét hangsúlyozza: ezek hagyományos helyi mikrohitel-egyesületek, amelyek társadalmi egyesületekké – klubokká – fejlődtek. A tagok beszállnak a rendszeres összejövetelek költségeibe, gyakran fizetik a tésztát vagy a szakét (van, aki inkább a teát vagy a mahjongot szereti). Kondo hosszú távú tanulmányai szerint azok, akik tevékenyen

részt vesznek a mudzsinban, tovább maradnak egészségesekek, még ha sérül is az anyagi függetlenségük. A csoportos tevékenység célt ad, és kötetlen biztonsági mechanizmusként is szolgál, mivel a többiek észreveszik, amikor valaki hiányzik vagy rosszabbul néz ki, mint előző hónapban. „A magány árt leginkább az egészségnek – mondja Nagasaki Kotaro, Yamanashi kormányzója, aki nemrégiben elkezdte támogatásban részesíteni a mudzsinokat. Az egészséges élet titka tehát hasonló a boldog életéhez: tevékenykednünk kell és rendszeresen kell találkozunk a barátokkal, akár egy-két pohár ital mellett.

(The Economist)

Flurin Clalüna

Túlélhető halál

Hogyan gyászolunk? George Bonanno pszichológiai professzor szerint tévesek az erről szóló elképzeléseink: „Az emberek ellenállóképes állatok.”

George Bonanno New York elegáns Upper West Side városnegyedében lévő irodája csupa szomorú dologgal van tele. A szoba közepén egy csontváz díszeleg, egy állványon kínai sírfigurákat helyezett el, amelyek közül néhány több mint 2000 éves. Mellette halomban tornyosulnak a háborúkról, természeti katasztrófákról, terrortámadásokról és a halálról szóló könyvek. De az itt dolgozó férfi nem tűnik szomorúnak. George Bonanno, a Columbia Egyetem Tanárképző főiskolájának pszichológiai professzora ott ül irodai székén és sugárzik a jó hangulata. Videókonferenciánk idején New Yorkban kora reggel van. Bonanno elmondása szerint mindig optimista. Ezzel együtt a legszörnyűbb dologgal foglalkozik, amely az emberrel megtörténhet.

George Bonanno a Columbia Egyetemen a „Laboratory for Loss, Trauma and Emotion” (‘Veszteség, trauma és érzelmek laboratóriuma’)

vezetője. Azt tanulmányozza, hogyan kezeljük a gyászt, és mi történik velünk, amikor elveszítünk egy számunkra kedves embert. „Ez örület. Mindannyian átéljük ezt az élményt, valószínűleg többször is az életünk során. Nem tudjuk kikerülni. A legtöbb embernek azonban fogalma sincs, hogy mire számítson, amikor ez valóban megtörténik. S ha valaki úgy véli, hogy igenis van elképzelése, akkor az régi tévhitiek rabja.”

Bonanno szerint a gyászról alkotott elképzeléseink tévesek. A legtöbb ember azt hiszi, hogy a gyász megbénít, sokáig elhúzódik és pusztító hatással van ránk. Bonanno kutatásaiból más derül ki. Megállapította, hogy „sokkal jobban kibírjuk a gyászolást, mint gondolnánk. Az ember ellenálló képes állat. Olyanok vagyunk, mint az ürgék, rendkívül jól kezeljük a stresszt, és hihetetlen gyorsasággal vagyunk képesek alkalmazkodni.” Erről azonban még sokáig hallani sem akartak az emberek.

Hogyan jött létre egy teljesen torz elképzelés a gyászciklusról (?)

Sigmund Freud pszichoanalitikus 1917-ben alkotta meg a „gyászciklus” kifejezést. Azóta is tartja magát az az elképzelés, hogy a gyász feldolgozása fájdalmas feladat, amelyet meg kell tennünk, mielőtt visszatérnénk az életbe. Hosszú és intenzív gyász nélkül nem lehet megbirkózni a veszteséggel.

Az 1940-es években Erich Lindemann pszichiáter egy bostoni éjszakai klubban történt tüzeset utóhatását tanulmányozta. Szorongásos rohamokat, hallucinációkat és súlyos stresszbetegségeket állapított meg azoknál az embereknél, akik rokonokat és barátokat veszítettek el a katasztrófában. Lindemann azon a véleményen volt, hogy azok a gyászoló emberek, akik a katasztrófa utáni hetekben nem mutattak semmilyen rendellenességet, azok voltaképpen csak elfojtották a traumát. A szenvedést a tudatalattijukba zárták, de az előbb vagy utóbb úgyis napvilágra kerül. Lindemann nem rendelkezett tudományos bizonyítékokkal erre a feltételezésre. De az elmélet most már jelen volt a világban: a gyász egészségügyi probléma.

Húsz évvel később elterjedt egy másik gondolat, amelynek még ma is megvannak az utóhatásai. A svájci származású pszichiáter, Elisabeth Kübler-Ross egy chicagói kórházban haldokló betegekkel készített interjút arról, hogyan viszonyulnak a halálhoz. Ebből egy olyan elméletet vezetett le, amely öt szakaszt tartalmaz: tagadás, düh, alkudozás, depresszió és elfogadás. Bár Kübler-Ross nem gyászolókkal, hanem haldoklókkal beszélt, kialakult egy kép arról, hogyan kell a gyásznak működni. Eszerint ha nem megyünk végig lépésről lépésre az öt szakaszon, akkor valamit rosszul csinálunk.

„Az előbbiekre nincs bizonyíték – mondja Bonanno –, egy teljesen torz elképzelés alakult ki a gyászciklusról”. A szakirodalomban és az önszegítő könyvekben csak olyan segítségre szoruló emberek szerepeltek, akik nehezen, és egyedül nem is tudtak megbirkózni a veszteséggel. A szakértők őket nyilvánították normának. „A terapeuták, lelkeszek és pszichiáterek a mindennapokban csak zöld-piros kockás emberekkel találkoztak. Ezért meggyőződésükké vált, hogy az emberek többségének is zöld-piros kockásnak kell lennie.”

Bonannónak azonban sejtése volt arról, hogy az emberek többsége egész másképp éli meg a gyászt. Nekilátott, hogy bebizonyítsa. Bonanno korábban ápolóként dolgozott egy pszichiátriai klinikán. Ott figyelte meg, hogy egyesek milyen hamar felépülnek a betegségükből. Ez felkeltette érdeklődését a pszichológia iránt.

Forradalmi eredmények, elmaradt reakció

Bonanno előtt senki nem foglalkozott a gyászszal a tapasztalatok kiilemezésére alapozva. Az adatokra épülő kutatás az ő tanulmányaival kezdődik, és harminc éve folyik. Mindehhez az 1990-es évek elején Bonanno fiatal pszichológia-doktorként vállalt állást a San Franciscó-i Egyetemen, és szisztematikus adatgyűjtésbe kezdett. Az évek során több ezer interjút készített gyászolókkal, és 41 tanulmányt jelentetett meg. „Ebben nem volt innováció, ez a tudományos életben megszokott dolog. A gyász-kutatásban azonban teljesen újszerű volt.”

A korábbi kutatásokkal ellentétben, amelyek a problémás emberekre korlátozódtak, Bonanno a lehető legnagyobb számú gyászolóval készített interjút – még azokkal is, akik soha nem vettek részt pszichoterápián vagy akiknek soha nem voltak egészségügyi problémáik. Sokakat meglepetésként ért, hogy egyáltalán érdeklődött irántuk. Az ülések során Bonanno feljegyezte, hogy milyen gyakran említették a halálesetet, hogyan változtak meg az arcvonásaik, és agyszkennerrel vizsgálta, hogyan reagált az idegrendszerük.

Bonanno forradalmi újdonságra jött rá. A vizsgálatban résztvevők több mint 60 százaléka arról számolt be, hogy nem voltak sem depressziósak, sem kétségbeesettek, illetve nem omlottak össze. „Természetesen sírtak, feldúltak voltak, és hiányzott nekik az elhunyt. De nem mutatták a depresszió vagy a trauma jeleit, és olyan gyorsan felépültek, ahogyan azt soha nem gondoltuk volna.”

„Voltaképpen vigasztaló volt az üzenetem: Ha valami rossz történik velünk, legtöbbször jól átvészeli. Tudtam azonban, hogy nem fognak hinni nekem.”

Bonanno vizsgálódásai során mindig ugyanazt a három mintát ismerte fel: az emberek 10 százaléka évekig küzd depresszióval egy tragikus haláleset után, és alig épül fel. 20 százalékuk fél évig mély gyászban van, majd elkezd felépülni, és visszatalál az életbe. „De több mint kétharmaduk már néhány hét, egyes esetekben akár néhány nap után újra normálisan funkcionál” – mondja Bonanno. A normális azt jelenti: boldogulnak mindennapjaikban, elmennek dolgozni, és a családjuknak és a barátainak szentelik magukat. Sikertől arrébb tolniuk a gyász [élményét].

Megdöbbenő volt az a reakció, amely Bonanno első kutatási eredményeit fogadta. Ugyanis elmaradt. A kollégák nem vettek tudomást Bonannóról, aki fekete báránynak számított sajtóságnak életrajzával. Tizenhét évesen elindult, hogy becsavarogja Észak-Amerikát. Tíz évet töltött el így. Sátorban és üres vasúti kocsikban aludt, olajfestményeket és útlejzéseket festett, gyümölcsültetvényeken dolgozott és drogozott. Csak későn kezdett pszichológiát tanulni.

Egy olyan ember, mint ő, nem volt képes a feje tetejére állítani mindent, amit a gyászról tudni véltek. „Voltaképpen vigasztaló volt az üzenetem: Ha valami rossz történik velünk, legtöbbször jól átvészeli. Tudtam azonban, hogy nem fognak hinni nekem.”

Aztán történt valami, ami mindent megváltoztatott. Egy olyan esemény, amelyről úgy gondolták, hogy örökre megbénít egy egész várost.

„Valami vicceset, vér nélkül”

2001. szeptember 11-én George Bonanno a New York-i Columbia Egyetem épületének tetején állt. Tíz kilométerrel arrébb lángolt a World Trade Center, miután két repülőgép csapódott az ikertornyokba. Bonanno felhívta a feleségét és két gyermekét. Tudni akarta, hogy biztonságban vannak-e. Aztán elindult a belvárosba, hogy segítsen, de hamar rájött, hogy itt nincs mit tennie. Mielőtt Bonanno hazaért volna, beugrott egy videotékába, és kikölcöszött egy filmet, egy vígjátékot. „Valami vicceset, vér nélkül. Egy kis elfojtás sosem árt.”

A terrortámadások másnapján Bonanno egy értekezleten vett részt a Tanácsadási és Klinikai Pszichológiai Tanszéken (Department of Counseling and Clinical Psychology). A szakemberek azt vitatták meg, mit tegyenek és hogyan segítsenek. A Columbia Egyetem saját pszichiátriai klinikát tart fenn. A klinika igazgatója azt javasolta, hogy azonnal tegyék azt elérhetővé minden New York-i számára. Bonanno viszont úgy gondolta, jobb, ha először nem tesznek semmit. Kutatásai azt mutatták, hogy közvetlenül az ilyen események után az emberek félnek terapeutákkal beszélni, mert akkor traumatizáltak tekinthetik őket. A klinika vezetője azt mondta Bonannónak: „Nézd, George, ezek itt nem a te tanulmányaid, ez a valóság. Segítenünk kell az embereknek.” Majd a klinika megnyitotta kapuit. És alig jött valaki.

„Azok, akik eljöttek hozzánk, mind más országokból valók voltak, és csak látogatóba érkeztek New Yorkba – mondja Bonanno – azt mondták, hogy nincs szükségük terápiára, csak beszélni akartak valakivel.” A Columbia Egyetem klinikája nem volt elszigetelt eset.

Az Egyesült Államok Szövetségi Válságkezelési Ügynöksége (FEMA) 100 millió dollárt különített el ingyenes terápiára a városban. A metróban plakátokat tettek ki, amelyeken ez állt: „A pszichoterápia jó és nem a gyengeség jele”. Bonanno szerint azonban nem volt szükség ezekre az intézkedésekre.

A támadások után hat héttel végzett felmérés arra mutatott rá, hogy a manhattani lakosoknak csak nagyon kis százaléka szenvedett poszttraumás stressz szindrómában. És ami talán még meglepőbb: négy hónappal később minden visszatért a normális kerékvágásba, és a stressz a terrortámadások előtti szintre csökkent.

Bonanno azonban többre volt kíváncsi. Megvizsgálta, hány New York-i érezte magát mentálisan egészségesnek a katasztrófa után. Megkérdezett olyan embereket, akik messze laktak a támadás helyszínétől, de olyanokat is, akik közvetlenül voltak érintettek, és akiknek halálesetek történtek a családjukban. Az eredmény mindig ugyanaz volt: az emberek többsége a traumának semmilyen szembeüő jelét nem mutatta. Egy kis csoport szenvedett a legjobban: ők voltak azok, akik elvesztették valaki-jüket az épületekben, és ugyanakkor szemtanúi voltak a terrortámadásoknak. A többiek közül legtöbben hamarosan ugyanúgy voltak képesek élni, mint annak előtte.

„Nem az a megdöbentő, hogy milyen gyakoriak ezek a jelenségek. A legmegdöbentőbb az, hogy állandóan meglepődünk rajtuk” – mondja Bonanno. A szerző már szeptember 11-e előtt is foglalkozott hasonló eseményekkel: az 1940-es londoni villámháborúval, illetve Hirosima és Nagaszaki 1945-ös atombomba-támadásával. „Kevesebb, mint két héttel a bombázások után Hirosimában újra kinyitottak a bankok; egy hónappal később sok lakos, aki elmenekült, visszatért a városba, és újrakezdte az életét; három hónappal később egyharmaddal többen éltek Hirosimában, mint a bombázás előtt.” A legtöbben valahogy megbékéltek a helyzettel, „az abnormális újra normális lett”.

Bonanno szemében a háborúra és a terrorra adott válaszok a legjobb bizonyítékai az emberi ellenálló képességnek.

A szeptember 11-ei terrortámadások után a szerző a gyászról szóló tanulmányaiban is a reziliencia szót kezdte használni. Éveken át került a használatát, és kollégái is lebeszélétk róla. Ez egy félvezető módon köznyelvi kifejezés volt. A reziliencia eredetileg az anyagtudományban használt szó, és olyan anyagot ír le, amely nagymértékű nyújtás után visszatér eredeti formájába. A reziliencia az emberekre alkalmazva a válságok leküzdésének és a talpra állásnak a képességét jelenti.

Bonanno csak 2001. szeptember 11. után merte leírni a következőt: „A legtöbb ember reziliens – azaz rugalmasan viselkedik – mindenféle lehetséges sorcsapással szemben.” Tehát ahogyan a háborúkra, a terrorra vagy a súlyos betegségekre reagálnak, úgy viseltetnek a halállal szemben is.

Szeptember 11-e megváltoztatta a hozzáállást Bonanno munkájához. A mellőzött kutatóból a világ egyik legtöbbet idézett pszichológusa és tudományos sztárja lett. 2009-ben kiadta *The other side of sadness* ('A szomorúság másik oldala') című – leghíresebb – könyvét. Egy harvardi professzor ezt az értékelést adta: „Sok könyv szól a gyászolásról. Most már mindet eldobhatjuk. Bonanno könyve mindent megváltoztat: gamechanger, amely után másként látjuk a világot”. 2019-ben két nagy tekintélyű pszichológiai szervezet is kitüntette Bonannót életművéért. Amikor közölték vele, hogy hamarosan egy harmadik kitüntetés is fog kapni, azt mondta: „Nyugalom, fiúk, vegyetek vissza a tempóból, még élek. De annak örülök, hogy az emberek most már hallgatnak rám.”

Kollégái most már a következőket akarták tudni: Miért reagálnak egyes emberek reziliens módon, mások pedig nem? Milyen szerepe van ebben a kultúrának? Normális-e, ha beszélgetünk egy elhunyttal? Vajon aki mélyen gyászol, jobban szeret, mint az, aki kevésbé gyászol? Létezik-e olyan, hogy megkésített gyász? Később meglesz a bőjtje, ha nem gyászolunk eleget?

A bizonyítékok megfordítása

Az összes iménti kérdéssel kapcsolatban Bonanno kutatásokat végzett. Továbbá mindegyikhez van egy odailő története. Például

Julia Martinezé, egy 18 éves fiatal nőé. „Az ő esete azt mutatja be, hogy milyen gyanúsítással szembesül egy gyászoló, ha másképp szenved, mint ahogy a társadalom elvárja tőle”. Martinez édesapja autóbalesetet szenvedett és elhunyt. A baleset utáni első napokban zavarodott volt, majd megint visszament a főiskolára, és találkozott a barátaival. Egy este az édesanyja azt mondta: „Úgy tűnik, teljesen elfelejtetted az apádat. Nem lehetséges, hogy elfojtod a gyászodat? Jobb lenne, ha elmennél egy terapeutához, különben az majd később jön ki rajtad.” Martinez így is tett. Nem azért, mert úgy gondolta, hogy terápiára van szüksége, hanem mert az anyja elvárta. A terápia nem sokat segített rajta.

Erre Bonanno azt mondja: „Úgy tűnik, mintha megfordulna a bizonyítási teher. A bűnözők ártatlanok, amíg bűnösségük be nem bizonyosodik. A gyászolóknak azonban be kell bizonyítaniuk, hogy egészségesek. Addig úgy tekintenek rájuk, mintha valami bajuk lenne vagy elfojtanák bánatukat.”

Bonanno 2002-ben közzétett egy tanulmányt, amelyben olyan emberek vettek részt, akik halálesetet éltek át. Nem sokkal a baleset után, majd 18 hónappal később ismételt interjút készített velük. Arra volt kíváncsi, hogy azok az emberek, akik kezdetben nem éreztek depressziós tüneteket, később szenvedtek-e azoktól. Talán csak elfojtották a gyászt. A szerző azt találta, hogy a vizsgálat során nem fordult elő késleltetett gyász. Azok, akik kezdetben megbirkóztak a fájdalommal, másfél évvel később is megbirkóztak vele. Más vizsgálatok később ugyanezt az eredményt mutatták.

Az abbéli vád mellett, miszerint elfojtották egy szeretettük halála miatti fájdalmukat, egy másik fajta gyanúsítás szinte még fájdalmasabbnak bizonyulhat az érintettek számára.

Néhány héttel férje, John halála után, Heather Lindquist rájött, hogy barátai azzal foglalkoznak, hogy vajon tényleg szerette-e őt. Soha nem szegezték neki nyíltan a kérdést, de Heather érezte azt. Heather és John független kapcsolatban éltek, sok szabadsággal. Amikor John meghalt, Heather erős maradt. Eljárt

vásárolni és dolgozni, hamarosan újra meghívta a barátait, főzött nekik, és még velük együtt nevetett is. Idővel azt is el tudta képzelni, hogy újra szerelmes lesz. A hagyományos gyászelmélet szerint Heather egyértelmű eset: akit a házastárs elvesztése után nem győzött le a gyász, annak felszínes vagy konfliktussal teli kapcsolatban kellett élnie. Bonanno szerint ugyanilyen könnyen lehetne feltételezni az ellenkezőjét is: a reziliens emberek nagyon egészségesek, tehát nagyon egészséges kapcsolatokat ápolhattak.

Néhány évvel ezelőtt Bonanno betársult a Michigeni Egyetem egy vizsgálatába, amely „Changing lives of older couples study” ('Az idősebb párok változó életének tanulmányozása'), röviden CLOC-tanulmány néven futott. Azt vizsgálták, hogy mit árul el egy viszony minősége a gyászolás alatti viselkedésről. A kutatók 1500 házaspárt kérdeztek meg és kísérték figyelemmel tíz éven át. Ez idő alatt néhány házastárs elhunyt. Bonanno beazonosította azokat a gyászoló hozzátartozókat, akiknél nem zajlott le mély gyászfolyamat. Mi volt a helyzet a házasságukkal? A felismerés szinte banálisnak ható eredménnyel járt. Némelyik házasság jó volt, némelyik rossz. „A viszony minősége egyáltalán nem árulkodik arról, hogy valaki jól kezeli-e a gyászt.” Éppily keveset sikerült Bonannónak kiderítenie a túlélők jelleméről. Sem ridegek vagy visszahúzódók nem voltak, mint ezt már rég sejteni lehetett, sem különösebben barátságosak vagy társaságkedvelők.

Ha a személyiség nem számít, akkor mi jellemzi az ellenálló embereket? Ez a kérdés foglalkoztatja jelenleg leginkább Bonannót. A kutatások kezdeti fázisban vannak, egyértelmű választ még nem tud adni. Ugyanakkor van néhány feltételezése.

Mitől leszünk ellenállók?

Bonannót kutatásai kezdete óta szemrehányás éri amiatt, hogy túl kevés figyelmet fordít a mély gyászban lévőkre, és elbaggatellizálja szenvedésüket. Ez azonban szerinte nem igaz. A legtöbb ember jól tudja kezelni a gyászt, „de sajnos ez nem mindenkiel van így”.

A krónikus gyász nem ritka jelenség. Éppen ezért azt szeretné megtudni, hogy mely emberek reziliensek, és hogy ezáltal megtanulhassa jobban megérteni azokat, akik nem ilyenek. Csak így tudunk segíteni rajtuk.

A reziliens emberek – Bonanno szerint – számos előnnyel bírnak. Közülük sokan kedvező anyagi helyzetben vannak, jól képzettek, testileg egészségesek, és széles kapcsolati hálójával rendelkeznek, amely megtartja őket egy haláleset után. Ez azonban korántsem minden.

Bonanno azt mondja: „Aki jól kezeli a gyászt, nem meghatározott tulajdonságokkal, hanem jobb stratégiákkal rendelkezik. Nem arról van szó, hogy a lelkiileg ellenálló emberekben megvan valami, ami másokban nincs. Hanem arról, amit tesznek”. Nem könnyű pontosan megkülönböztetni az adottságokat és a tulajdonságokat. Az, hogy kik vagyunk, az mindig a veleszületett és a tanult dolgok keveréke. Bonanno úgy véli, hogy a reziliens hozzáállást el lehet sajátítani.

Fontos az optimizmus. „Az optimista emberek hisznek abban, hogy a dolgok valahogy majd jóra fordulnak. Még ha nincs is rá bizonyíték, egyszerűen csak hisznek benne.” Az optimizmus és a reziliencia között azonban nehéz kapcsolatot teremteni. Bonanno egy longitudinális vizsgálattal próbálkozott. A kutatás résztvevőinek kérdéseket tett fel a jövővel kapcsolatban még azelőtt, mielőtt szembesültek volna egy szeretjük elvesztésével. Kiderült, hogy: azok, akik már a veszteség előtt is a leginkább optimista válaszokat adták a jövőjükkel kapcsolatban, utána is többségében bizakodók maradtak.

Beszélgetések a liftben

George Bonanno mindenekelőtt azt vizsgálta, hogy miként gyászolnak a nyugati ipari társadalmakban. Ismeri azonban Dél-Amerika és Afrika gyászolási kultúráját is. Azokat különös érdeklődéssel vetette össze a régi ázsiai kultúrák világával, amelyekben nagy szerepük van a halál utáni életről szóló elképzeléseknek. „Elmesélek Önöknek egy kedves történetet.”

Apja halála után néhány évvel Bonanno szükségét érezte annak, hogy beszélgesse vele. Bonanno apja abban a hitben halt meg,

hogy a fiából semmi sem lett, annak tudományos pályafutásáról nem tudott semmit. Bonanno alkonyatkor elment sétálni, és csöndesen így szólt: „Szia, apa.” Mesélt neki a hivatásáról, és arról, hogy minden rendben van. Ez jó érzéssel töltötte el, bár Bonanno kívülről furcsának látta magát. Nemsokára valaki szembejött vele az utcán, és abbahagyta a magában való beszédet, mert szégyellte. Bonannónak több intimtásra volt szüksége, és azt a régi típusú liftekben találta meg. New York-i lakásában van egy ilyen lift. Egész lassan jár fel-alá az épületben, és amikor a megfelelő emeletre ér, eltelik pár másodperc, amíg kinyílik az ajtó. Így Bonannónak volt elég ideje, hogy befejezze apjával a beszélgetést, anélkül, hogy valaki meglepte volna.

Bonanno is megkérdezte a vizsgálatban résztvevőket, hogy beszélnek-e az elhunyttal. Egyesek furcsának találták a kérdést, és csak a fejüket csóválták. Mások örültek, hogy végre rákérdezett erre valaki. Ugyanakkor nevetségesnek tűntek önmaguk számára a beszélgetések során. A magyarázat egyszerű, mondja Bonanno. „Nyugaton, ahol tudományos alapú objektivitás uralkodik, visszariadunk a gondolattól, hogy a halottakkal kommunikáljunk.” Nehéz megmondani, hogy segítenek-e az elhunyttal folytatott beszélgetések a gyászolás folyamatában. Volt, aki vigaszra lelt, mások elvesztek benne.

Bonanno maga is szeretett az apjával beszélgetni. A legjobban azonban Kínában érezte magát ebből a szempontból. Egy hongkongi útja során részt vett egy ősi szertartáson, amikor egy templomban füstölőpapirt égetett az ősök tiszteletére. A templom melletti üzletekben papírból készült cipőket, autókát vagy egész házakat lehet vásárolni.

Vajon mit égetett el az apja tiszteletére a templomban? „Aranyrudakat – mondja Bonanno. – Apám a munkásosztályból származott, két lábbal a földön álló, egyszerű ember volt. Úgy gondoltam, megnyugtató lenne számára, ha most lenne egy kis aranya.”

(Neue Zürcher Zeitung)

Sean Thomas

Mért nem esik szó soha az iszlám rabszolgatartásról?

Az egyiptomi Szíva történelmének van egy sajtós arca, amelyről kevés szó esik. Emberemlékezet óta voltak itt fekete rabszolgák, akiket rendszerint Afrika délre eső részeiből hoztak, és a muszlim zarándokok által kitaposott szaharai útvonalak mentén kereskedtek velük, egészen Mekkáig.

A gyönyörű Szíva-oázis (Siwa) Egyiptom távoli nyugati sivatagjaiban sok szempontból figyelemre méltó hely. Valószínűleg már tizenkétezer éve folyamatosan lakott terület. Kr. e. 332-ben Nagy Sándor látogatott ide, hogy tanácsot kérjen a már akkor igen nagy hírnévnek örvendő Amon-jósdában (egyész vélemények szerint Nagy Sándor itt is van eltemetve, mivel annyira szerette Szívát). Úszhatunk itt a római kori ciszternákban, amelyeket a datolyapálma- és olívaligeteket is életető, háromszáz természetes forrás egyike táplál. A helyieknek megvan a maguk berber nyelvjárása – a szívi –, amelyet sehol másutt nem beszélnek a világon.

Amikor a bevezetőben szereplő kis történelmi adalékról olvastam – az oázisra néző Adrere Amellal nevű szálloda lenyűgözően csendes, vályogtéglából épült teraszán ülve –, elég kellemetlen módon csengett össze az egy órával korábban látott hírrel. Nevezetesen, hogy kaliforniai politikusok jóvátételt javasolnak azoknak a fekete bőrű kaliforniaiaknak, akik bizonyítani tudják, hogy rabszolgák leszármazottai. A szóban forgó összegek nem jelentéktelenek. A hivatalos munkacsoport úgy döntött, hogy a jogosultaknak egyenként akár 1,2 millió dollár (450 millió forintnyi összeg) is járna; mások szerint ez közel sem elég, és minden érintettnek 200 millió dollárt (74 milliárd forintnyi összeget) kellene kapnia – és ez nem elírás.

Nem kétséges, hogy szinte bármekkora mértékű jóvátétel igen érzékenyen fogja érinteni Kalifornia költségvetését, akárhogy is döntenek demokratikus formában a kaliforniaiak. Az ötlet ezért ellentmondásosnak bizonyul.

Szíva, Egyiptom és a muzulmán Észak-Afrika szempontjából azonban az egész vita, amely Nyugaton folyik a rabszolgaságról, több mint ellentmondásos, szokatlan, rövidlátó és az esztelenségig egyoldalú. Az erkölcsi szolipszizmus egyfajta megjelenése.

Úgy tűnik, mintha a rabszolgaság egyáltalán csak akkor létezik, és csak akkor számít igazán, amikor azt fehér európaiak tették fekete emberekkel, az Atlanti-óceánon keresztül Amerikába hurcolva őket. Az igazság azonban az, hogy a rabszolgaság mindenütt és minden században jelen volt. Különösen az iszlám világ nemzeti és társadalmi gyakorolták nagy előszeretettel a rabszolgaságot, még hozzá már időtlen idők óta. Így volt ez már az első portugál rabszolgatartók megjelenése előtt is, amikor fekete afrikaiakat szállítottak az algarvei kis Lagosból, Portugália első rabszolgapiacáról Brazília partjaira.

A rabszolgaság olyan immanens része az iszlámnak, hogy a Koránban számtalan, a rabszolgákkal való bánásmódot, a hasznosságukat és a társadalmi állasukat megvitató verssel találkozunk. A Korán köztudottan megengedi, hogy a rabszolgatartók szexuálisan is rendelkezzenek tárgyának tekintett női rabszolgáikkal – a nőknek pedig nem állt jogukban visszautasítani gazdájukat. Ezt használták ki az Isis terroristái, amikor jazidi (jezidita) lányokat hurcoltak el azok akarata ellenére ágyasoknak.

A rabszolgatartás isteni jóváhagyása mellett nem meglepő, hogy az iszlám társadalmak kezdettől fogva szívesen döntöttek rabszolgasorba, akit csak tudtak, miközben meghódították Európát, Afrikát és Ázsiát. Afrikában az iszlám birodalmi hódítók különösen lelkesek voltak. Míg az ördögtől megszállott fehér európaiak a transzatlanti rabszolga-kereskedelem 400 komor éve alatt talán hozzávetőlegesen 12 millió embert szállítottak Portugáliából, Spanyolországból, Hollandiából, Nagy-Britanniából, Franciaországból a két amerikai kontinensre, ez idő alatt a különböző kánok, szultánok és emírek 15–20 millió fekete afrikait hurcoltak erőszakkal a Magreb-térségbe, Arábiába és más helyekre. Senki sem tud pontos számadatokat, de óriási számról van szó.

A muszlim/afrikai rabszolga-kereskedelem nemcsak az elvittek számát tekintve volt alighanem kiterjedtebb, hanem időben is tovább tartott – valószínűleg 1400 éven át – és vitathatatlanul kegyetlenebb volt. Miért igaz ez az utóbbi jelző? A muszlim rabszolgatartók sok férfi foglyukat kegyetlen módszerekkel eleve kasztrálták. Még csak nem is törődtek azzal, hogy szaporulat legyen [a rabszolgák között]. A fekete bőrű afrikai férfi rabszolgák, akiket a muszlim kereskedők a számos belső sivatagi útvonalon hurcoltak vagy a szuahéli partokon vásároltak, meddő „emberi öszvérek” voltak, akik arra voltak jók, hogy használják, majd félredobják őket. Látogassunk csak el Zan-zibárban a szörnyű muzulmán rabszolgatartó karámokba – amelyek egyike a világ legnyomasztóbb, sötét helyeinek –, mindenki számára érzékelhető lesz ez a több mint ezer éven át tartott borzalmas, szándékos kegyetlenség!

És ez még csak Afrika. Míg a fehér európaiak szinte kizárólag az Atlanti-óceánon keresztül zajló kereskedelemre szorítkoztak, addig a muszlim rabszolga-kereskedők nagyobb területről „merítették”: Európából, Ázsiából és bárholnan. A berber kalózok – mint például a hírhedt szalei (saléi) kalózok – fehér bőrű embereket hurcoltak el rabszolgának Olaszországból, Spanyolországból, Franciaországból, Nagy-Britanniából, Boszniából, Horvátországból, Oroszországból, sőt még Amerikából is, még a 19. században is. Összesen legalább egymillió fehér rabszolgát ragadtak el. Angliában különösen az elszigetelt, távoli partvidékeken, például Devonban és Cornwallban szedték zsákmányukat – a Penrynből és Polperróból származó egyszerű halászbemberek, ha nem volt szerencsájük, az iszlám Marokkó pazar palotáit építő helotákként, azaz rabmunkásokként végezheték.

Ugyanebben az időben a muszlim hódítók Dél-Ázsiában is milliókat taszítottak rabszolgasorba. Egy részlet az arányok érzékeltetésére: például az Delhi Szultánátus egyik tagjának, Alauddin Hildzsinek (aki 1316-ban halt meg) állítólag 50 000 rabszolgafiu és 70 000 építőmunkás volt a birtokában. Délebbre, Indokínában a muszlimok tömegesen vitték el

rabszolgának az őslakosokat. A világon pedig mindenütt mohón vadásztak a muszlimok fiatal fehér bőrű női rabszolgákra, akiket szexuális szolgáltatásokra kényszerítettek. A Kaukázusban különösen nagy értékűnek számítottak a cserkesz lányok; egy mondás szerint az egyiptomi uralkodócsalád kihalásra ítéltetett volna, ha nincsenek a kalifák mellett sápadt bőrű, zöld szemű cserkesz rabszolgalányok, akik felgyújtották érzekeiket.

Szomorú história ez. Mind ez idáig azonban mégsem vette senki a fáradságot, hogy összeítse, hány embert döntöttek rabszolgasorba az iszlám nemzetek és társadalmak. Duplájára rúghat a Kolumbusz óta a nyugat-európaiak által leigáztottak számának.

Voltaképpen, ha egyáltalán bármit teszünk is ez ügyben, inkább tudatosan elbagatellizáljuk az iszlám rabszolgáságot. Nem tartjuk jelentősnek, figyelmen kívül hagyjuk vagy éppen mentegetjük kegyetlenségét. Például, ha angolul beírjuk a Google keresőbe az „Islam” és a „slavery” (‘rabszolgáság’) szavakat, elsőre hasonló köntörfalazást találunk, mint a következőt a BBC-től: „Az iszlám a rabszolgákat egyaránt kezelte emberi lényként és tulajdonként. Az iszlám tiltotta a rabszolgákkal szembeni rossz bánásmódot – a hagyomány szerint nem lehet eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy jóindulatot és könyörületet kell tanúsítani feléjük. Az iszlám megengedte azt, hogy a rabszolgák szabadok lehessenek, és a rabszolgák felszabadítása erényes tetteknek számított. Nem történik említés a tömeges kasztrálásról és nemi erőszakról. S természetesen szó sincs kárpótlásról.

Akkor mivel magyarázható ez a tébolyítóan egyoldalú szemléletünk a rabszolgáságról? Annak ellenére, hogy az iszlám világ felében csak a 20. században törölték el a rabszolgáság intézményét? (Mauritániában csak 1981-ben.) Talán azzal, hogy a muszlimokat nem kínozza a muszlim büntudat, és ezért védettek a lelkiismeret-furdalás ellen. Meg talán azért is, mert a muszlimok nem rendelkeznek egy különleges tudósgárdával, akik fegyvert kovácsolnak a „belülről fakadó” muszlim gonoszságból maguk a muszlimok ellen.

Ehelyett elfogadták, hogy szörnyű dolgok történtek, a szó szoros értelmében birodalmi méreteket öltve, de az egyetlen józan megoldás az, ha meghúzzák a határvonalat. A rabszolgaság gonosz dolog volt, mindenhol megtörtént, de a múlton nem lehet változtatni: tovább kell lépnünk. Ha bármit is szeretnénk tenni, akkor a még mindig létező rabszolgaságra kell összpontosítanunk – az iszlám világon belül, illetve messze azon túl.

Szíva maga jó példát ad arra, hogy miként lehet továbblépni. Megszokott látványt nyújtanak itt a fekete bőrű emberek, sokan közülük rabszolgák leszármazottai. A külső szemlélő számára úgy tűnik, hogy ez nem igazán szül indulatot vagy nehezítést. Az élet megy tovább – és néha még jobb is. „Kleopátra forrása” még mindig ott bugyog a datolyapálma árnyékában. Ebből az időtlen perspektívából nézve, úgy tűnik, hogy Kaliforniának és a tágabb értelemben vett Nyugatnak van szüksége arra, hogy felszabaduljon: téveszméiből, a tetszelgésből, a túlradó bánat és a megbánás erkölcsi túlzásaiából – továbbá abból az örült elképzelésből, hogy a bankjegyek és a szobordöntögetés jóváteheti a történeteket, miközben nem veszünk tudomást a világ tényleges történelmi eseményeiről.

(The Spectator)

John Gray

Vágyik a lelkünk az Isten után

David Baddiel új könyvében azt állítja, hogy a bennünket a haláltól megmentő Isten az emberi vágy szüleménye – David Baddiel: *The God Desire* ('Az Isten utáni vágy') című könyvének (2023, TLS Books, 112 oldal) recenziója.

Hittétel: „Ha meghalok – írja Baddiel –, Tony Soprano többé nem lesz valóságos számomra, mert semmi sem lesz már valóságos.”

David Baddiel számára Isten „egy olyan szülő archetípusa, óriási kivételése, aki egyszerre okoz örömet és lehet ijesztő is. Lényegében ugyanakkor Isten kizárólag a halálról szól. A többi kérdés is ebből vezethető le... A felejtés kérdése. A semmivé válás kérdése.”

A szerző könyve legalább olyan mértékben – ha nem még inkább – szól a halálról, mint az istenségről. Az író-komikus színész Baddiel mindkettőt a nem-létezés példáinak tekinti. Az emberek attól a nem-létezéstől, amely a haláltól való retteget okozza, egy olyan Istenhez menekülnek, aki maga sem létezik. Teszik ezt mégpedig azért, mert Isten egy mesét ajánl nekünk. Az embereknek szükségük van arra, hogy rendszerezzék, strukturálják a létezés káoszát. Szükségük van arra, hogy érezzék, az életnek van egy narratívája. A narratívához megfelelő fékek és ellensúlyok szükségesek, például a jó elnyeri jutalmát, a gonosz pedig büntetését. Isten gondoskodik minderről. Ő írja az élet történetét.

Az emberek igénylik a történeteket. Még ha véletlenszerű, összefüggéstelen eseményekből áll is életük, ezeket olyan narratívaként mesélik el, amelyek kibontakozó jelentésűek. A halál ez ellen az igény ellen dolgozik, mert véget vet a történetnek. Miután szembesülnek ezzel az ürességgel, a hívők Istenben keresnek vigaszt, az ateisták pedig abban a reményben ringatják magukat, hogy majd mások emlékezetében tovább élnek. De „minden vigasz és remény csak csalóka ábránd a halállal szemben. A halál pocsék dolog.” Baddiel érvelése, miszerint az isteneszme egy haláhtagadó történet iránti igényből ered, maga is egy nagy hatású történet. De vajon igaz-e?

Norman Lewis utazó és író egy, a volt Szovjetunióban tett útjáról írva beszámol arról, hogy találkozott egy „magas, izmos kinézetű nővel, akiről megtudtuk, hogy ő a Lóhercegnő, az üzbég nép nem hivatalos vezetője.” Lewis egy üzbég barátja kíséretében elment a hercegnővel a szülőhelyére, ahol egy sírhalomhoz vezették, ahol a lovakat temették el, és megkérték, hogy „hajoljon meg a szentély előtt”. Barátja mesélt neki a hercegnő vallásáról. Elfogadtak egy törvényt,

amelytől keresztények lettünk – emlékezett vissza, feltehetően a cári időkre utalva. – Amikor azonban valamelyikünk meghal, egy kis cédulát helyeznek a sírjába, amelyen az áll, hogy nem szeretne feltámadni. Ha másként nem lehet megkerülni a dolgot, akkor kérjük, hogy hadd támadhassunk fel lovakként.”

Ha rám kényszerítenék a feltámadást, akkor én inkább macska képeben jelennék meg újból; mindenesetre a Lóhercegnő-féle vallás nézetei vonzóznak tűntek számomra. Nem vágyom a halhatatlanság után, és ebben nem vagyok egyedül. Emberek százmilliói gyakorolják a buddhizmust, amelynek a végső célja, hogy kiszabaduljunk az újjászületés végtelen körforgásából, és megszűnjünk külön egyenként létezni. A görög mítoszokban az istenek irigyelték az embereket, mert azoknak nem kellett elviselniük az örökké tartó élet unalmát. Epikurosz (Kr. e. 341–270) tanítványainak sírkövére olyan feliratot véstek, amely tömör formában foglalta össze a filozófus halállal szembeni higgadt közönyét, amelyet tudottan halálos betegsége idején tanúsított: „Nem voltam. Voltam. Nem vagyok. Nem érdekel.” Sok ember retteg attól, hogy a halál után feledésbe merül, sokan mások pedig nem törődnek ezzel. Nem kevés ember pedig szívesen gondol arra, hogy földi pályája véget ér.

Az emberi lélek tudománya túlon túl szétágazó ahhoz, hogy bármilyen végkövetkeztetést támogatni lehessen a hit dolgában. Baddiel egy, az emberi kivételességről írt kitérőben azt sejteti, hogy az ateizmus mellett nem az a legerősebb érv, hogy Isten a semmitől való rettegésünkre adott reakció, hanem hogy Isten csak saját emberi fajunknak ígér halhatatlanságot. A cikk írója is teljes mértékben egyetért ezzel a gondolattal. Ki szeretne a másvilágon állatbarátaink nélkül élni?

A túlvilági élet nem foglal el központi szerepet abban a hitben, amelyben Baddiel nőtt fel, és amely, mint megjegyzi, inkább szertartásokon és szabályokon, semmint hiten alapszik. „A zsidó vallás nem foglal egyértelműen állást a másvilággal kapcsolatban. A középkori rabbinak volt ugyan egy elképzelésük az olam ha-ba-ról

(‘eljövendő világról’), de ez a kifejezés nem szerepel a héber Bibliában. A szerző így folytatja: „Az én érvem alapján véve pszichológiai természetű. Tartozom egy vallomással... Nagyon szeretem az Istent... Ki ne szeretne egy szuperhőst, aki elüzi a halált?”

Baddiel vallomása egy paradoxonra világít rá, amely ennek a talpig becsületes, könnyfakasztóan vicces és időnként magával ragadóan mély értelmű könyvnek a középpontjában áll. Amikor arról ír, hogy ő „fundamentalista ateista... én nem hiszem, hogy Isten nem létezik, én tudom, hogy Ő nem létezik”, és elárulja, hogy amikor „mélységesen nyomasztónak” találja Isten nem-létezését, akkor arra az Istenre utal, aki felmentést kínál a halandóság alól, a kereszténység Istenére.”

Sok ateista tagadta Isten létezését a gonosz létezése miatt. Hogyan teremthetett Isten egy olyan világot, amelyben ennyi kegyetlenség, szenvedés és igazságtalanság van? Baddiel elutasítja ezt az ellenérvet. „Ha tényleg hinnék Istenben, elhessegetném a gonosz problémáját, mert Isten erkölcsi iránytűje természetesen az emberi felfogóképesség felett van.” Elveti a tudomány és a vallás közti vitát is, miszerint „a jól begyakorolt, bizonyítékokon alapuló, van Isten, kontra nincs Isten zsákutca elképesztő időpocsékolás. Zárjuk le.”

Legfontosabb érve úgy szól, hogy egy benünket a haláltól megmentő Istent az emberi vágy szül. Gondosan kerüli az ateizmus és a humanizmus összemosását – azt a meggyőződést, hogy az emberi lények jól, sőt akár jobban is ellehetnek vallásos hit nélkül. Kizárólag az igazság érdekli. „Nem érzem annak szükségét, hogy bizonygassam: Isten nélkül is rendben vagyunk. Lehet, hogy nem vagyunk rendben Nélküle.” Semmibe veszi a „posztmodern” nézetet, amely szerint kitalált alakok valamiképpen valóságos entitások lehetnek:

„... Ha meghalok, Tony Soprano többé nem lesz valóságos számomra, mert semmi sem lesz már valóságos számomra. Ezért tehát – ami a félelmet és az iszonytató irtó illéti – nem sok haszna van annak az elképzelésnek, hogy az Isten olyan, mit egy irodalmi szereplő.

Isten intellektuális posztmodern, intertextuális átdolgozása nem tesz jót nekem... Isten a papír, a halál pedig az olló.”

A képzelet szüleményei nem sokat érnek, amikor a halál fenyeget minket. Az elgondolás Jézusról mint „Isten és ember keresztezéséről”, lehet, hogy „zseniális ötlet” – Baddiel szavaival élve –, amely életük során megtartja a hívőket. De ha Jézus az emberi képzelet szüleménye, akkor nem mentheti meg őket a haláltól. Amikor a hívők eltűnnek, Ő is el fog tűnni a világból.

Csodálatra méltó Baddiel elkötelezettsége az igazmondás mellett. Egyúttal egy kérdést is felvet. Miért tartja olyan értékesnek az igazságot? Hiszen sok ember számára más szempontok nyilvánvalóan fontosabbak. Gondoljunk csak az antiszemitizmusra. A *Jews Don't Count* ('A zsidók nem számíthatnak') című, 2021-ben megjelent könyvében Baddiel határozottan amellett érvelt, hogy az antiszemitizmus a rasszizmus egy fajtája, amely csak abban különbözik a többitől, hogy a rasszizmus tilalma mintha nem vonatkozna úgy a zsidókra, mint más kisebbségi csoportokra. A zsidókat – előítéletek alapján – be lehet úgy állítani, hogy bizonyos negatív tulajdonságokkal rendelkeznek, elvitathatják tőlük azokat az eredményeket, amelyek elérésében kulcsszerepük volt, bántalmazni lehet őket, és legyilkolhatók csak azért, mert zsidók. Mégis úgy tűnik, hogy a liberális közvélemény egy része nem viseltetik irántuk olyan együttérzéssel, és nem hajlandó elismerni az őket ért igazságtalanságokat, mint ahogy ennek gyakorlását más kisebbségek felé igen helyesen kiterjesztik. Ennek okait Baddiel nem tette teljesen világossá ebben a könyvében.

Jelen művében a szerző ad némi magyarázatot. A modern antiszemitizmus „a 19. század végén kezdődött, amikor Wilhelm Marr német újságíró létrehozta az antiszemitizmus szót, és a faji rétegződés különféle divatos eszméi egybeestek az eugenika (fajegészségtan) elméletével, rengeteg káros filozófiai elgondolást és mozgalmat elindítva.” Előtte vallási alapon gyűlölték a zsidókat: „az ördög megtestesítőjeként voltak láthatók

minden templom falán”, és átok ült rajtuk, mert elvben ők küldték Jézust a keresztfára. Amikor elérkezett a „tudományos alapú rasszizmus” kora, akkor az emberiség alsóbbrendű példányainak minősítették le őket. Napjainkban átsiklunk az antiszemitizmus felett vagy háttérbe szorítjuk azt, miközben általánosságban elmondható, hogy hajmeresztő módon tudatában vagyunk a diszkriminációnak.

Ha viszont két vagy három évszázadot visszafelé megyünk az időben, akkor a mai zsidóellenesség úgy fogható fel, mint vallásos prototípusának világi megisméltődése. Immanuel Kant (1724–1804) jámbor keresztény volt, és egyike a felvilágosodás nagy gondolkodóinak. Ezenkívül nem kismértékű antiszemitizmus jellemezte. Az *Antropológia pragmatikai szempontból* című művében, amely egy húsz eszten-dőn át tartott előadás-sorozatának összegzése volt, Kant úgy írta le a zsidókat, mint „csalók nemzetét, akiket ősi babonák kötnek össze”. *A fakultások vitája* című írásában, ahol a teológia és a filozófia közti viszonyokat vitatja meg, a „zsidó vallás eutanáziájára” hívja fel a figyelmet. A zsidókat éppúgy megilleti az emancipáció és az emberi jogok, mint bárki más. Ugyanakkor, amíg ragaszkodnak a zsidó valláshoz, addig nem tudják elérni azt az észbeli autonómiát, amely Kant számára az emberiség meghatározó attribútuma.

Kant rávilágít az ősi és a modern antiszemitizmus kapcsolatára. A felvilágosodás gondolkodóinak és a keresztényeknek az emberiség egyaránt közös ágense, s a történelme az üdvösség és a megváltás egyetlen narratívája. Ha a kereszténység addig nem lehetett biztonságban, amíg démoni zsidó hatás fenyegette – ahogy azt hitték róla –, a kozmopolita világgközösség sem lehet teljes, amíg a zsidók el nem tűnnek. Bármely, a narratívába nem illő csoport a haladás ellen dolgozik vagy a rosszindulat hajtja. Nem számít, hogy a történet démoni erőkről vagy az emberi haladásnak ellenálló, gyanús csoportokról szól. A mese szerkezete ugyanaz.

A zsidóellenesség normalizálódása a liberális Nyugat felső intellektuális köreiben rendellenességnek tűnhet. Mindazonáltal,

az antiszemitizmus soha nem korlátozódott a jobboldalra. Karl Marx (1818–83), aki maga is zsidó származású, így írt *A zsidókérdéshez* című tanulmányában: „A pénz Izrael feltűnő szerető istene, aki előtt nem lehet más isten...” A végső elemzésben pedig így fogalmaz: „A zsidó társadalmi emancipációja a társadalomnak a zsidóság alól való emancipációja.”¹ Marx riválisa, Mihail Bakunyin (1814–76) orosz anarchista azt írta, hogy „az egész zsidó világ, amely egyetlen haszonleső szektát, vérszívókból álló népet, egyetlen falánk parazitát alkot... Biztos vagyok benne, hogy Rothschild a maga részéről nagyra becsüli Marx érdemeit, és hogy Marx ösztönösen vonzódik Rothschildhoz és nagyon tiszteli.”

John A. Hobson brit közgazdász *Imperializmus* című könyve (1902), amely meghatározó hatással volt a 20. század elejének szocialista és liberális gondolkodására, a Rothschildokat és más zsidó bankárokat az európai birodalmak titkos urainak nevezte. A Munkáspárt első parlamenti frakcióvezetője, a nagyra becsült pacifista Keir Hardie (1856–1915) osztotta Hobson elemzésének azt a nézetét, miszerint az imperializmus irányítása nagyrészt zsidó kézben van. (A korábbi munkáspárti vezető, Jeremy Corbyn előszót írt Hobson könyvének 2011-es újrakiadásához, de nem tett említést benne a szerző nézeteiről a zsidó pénzemberekkel kapcsolatban).

Kifogásként lehet majd felhozni, hogy a 18., 19. és korai 20. századi haladó gondolkodók koruk előítéleteinek hangoztatásában következetlenséget mutattak. Van azonban logika bigottságukban, amely a vallásos antiszemitizmust tükrözi. Ha az emberiség a történelmet csináló egyetemes ágens, bárkit, aki nem hajlandó feladni saját egyéniségét, kívülállónak, vagy éppen ellenségnek kell tekinteni. Az az emberiség, amelyet ezek a haladó szellemű gondolkodók megálmodtak – és amelyet némelyikük előszeretettel írt nagy kezdőbetűvel –, nem a történelemből ismerős, sokféle népből álló faj. Ez egy távolban

tündöklő absztrakció, olyan megfoghatatlan, mint a néhány teológus által feltételezett *Deus absconditus*, a rejtőzködő Isten.

A különbség az, hogy tudhatjuk, hogy az Emberiség nem létezik. Sokkal észszerűbb az isteni misztériumban hinni, mint az emberiségben. Isten természete meghaladja emberi értelmünket, míg az emberi természetben rejlő konfliktusokat egyszerű meglátni. Az az elképzelés, hogy az emberi lények egy napon majd a „racionális” életformát illetően egyezsére jutnak, épp annyira abszurd, továbbá – az általa sejtetett falanszter-jövő miatt – épp olyan nyomasztó, mint annak elgondolása, hogy valamikor majd ugyanazt a Legfelsőbb Lényt fogják imádni.

Baddiel ellentmondásos könyvének az a szépsége, hogy miután beismeri, miszerint vonzódik a haláltól megszabadulást kínáló Istenhez, bevallja, hogy nagyon szereti ősi vallását az evilági életért való szüntelen küzdelme miatt. „Ha meghat a zsidó túlélés, akkor meghat a zsidó vallás is – írja. – Nem lehet megkerülni.” Nincs szüksége arra, hogy sajnálja egy halállal szembeszálló Isten hiányát. Elég a túlélés története. Ha itt pedig az olvasó következetlenséget érezne, ez több mint bocsánatos bűn. Baddiel ellentmondásai olyanok, mint könyve vicces részei – olyan igazságokra utalnak, amelyek kijózanítólag hatnak ránk.

(*New Statesman*)

Brian Handwerk

Felfalni és felfalatni

Egy őskori emberi lábszár csonton talált árulkodó nyomok lehetnek a kannibalizmus legkorábbi bizonyítékai.

Az őskori hentes, aki a lábszár leghúsosabb darabjára vágyott, többször odasújtott egy éles kőbaltával, és gyakorlott mozdulatokkal fejtette le a húst a csontról. Mikor ismeretlen rokonunk végzett a munkával, egy – embertársának testéből készült – finom lakoma lett a jutalma.

1 Karl Marx: *A zsidókérdéshez*. MEM 1. köt. 375. o., 376–377. o.

Egy kenyai múzeum gyűjteményében nemrég tett felfedezés lehet a legrégebbi bizonyíték arra, hogy őskori emberrokonaink lemészárolták és valószínűleg megették egymást. A feltételezés alapját az adta, hogy korábban észre nem vett vágásnyomokat találtak egy 1,45 millió éves lábszárcsont egyikén, a tibián, vagyis a sípcsonton, amely egy észak-kenyai lelőhelyről származik. A kilenc jellegzetes, ugyanolyan irányú nyom ismétlődő bevágásokra utal a sípcsont egy olyan részén, ahol a vádli izmai (elülső sípcsontizom, szárkapcsi izom, háromfejű lábikraizom) csatlakoznak a lábszárcsontokhoz – ez egy ideális vágási hely a lábszáron, ha a cél az, hogy arról egy darab húst lemetsszenek. Mindez – a hús eltávolításához rendszerint használt – kőeszközzel végzett módszerről árulkodik. Két harapásnyom pedig azt mutatja, hogy valamelyik ragadozó nagymacska faj egyede szintén harapdálta egy helyen a csontot.

Mivel csak a sípcsont maradt fenn, a kutatók nem tudják pontosan megmondani, hogy a mai modern ember melyik ősi rokonát darabolták fel és kebelezték be. Azt sem tudták, hogy vajon ugyanabba a fajba tartozó egyed vagy egy másik rokon faj képviselője hasította le és vélhetőleg ette meg a lábikraizmot. Ha a kettő ugyanabból a fajból származott, a lelet a kannibalizmus legkorábbi ismert példáját képviselheti. Ha pedig nem, a szörnyű kép mégiscsak egy evolúciós értelemben vett ősi rokonunkat jelenti, aki egy társának nem vacsorát szolgált fel – hanem azt szolgálta fel saját vacsorájára.

„Csak annyit tudunk, hogy jött valamilyen eszközhhasználó hominida, és húst vágott le arról a csontról – mondja Briana Pobiner, a Smithsonian Nemzeti Természettudományi Múzeum paleoantropológusa, aki az emberi étkezés evolúcióját tanulmányozza, s egyik szerzője az intézet tudományos folyóiratában nemrégiben megjelent tanulmánynak. – A legkézenfekvőbb magyarázat e vágásokra, hogy azért tették, hogy megehessék a levágott húst.”

A neves antropológus, Mary Leakey 1970-ben fedezte fel az ősmaradványt sok egyéb mellett Kenyának az emberiség bölcsőjeként is

ismert Turkana régiójában. Pobiner 2017-ben találkozott az ősmaradvánnyal, amikor a kenyai Nairobi Nemzeti Múzeum gyűjteményeit kutatta. Őskori hominidarokonaink csontjait vizsgálva harapásnyomokat keresett, hogy többet tudjon meg arról, milyen ősi állatok ejthették zsákmányul őket, és nem számított arra, hogy egy másik eszközhhasználó, vagyis hoinidafajra lel a ragadozók – vagy legalábbis a dögevők – között.

„Már számos ebből a térségből és időszakból származó állati kövületen láttam szerszámok hagyta nyomokat, ezért azt gondoltam: *»Hát igen, én teljesen biztos vagyok benne, hogy mi ez«* – emlékszik vissza Pobiner. – De aztán azt mondtam magamnak: *»Micsoda meglepetés! Ez egyáltalán nem az, amire számítottam.«*”

Bár Pobiner úgy vélte, hogy a vágásnyomok egyértelműen felismerhetők, szigorú elemzésnek vetette alá azokat. Mintát készített a vágásnyomokról, ugyanazokat az anyagokat használva, amelyeket a fogorvosok használnak a foglenyomat készítéséhez, és elküldte a mintákat Michael Pante társszerzőnek, a Colorado Állami Egyetem paleoantropológusának. Tudatosan nem osztott meg semmilyen háttérinformációt Pantéval azzal kapcsolatban, hogy a minták honnan származnak vagy hogy mit gyanít az eredetükről.

Pante és Trevor Keevil, a Purdue Egyetem Komputeres Antropológia és Antro-informatika Laboratóriumának kutatója egy olyan adatbázissal dolgoztak, amely mintegy 900 különféle, fogaktól, mészárlásból s egyebektől származó, csontokon hagyott nyomokból áll. Ezek a nyomok a mai korból származnak, köztük különböző húsevő állatok harapásnyomai és szerszámokkal tett bevágások is. Mindegyikük eredete ismert, hogy az összehasonlítás során jobban lehessen azonosítani az ismeretlen mintákat. Pante háromdimenziós szkennelést készített a sípcsontlenyomokról, majd azokat összehasonlította adatbázisának feljegyzéseivel, így rájött, hogy a 22 nyomból 9 egyértelműen kőeszközöktől származik, míg két másik valószínűleg valamilyen nagymacska kőszöke. „A Michael Pante és Trevor Keevil által, modern kori nyomok segítségével

végzett munka rendkívüli jelentőségű – mondja Pobiner. – Így tudjuk felhasználni a jelent a múlt megértésére.”

A lenyűgöző lelet számos oldalára azonban továbbra sem derült fény, ideértve a két érintett személy – az áldozat és a mészáros – személyazonosságát is.

A sípcsont felfedezése óta a kutatók azt feltételezik, hogy az áldozat egy Kelet-Afrikában 2,5–1,15 millió évvel ezelőtt élt hominidafaj, a *Paranthropus boisei* vagy a „felegyenesedett ember”, azaz a *Homo erectus* hominidafaj volt, de egyelőre nincs egyetértés a dologban. A tudósok azt sem tudják, mi volt a „mészáros” tettének indítéka. Palmira Saladié Ballesté, a Katalán Humán Paleoökológiai és Társadalmi Evolúciós Intézet (IPHES) régésze szerint a kutatók nem igen tudnak messzemenő következtetéseket levonni az esethez kapcsolódó viselkedésmódokat illetően, ha csak egyetlen, mészárlásra utaló vágásnyomokat tartalmazó csontdarab van a kezükben. „Mindenesetre, akárhog is nézzük, arról van szó, hogy egy magas műszaki fejlettségi szinten álló emberszabású kicsontozza egy hasonló szinten állhatott evolúciósan rokon társát – mondja. Ebből a szempontból az eset kannibalizmusnak tekinthető.”

A hominida mészáros ugyanakkor nem az egyedüli élőlény volt, aki ebédnek szemelte ki az adott lábszárcsontot. A két harapásnyom, amely nyilvánvalóan egy nagymacsától származik, leginkább egy oroszlánra hasonlít a ma élő fajok közül. De az is lehetséges, hogy kardfogú tigris vagy más kihalt nagyragadozó macskafélék műve volt. Ez az ismeretlen nagymacska ölhetett meg a szerencsétlen áldozatot és rághatta meg a lábát, mielőtt az emberszabásúak elűzték, és birtokba vették a prédáját. Vagy fordítva történt: az emberszabásúak ölhettek meg és transzírozhatták szét boldogtalan társukat vagy (rokon társukat), mielőtt a nagymacsák megszerezték a koncot.

Az is elképzelhető, hogy nem is volt erőszak. Valaki egyszerűen meghalhatott, és akkor különböző fajok dögevőinek kapóra jött egy ingyen ebéd. „Az oroszlánok sokszor kutatnak elhullott tetemek után, és nem sok okunk van azt feltételezni, hogy az őskori afrikai savanna

bármely más ragadozója – köztük az akkor élt hominidafajok képviselői is – nem ugyanígy járt volna el” – mondja Pobiner.

Bár több mint 1300 faj, köztük néhány főemlős is megeszi a saját fajtársait, a gyakorlat tabunak számít a legtöbb modern kori emberi társadalomban. A kutatók nem tudhatják biztosan, hogy miként vélekedtek ezzel kapcsolatban őskori rokonaink, illetve, hogy milyen okok álltak annak háttérben, hogy különböző időkben és helyeken egymást ették. Talán meglepő módon, de a bizonyítékok arra utalnak, hogy ez egyáltalán nem is volt olyan ritka jelenség.

Egy hozzávetőlegesen 1,5 – 2,6 millió évesnek ítélt dél-afrikai koponya is versenyben van azért a kétes címért, miszerint ahhoz az első előemberrokonunkhoz tartozott, akiről tudjuk, hogy elfogyasztották a társai. Pobiner megjegyzi azonban, hogy a koponya életkora bizonytalan, mint ahogy a jobb járomcsontja alatt talált vágásnyomok értelmezése is. A kutatók véleménye eltér abban, hogy vajon kőeszközöktől származnak-e ezek a nyomok, és ha igen – amennyiben tényleg kannibalizmusról lenne szó –, akkor az ehétő hús viszonylagos hiánya bonyolítja ezt a feltevést.

Létezik még néhány más hasonló példa az emberi törzsfajlódásnak ebből a korai időszakából. Akkor, körülbelül félmillió évvel ez előttől a tudósok úgy kezdték tekinteni a kannibalizmust, mint amely egyáltalán nem ritka rokonfajaink, kiváltképp a neandervölgyi és a *Homo sapiens* fosszilis leleteiben. „Különösen a neandervölgyiekkel kapcsolatban az a meglátás, hogy viszontagságos körülmények között éltek, ahol gond volt az élelem beszerzése. Nem igazából találni agresszióra vagy rituálékra utaló bizonyítékokat. Lemészárolt s más állatokkal együtt a gödrökbe dobott neandervölgyieket látunk. Ezért úgy gondoljuk, hogy valószínűleg azért ettek embert, mert az táplálékot jelentett” – jegyzi meg Pobiner.

Silvia Bello, a londoni Természettudományi Múzeum antropológusa úgy véli, hogy a kannibalizmus gyakoribb lehetett, mint gondolnánk. Sok emberi maradvány egyáltalán nem őrződött meg, és a mészárlás nyomai sem mindig

láthatók, jegyzi meg. „Némelyik szövetet anélkül is meg lehetett enni, hogy nyomot hagyócsontnak, vagy pedig teljes egészében elfogyaszthatták a testet, mint a *warik* Dél-Amerikában, és így nem maradt bizonyíték.”

Kevés kutató állna elő azzal az egyértelmű elképzeléssel, hogy az emberek élelemszerzés miatt rendszeresen vadásztak egymásra. Még ha nem is okozott nekik lelki problémát egymás megölése és megevése, inkább a könnyebb, kevésbé intelligens zsákmányok alkothatták étrendjük alapját. Mellesleg, amikor a Brightoni Egyetem régésze, James Cole kielemezte az emberi hús tápértékét, olyan alacsonynak találta testünk kalóriaértékét, hogy más kőkorszaki zsákmány sokkal kívánatosabbnak bizonyulhatott.

Ehelyett a kannibál lakomáknak étrendkiegészítő szerepük lehetett. Óseink egyszerűen kihasználták az elhunytakat, mint könnyű prédát – legalábbis evolúciónk korai szakaszaiban. Más, az idők során feltárt későbbi lelőhelyek bizonyítékkal szolgálnak rituális vagy kulturális kannibalizmusra – mind az egyes csoportokon belül, mind a csoportok közti agressziót jelképezve.

Egy körülbelül 800 000 évvel ezelőtti időszakban a spanyolországi Gran Dolinában 11 fiatal, a *Homo antecessor* fajhoz tartozó egyedtet máshoz tartozó le, agyvelejük pedig feltehetően megették. Néhány kutató, akik a területüket a szomszédos csoportok kiscsinyeinek legyilkolásával és megevéseivel védekező csimpánzok viselkedésével voltak

párhuzamot, ezeket a spanyolországi maradványokat hasonló konfliktusok eredményeként értelmezik. Angliában egy Gough nevű barlangban olyan emberi csontokat találtak, amelyekről lefejtették a húst és megrágták azokat valamikor 15 000 évvel ezelőtt, szintén rituális megjelöléseket hordoznak magukon, ami arra enged következtetni, hogy az ottani kannibalizmus szertartásos vagy szimbolikus jellegűt kezdett öltetni.

Bello úgy véli, hogy amint a neandervölgyiek és a *Homo sapiens* körében 100 000 évvel ezelőtt elkezdtek kialakulni a temetkezési szertartások, a kannibalizmust rituális elemekkel ruházták fel, és többet jelentett, mint egy [puszta] étkezés. „A mögötte álló okok ugyanazok lehetnek, mint amiért az emberek elkezdtek elhantolni és szertartást építeni a testek köré” – jegyzi meg.

Bár a kannibalizmus a modern időkben is létező jelenség, a legtöbb ember ízléstelennek találja a lehetőséget, és nem szívesen időzik a témánál. Azok számára azonban, akik ezekben a „megeszlek vagy megesznek” kultúrákban vizsgálódnak, amelyekben őseinknek kellett fennmaradniuk, egyfolytában beleütköznek ebbe a kérdéskörbe, és a Pobineréhez hasonló leletek egészen evolúciónk kezdetéig visznek vissza őket.

„Érdekes belegondolni – mondja Pobiner –, hogy őseink és rokonaink vajon mennyi ideig tekinthettek úgy többi embertársukra, mint lehetséges táplálékforrásra.”

(*The Smithsonian Magazine*)

A versenyképesség javításának fontossága

A Magyar Nemzeti Bank közzétette az aktuális Versenyképességi Tükört, amely a 2019-ben meghirdetett Versenyképességi Program előrehaladását mutatja és értékeli. Az elemzés rámutat, a globális gazdasági nehézségek ellenére a 2021 vége óta eltelt másfél évben is folytatódott a program megvalósítása: összesen 4 százalékpontos előrelépést mért a jegybank. A gazdaság kínálati oldalának javítására kialakított versenyképességi politika a nehéz körülményekben különösen felértékelődik, ezért az MNB a továbbiakban is kiemelt figyelemmel követi a program megvalósítását.

A program előrehaladásának mérése

A Magyar Nemzeti Bank 2019-ben hirdette meg Versenyképességi Programját, azzal a céllal, hogy az ország gazdasága fenntartható módon zárkózhasson fel a legfejlettebb nemzetgazdaságok közé. A Versenyképességi Tükör a program hatékonyságának visszamérhetőségét szolgálja. Fő célját képezi a közzétett 330 javaslat megvalósulásának visszamérése, amelyet pontos, számszerű nyomon követéssel folytatnak le a jegybank szakértői. A mérési folyamatok során egyaránt érvényesülnek a kvantitatív, illetve kvalitatív módszerek, a javaslatok megvalósulásának mértéke pedig egy 4 fokozatú skálán, illetve az egyes területek elemzésén keresztül ölt testet, a kiadvány keretein belül.

Az alkalmazott skála fokozataihoz prioritások vannak rendelve a pontosabb mérés érdekében. Ezen számítások segítségével láthatók azok a javaslatok, amelyek megvalósultak, azok, amelyek megvalósítása még nem kezdődött meg, illetve azok is, amelyek már folyamatban vannak, vagy amelyek részben kezdődtek meg.

A számok nyelvén

A jelenlegi évtized válságos körülményei megnehezítették a terv kibontakozását, még inkább felértékelve a versenyképesség javítását. A Versenyképességi Tükör alapján ennek ellenére a javaslatok megvalósulása a 2021. év végi szinthez képest 42 százalékról 46 százalékra emelkedett, tehát, ha lassuló ütemben is, de folytatódott. Az elemzés szerint a 330-ból 263 javaslat esetén történt már előrelépés, ugyanakkor a munka jelentős része még jellemzően hátravan: a megvalósítás mindössze 25 esetben teljes mértékű, a többi javaslat esetén egyelőre részleges teljesítésről beszélhetünk. A megvalósított javaslatok leggyakrabban a kutatás-fejlesztés és innováció, az új pénzügyi modell, a munkaerőpiac, a területi felzárkózás és az állami hatékonyság területeit érintik. A nem megkezdődött javaslatok száma jelenleg 67, mindazonáltal ezek megkezdésére is szükség van a fenntartható felzárkózási pálya elérésének érdekében.

Kulcsterületek – digitalizáció és a zöld fordulat elősegítése

A jelenlegi adatokból megállapítható, hogy hazánk gazdaságának digitalizációja folytatódott. A további fejlesztés irányait a 2022–2030-as évekre vonatkozó Nemzeti Digitalizációs Stratégia (NDS) jelöli ki, amelyet a kormány 2022 decemberében hozott nyilvánosságra. A stratégia 24 javaslatot érint a 330-ból, azon belül is 6 különböző területet: a kkv-szektor, a munkaerőpiac, az egészségügy, az oktatást, az államot, illetve a modern infrastruktúrát. Ezen területeket a javaslatok olyan digitalizációs innovációkkal fejlesztették az elmúlt években, mint például az egészségügyben megjelenő EESZT további korszerűsítése.

További, kiemelendő irányzat a zöld gazdasági fordulat megvalósítása, amely az energiaválság, illetve a szélsőséges időjárási eredmények miatt elengedhetetlen alapvetésnek bizonyult az elmúlt időszakban. Több olyan intézkedés is történt a program kihirdetése óta, amely hozzájárul a zöld fordulat megvalósításához. A zöld beruházásokat például több állami program is támogatta az elmúlt években: ilyenek többek között a Gyármentő Program, amelynek segítségével a nagyvállalatok 150 milliárd forint összegben jutottak hozzá energetikai fejlesztésekre felhasználható, vissza nem térítendő támogatáshoz, illetve a Baross Gábor Újraiparosítási Hitelprogram is, amely szintén dedikált alprogrammal hivatott elősegíteni a zöld beruházások megvalósítását.

További fejlesztendő területek

A programban meghatározott, a Versenyképességi Tükör által is említett javaslatok a fennálló kihívásokra, illetve a fejlesztendő pontokra is reflektálnak. Míg a bankszámlacsomagok összehasonlíthatóságának erősítése például a Magyar Nemzeti Bank Bankszámlaválasztó Programjának bevezetésével megvalósult, az olyan gazdasági-társadalmi jelenségek, mint a gyermekvállalási kor kitolódása vagy a túlzott alkoholfogyasztás, továbbra is megoldandó kihívásként azonosítható. Előbbire a 30 éves kor előtt gyermeket vállaló anyák gyermekei után járó családi adóalap-kedvezmény növelése, utóbbira a röviditalok jövedéki adójának növelése, illetve a népegészségügyi termékadó bővítése jelenthet megoldást.

A jelenlegi, globális nehézségekkel teli gazdasági helyzet esetében elengedhetetlen a megfelelő fiskális, illetve pénzügyi intézkedések alkalmazása. A Magyar Nemzeti Bank ennek értelmében továbbra is folytatja a Versenyképességi Program megvalósításának támogatását, illetve teljesülésének visszamérését. A versenyképességi politika ugyanis a gazdaság kínálati oldalát javítva, illetve azt rugalmasabbá téve javíthatja Magyarországi gazdasági helyzetét.

E SZÁMUNK SZERZŐI

<i>Dr. Aradi Éva</i> hindi nyelv- és irodalomtanár, fordító, nyugdíjas, Budapest	<i>Kollarik Tamás</i> (PhD), jogász, történész, igazgatási és filmes szakember, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem docense, Budapest
<i>Dr. Bea Csaba</i> történész (PhD), Vác	<i>Petri Zsolt</i> történész, igazgatásszervező, kulturális tartalomfejlesztő, az MMA ösztöndíjasa (2019–2022), Budapest
<i>Boros János</i> egyetemi tanár, filozófus, Pécsi Tudományegyetem, Pécs	<i>Vágner Vivien</i> PhD-hallgató, Pannon Egyetem, Ajka
<i>Cseporán Zsolt</i> (PhD), jogász, közgazdász, egyetemi oktató, a Budapesti Metropolitan Egyetem kutatója, Budapest	<i>Vízvári Béla</i> egyetemi tanár, Budapest
<i>Dér Cs. Dezső</i> egyetemi docens, Budapesti Metropolitan Egyetem, Vác	<i>Zrinyi Ivett</i> egyetemi hallgató, Budapesti Metropolitan Egyetem, Budapest
<i>Fejérvári Gergely</i> szerkesztő, MMA Kiadó, Budapest	
<i>dr. Jakabffy Imre</i> (Lugos 1915 – Budapest 2006) történész, térképész, bibliográfus, a Teleki Intézet munkatársa, Budapest	

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Cseporán Zsolt – Kollarik Tamás – Petri Zsolt: A magyar animációoktatás strukturális változásai és fejlődési irányai 1. rész.</i>	1
--	---

SZÁZADOK

<i>Bea Csaba: Október hatodika emlékezete Vácott a dualizmus korában</i> Október hatodika az emlékezeti hierarchiában	12
<i>Jakabffy Imre: Tervezeteim a magyar–román</i> határrendezésre 1946-ban 3. rész.	24
<i>Vizvári Béla: A ciprusi problémáról</i> és a Földközi-tenger keleti medencéjéről 2. rész.	33

MŰHELY

Doktorandusz cikkpályázat 2022–2023.	57
<i>Vágner Vivien: Szervezeti tudásfenntarthatóság,</i> avagy a tudásmenedzsment hatása a fenntarthatóságra	58
A művészet közege IV. konferenciáról.	71
<i>Fejérvári Gergely: Könyvkiadás a Covid idején.</i>	72
<i>Boros János: Béke és háború</i>	83
<i>Dér Cs. Dezső – Zrinyi Ivett: Pandémia</i> és online kommunikációs trendek a kultúrában	92

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Aradi Éva: Magyar őstörténet – Hagyományok, tudományok, délibábok</i>	108
--	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Zanny Minton Beddoes: Életadó japán tonik (111) Flurin Clalüna: Túlélhető halál (112) Sean Thomas: Mért nem esik szó soha az iszlám rabszolgatartásról? (118) John Gray: Vágyik a lelkünk az Isten után (120) Brian Handwerk: Felfalni és felfaltni (123)

A versenyképesség javításának fontossága	127
--	-----

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (82, 91, 107)

Figyelmébe ajánljuk!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat lapjai, az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság hagyományosan a könyvtárak helyben olvasható lapkínálatában a legkeresettebb folyóiratok és hetilapok között szerepelnek. Kiadónk és szerkesztőseink érdeke, hogy tudománynpszerűsítő lapjaink minél zökkenőmentesebben jussanak el az Olvasóinkhoz.

Az ország több régiójából érkezett könyvtári megkeresésekre válaszolva ezért szeretnénk felhívni a könyvtárak, a folyóiratok beszerzésével foglalkozó könyvtári szakemberek figyelmét, hogy amennyiben korábban a KELLO Könyvtárellátó Nonprofit Kft előfizetése révén jutottak a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadványaihoz, s idén ezen előfizetésben fennakadást tapasztalnak, akkor a folyamatos könyvtári lapellátás biztosítása érdekében, kérjük, forduljanak közvetlenül Kiadónkhoz a lapok megrendelésének lehetőségével kapcsolatos felvilágosításért!

E-mail címünk: titlap@titnet.hu

Szerkesztőség

A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft

